देव्युवाच—
अत्यद्भुतमिदं देव स्थानमेतत्प्रकीर्तितम् । रहस्यं श्रोतुमिच्छामि यदर्थं त्वं न मुञ्चसि ॥ ८३
ईश्वर उवाच—
आसीत्पूर्वं वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरो वरम् । पञ्चमं शृणु सुश्रोणि जातं काञ्चनसप्रभम् ॥
ज्वलत्तत्पञ्चमं शीर्षं जातं तस्य महात्मनः । तदेवमब्रवीद्देवि जन्म जानामि ते ह्यहम् ८५
ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च । वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण च्छिन्नं तस्य शिरो मया ॥ ८६
ब्रह्मोवाच—
यदा निरपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम । तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥
ब्रह्महत्याकुलो[1] भूत्वा चर तीर्थानि भूतले ॥ ८७
ततोऽहं गतवान्देवि हिमवन्तं शिलोच्चयम् । तत्र नारायणः श्रीमान्मया भिक्षां प्रयाचितः
ततस्तेन स्वकं पार्श्वं नखाग्रेण विदारितम् । स्रवतो महती धारा तस्य रक्तस्य निःसृता ८९
प्रयाता साऽतिविस्तीर्णा योजनार्धशतं तदा । न संपूर्णं कपालं तु घोरमद्भुतदर्शनम् ॥ ९०
दिव्यं वर्षसहस्रं तु सा च धारा प्रवाहिता[2] । प्रोवाच भगवान्विष्णुः कपालं कुत ईदृशम् ॥ ९१
आश्चर्यभूतं देवेश संशयो हृदि वर्तते । कुतश्च संभवो देव सर्वं मे ब्रूहि पृच्छतः ॥ ९२
देवदेव उवाच—
श्रूयतामस्य[3] हे देव कपालस्य तु संभवः । शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ॥ ९३
ब्रह्माऽसृजद्वपुर्दिव्यमद्भुतं लोमहर्षणम् । तपसश्च प्रभावेण दिव्यं काञ्चनसंनिभम् ॥ ९४
ज्वलत्तत्पञ्चमं शीर्षं जातं तस्य महात्मनः । निकृत्तं तन्मया देव तदिदं पश्य दुर्जयम् ॥ ९५
यत्र यत्र च गच्छामि कपालं तत्र गच्छति । एवमुक्तस्ततो देवः प्रोवाच पुरुषोत्तमः ॥ ९६
श्रीभगवानुवाच—
गच्छ गच्छ स्वकं स्थानं ब्रह्मणस्त्वं प्रियं कुरु । तस्मिन्स्थास्यति भद्रं ते कपालं तस्य तेजसा ॥
ततः सर्वाणि[5] तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । गतोऽस्मि पृथुलश्रोणि न क्वचित्प्रत्यतिष्ठत ९८
ततोऽहं समनुप्राप्तो ह्यविमुक्ते महाशये । अवस्थितः स्वके स्थाने शापश्च विगतो मम ॥ ९९
विष्णुप्रसादात्सुश्रोणि कपालं तत्सहस्रधा । स्फुटितं बहुधा जातं स्वप्नलब्धं धनं यथा ॥ १००
ब्रह्महत्यापहं तीर्थं[4] क्षेत्रमेतन्मया कृतम् । *कपालमोचनं देवि देवानां प्रथितं भुवि ॥ १०१
कालो भूत्वा जगत्सर्वं संहरामि सृजामि च । +ततस्तत्पतितं तत्र शापश्च विगतो मम ॥ १०२
कपालमोचनं तीर्थमभूद्धत्याविनाशनम् । तत्रस्थोऽस्मि जगत्सर्वं सुकरोमि सुरेश्वरि ॥
देवेशि सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ॥ १०३
मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च । ये भक्ता भास्करे देवि लोकनाथे दिवाकरे ॥
तत्रस्थो यस्त्यजेद्देहं मामेव प्रविशेत्तु सः ॥ १०४

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठः क. ख. पुस्तकयोः—श्मशानमेतद्भद्रं मे देवानां वरवर्णिनि । + अयं सार्धश्लोको न विद्यते क. ख. ग. पुस्तकेषु ।

१ घ. ङ. °ह्महाकुलितो भू° । २ क. °हिणी । प्रो° । ख. घ. °हिनी । प्रो° । ३ ग. °स्य दिव्यस्य क° ।
४ ङ. °ह्महत्यापहं कु° । ५ ङ. °णि पृथिव्यां यानि सन्ति हि । ततो° । ६ ग. तीर्थानां ।

देव्युवाच—

अत्यद्भुतमिदं देव यदुक्तं पद्मयोनिना । त्रिपुरान्तकर स्थानं गुह्यमेतन्महाद्युते ॥ १०५
यान्यन्यानि सुतीर्थानि कलां नार्हन्ति षोडशीम् । यत्र तिष्ठति देवेशो यत्र तिष्ठति शंकरः ॥
गङ्गा तीर्थसहस्राणां तुल्या भवति वा न वा । त्वमेव भक्तिर्देवेश त्वमेव गतिरुत्तमा ॥ १०७
ब्रह्मादीनां तु ते देव गतिरुक्ता सनातनी । श्राव्यमेतद्द्विजातीनां भक्तानामनुकम्पया ॥ १०८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽविमुक्तमाहात्म्ये त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ९८९३ ॥

अथ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

महेश्वर उवाच—

सेवितं बहुभिः सिद्धैरपुनर्भवकाङ्क्षिभिः । विदित्वा तु परं क्षेत्रमविमुक्तनिवासिनाम् ॥ १
तद्गुह्यं देवदेवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनम् । परं स्थानं तु ते यान्ति संभवन्ति न ते पुनः ॥ २
ज्ञाने विहितनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् । या गतिर्विहिता सद्भिः साऽविमुक्ते मृतस्य तु ॥
भवस्य प्रीतिरतुला ह्यविमुक्ते ह्यनुत्तमा । असंख्येयं फलं तत्र ह्यक्षया च गतिर्भवेत् ॥ ४
परं गुह्यं समाख्यातं श्मशानमिति संज्ञितम् । अविमुक्तं न सेवन्ते वञ्चितास्ते नरा भुवि ॥ ५
अविमुक्ते स्थितैः पुण्यैः पांशुभिर्वायुनेरितैः । अपि दुष्कृतकर्माणो यास्यन्ति परमां गतिम् ६
*अविमुक्तगुणान्वक्तुं देवदानवमानवैः । न शक्यतेऽप्रमेयत्वात्स्वयं यत्र भवः स्थितः ॥ ७
अनाहिताग्निर्नो यष्टा नोऽशुचिस्तस्करोऽपि वा । अविमुक्ते वसेद्यस्तु स वसेदीश्वरालये ॥८
+तत्र नापुण्यकृत्कश्चित्प्रसादादीश्वरस्य च । अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना । अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥ १०
सरितः सागराः शैलास्तीर्थान्यायतनानि च । भूतप्रेतपिशाचाश्च गणा मातृगणास्तथा ॥ ११
श्मशानिकपरीवाराः प्रियास्तस्य महात्मनः । न ते मुञ्चन्ति भूतेशं तान्भवस्तु न मुञ्चति ॥ १२
रमते च गणैः सार्धमविमुक्ते स्थितः प्रभुः । दृष्ट्वैतान्भीतकृपणान्पापदुष्कृतकारिणः ॥ १३
अनुकम्पया तु देवस्य प्रयान्ति परमां गतिम् । भक्तानुकम्पी भगवांस्तिर्यग्योनिगतानपि १४
नयत्येव वरं स्थानं यत्र यान्ति च याज्ञिकाः । मार्गवाङ्गिरसः सिद्धा ऋषयश्च महाव्रताः ॥ १५
अविमुक्ताग्निना दग्धा अग्नौ तूलमिवाऽऽहितम् । न सा गतिः कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे १६
सा गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् । तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः
कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७
मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । अविमुक्तं समासाद्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥ १८

---

* इत आरभ्य परमां गतिमित्यन्तग्रन्थो न वर्तते क. ख. ङ. पुस्तकेषु । + एतदर्धं न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ क. ख. °ते । संनिधानात्तु ते सर्वे क° । २ ङ. तिष्ठन्ति मुनयो' ३ ङ. 'णां तत्तुल्यं वर्तते न वा । यत्र त्वमसि वै शुद्धस्तथाऽन्ये पापिनो भृशम् । ब्र । ४ ग. तु देवानां ग° । ङ. तु सर्वेषां ग° । ५ ङ. °मुक्तं समाश्रयेत् । त° । ६ ङ. °तिरुत्तमा ह्य' । ७ ग. ङ. ह्यनौपमा । ८ ग. °स्तेऽनिशं भु° । ९ क. ख. ग. शक्यास्तेऽप्य प्रमे° । १० च. °मुक्तं प्र° । ११ घ. °तान्दीनकृ° १२ च. °काः । भृगवोऽङ्गिर° ।

श्मशानमिति विख्यातमविमुक्तं शिवालयम् । तद्गुह्यं देवदेवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ १९
तत्र ब्रह्मादयो देवा नारायणपुरोगमाः । यो[1]गिनश्च तथा साध्या भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
उपासन्ते शिवं मुक्ता मद्भक्ता मत्परायणाः । या गतिर्ज्ञानतपसां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् २१
अविमुक्ते मृतानां तु सा गतिर्विहिता शुभा । संहर्ता[2]रश्च कर्तारस्तस्मिन्ब्रह्मादयः सुराः ॥ २२
सम्राड्विराण्मया लोका जायन्ते ह्यपुनर्भवाः । महर्जनस्तपश्चैव सत्यलोकस्तथैव च ॥ २३
मनसः[3] परमो योगो भूतभव्यभवस्य च । ब्रह्मादि[4]स्थावरान्तस्य यो[5]निः सां[6]ख्यादिमोक्षयोः ॥
येऽविमुक्तं न मुञ्चन्ति नरास्ते नैव वञ्चिताः । उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं च यत्॥२५
क्षेत्राणामुत्तमं चैव श्मशानानां तथैव च । त[7]डागानां च सर्वेषां कूपानां स्रोतसां तथा ॥ २६
शैलानामुत्त[8]मं शैलं तीर्थानामुत्तमं तथा[9] । पुण्यकृद्भवभक्तैश्च ह्यविमुक्तं[10] तु सेव्यते ॥ २७
ब्रह्मणः परमं स्थानं ब्रह्मणाऽध्यासितं च यत् । ब्रह्मणा सेवितं नित्यं ब्रह्मणा चैव रक्षितम्
[11]अत्रैव सप्तभुवनं काञ्चनो मेरुपर्वतः । मनसः परमो योगः प्रीत्यर्थं ब्रह्मणः स तु ॥ २९
ब्रह्मा तु तत्र भगवांस्त्रिसंध्यं चेश्वरे स्थितः । पुण्यात्पुण्यतमं क्षेत्रं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ३०
आदित्योपासनं कृत्वा विप्राश्चामरतां गताः । अन्येऽपि ये त्रयो वर्णा भव[12]भक्त्या समाहिताः
अविमुक्ते तनुं त्यक्त्वा गच्छन्ति परमां गतिम् । अष्टौ मासान्विहारस्य यतीनां संयतात्मनाम्
एकत्र चतुरो मासान्मासौ वा निवसेत्पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ ३३
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने । मोक्षो ह्यसंशयस्तत्र पञ्चत्वं तु गतस्य वै ॥ ३४
स्त्रियः पतिव्रता याश्च भवभक्ताः समाहिताः । अविमुक्ते विमुक्तास्ता यास्यन्ति परमां गतिम्
अन्या याः कामचारिण्यः स्त्रियो भोगपरायणाः । कालेन निधनं प्राप्ता गच्छन्ति परमां
३६
गतिम् ॥
यत्र योगश्च मोक्षश्च प्राप्यते दुर्लभो नरैः । अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् ॥ ३७
सर्वात्मना तपः सेव्यं[13] ब्राह्मणैर्नात्र संशयः । अविमुक्ते वसेद्यस्तु मम तुल्यो भवेन्नरः ॥ ३८
यतो मया न मुक्तं हि त्वविमुक्तं ततः स्मृतम् । अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तमसाऽऽवृताः ३९
विण्मूत्ररेतसां मध्ये[14] ते वसन्ति पुनःपुनः । कामः क्रोधश्च लोभश्च[15] दम्भस्तम्भोऽतिमत्सरः ४०
निद्रा तन्द्रा तथाऽऽलस्यं पैशुन्यमिति ते दश । अविमुक्ते स्थिता विघ्नाः शक्रेण विहिताः
स्वयम् ॥ ४१
विनायकोपसर्गाश्च सततं मूर्ध्नि तिष्ठति । पुण्यमेतद्भवेत्सर्वं भक्तानामनुकम्पया ॥ ४२
परं गुह्यमिति ज्ञात्वा ततः शास्त्रानुदर्शनात् । व्याहृतं देवदेवैस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥४३
मेदसा विप्लुता भूमिरविमुक्ते तु वर्जिता । पूता समभवत्सर्वा महादेवेन[16] रक्षिता ॥ ४४
संस्कारस्तेन क्रियते भूमेरन्यत्र सूरिभिः । ये भक्त्या[17] वरदं देवमक्षरं परमं पदम् ॥ ४५
देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः । अविमुक्तमुपासन्ते तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ ४६
ते विशन्ति महादेवमाज्याहुतिरिवानलम् । तं वै प्राप्य महादेवमीश्वराध्युषितं शुभम्४७

---

१ च. योगतः शतशः सिद्धा भ° । २ ग. °र्ता स्थितिकर्ताऽस्मि अहं ब्रह्मा° । ३ ग. °सः प्रक्रमो । ४ ग. घ. °दिस्तम्बभूतस्य यो° । ५ क. ख. योनौ । ६ च. सांख्यविमो° । ७ क. ख. तटाकानां । ८ क. ख. °मं चैतत्तडागानां तथोत्तमम् । पु° । ९ च. °था । प्रियद्भिर्भव° । १० ङ. °क्तं न मुच्यते । ११ ग. ङ. च. अस्यैव । १२ च. °भक्ताः स° । १३ ङ. °व्यं प्राणिनां नात्र । १४ ग. °ध्ये निव° । १५ ङ. °श्च मदस्त° । १६ ग. मही दे° । १७ ग. ङ. भक्ता व° ।

अविमुक्तं कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमुपलभ्यते[1]। ऋषिदेवासुरगणैर्जपहोमपरायणैः ॥
यतिभिर्मोक्षकामैश्च ह्यविमुक्तं निषेव्यते। नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी४९
ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम्। द्वियोजनमथार्धं च तत्क्षेत्रं पूर्वपश्चिमम् ५०
अर्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्मृतम्। वाराणसी तदीया च यावच्छुक्लनदी तु वै ॥
एष क्षेत्रस्य विस्तारः प्रोक्तो देवेन धीमता। लब्ध्वा योगं च मोक्षं च काङ्क्षन्तो ज्ञानमुत्तमम् ॥
अविमुक्तं न मुञ्चन्ति तन्निष्ठास्तत्परायणाः। तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कदाचन॥
योगक्षेत्रं तपःक्षेत्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम्। सरितः सागराः शैला नाविमुक्तसमा भुवि ॥ ५४
भूर्लोके चान्तरिक्षे च दिवि तीर्थानि यानि च। अतीत्य वर्तते[2] चान्यदविमुक्तं प्रभावतः ॥ ५५
ये तु ध्यानं समासाद्य[3] युक्तात्मानः समाहिताः। संनियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम्॥५६
अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते द्विजातयः। भवभक्तिं समासाद्य रमन्ते[4] तु सुनिश्चिताः ॥
संहृत्य शक्तितः कामान्विषयेभ्यो बहिः स्थिताः। शक्तितः सर्वतो मुक्ताः शक्तितस्तपसि स्थिताः ॥ ५८
करणानीह चाऽऽत्मानमपुनर्भवभाविताः। तं वै प्राप्य महात्मानमीश्वरं निर्भयाः स्थिताः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। अविमुक्ते तु गृह्यन्ते भवेन विभुना स्वयम् ॥ ६०
उत्पादितं महाक्षेत्रं सिध्यन्ते यत्र मानवाः। उद्देशमात्रं कथिता अविमुक्तगुणास्तथा ॥ ६१
समुद्रस्येव रत्नानामविमुक्तस्य विस्तरम्। मोहनं[5] तदभक्तानां भक्तानां भक्तिवर्धनम् ॥ ६२
मूढास्ते तु न पश्यन्ति श्मशानमिति मोहिताः। हन्यमानोऽपि यो विद्वान्वसेद्विघ्नशतैरपि६३
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति। जन्ममृत्युजरामुक्तः परं याति शिवालयम् ॥ ६४
अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम्। यां प्राप्य कृतकृत्यः स्या[6]दिति मन्येत पण्डितः
न दानैर्न तपोभिर्वा न यज्ञैर्नापि विद्यया। प्राप्यते गतिरिष्टा या ह्यविमुक्ते तु लभ्यते ॥ ६६
नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डाला ये जुगुप्सिताः। किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा॥
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः। जात्यन्तरसहस्रेषु[7] ह्यविमुक्ते म्रियेत यः ॥ ६८
भक्तो विश्वेश्वरे देवे न स भूयोऽभिजायते। यत्र चेष्टं हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ ६९
सर्वमक्षयमेतस्मिन्नविमुक्ते न संशयः। कालेनोपरता यान्ति भवे सायुज्यमक्षयम् ॥ ७०
कृत्वा पापसहस्राणि पश्चात्संतापमेत्य वै। योऽविमुक्ते वियुज्येत स याति परमां गतिम्॥
उत्तरं दक्षिणं चापि अयनं न विकल्पयेत्। सर्वस्तस्य शुभः कालो ह्यविमुक्ते म्रियेत[9] यः॥७२
न तत्र कालो मीमांस्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः। तस्य देवस्य माहात्म्या[10]त्स्थानमद्भुतकर्मणः
सर्वेषामेव नाथस्य सर्वेषां[11] च विभोः स्वयम् ॥ ७३
श्रुत्वेदमृषयः सर्वे स्कन्देन कथितं पुरा। अविमुक्ताश्रमं[12] पुण्यं भावयेत्करणैः शुभैः ॥ ७४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽविमुक्तमाहात्म्यं नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ९९६७ ॥

---

१ ग. ङ 'लक्षये । ऋ' । २ ङ. °ते तानि ह्य° । ३ क. ख. °ध्यमुक्ता° । ४ ङ. °न्तेऽत्र सुनिर्वृताः । ५ ङ. 'नं मूढबुद्धीनां बुधानां बुद्धिव' । ६ ङ. स्यादित्यमन्यन्त सूरयः । न । ७ ङ. °हस्रैस्तु ह्यविमुक्ते मृतस्तु यः । ८ क. ख. 'र्वस्तेषां शु' । ९ क. ख. ङ. च. म्रियन्ति ये । न । १० क. ख. °हात्म्यस्थान° । ११ क. ख. ग. °षां च विभुना स्व° । १२ ग. ङ. °श्रयं पु° ।

अथ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अविमुक्ते महापुण्ये चाऽऽस्तिकाः शुभदर्शनाः । विस्मयं परमं जग्मुर्हर्षगद्गदनिस्वनाः ॥ १
ऊचुस्ते हृष्टमनसः स्कन्दं ब्रह्मविदां वरम् । ब्रह्मण्यो देवपुत्रस्त्वं ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रियः ॥ २
ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मविद्ब्रह्मा ब्रह्मेन्द्रो ब्रह्मलोककृत् । ब्रह्मकृद्ब्रह्मचारी त्वं ब्रह्मादिर्ब्रह्मवत्सलः ॥ ३
ब्रह्मतुल्योद्भवकरो ब्रह्मतुल्य नमोऽस्तु ते । ऋषयो भावितात्मानः श्रुत्वेदं पावनं महत् ॥ ४
तत्त्वं तु परमं ज्ञातं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामो भूर्लोकं शंकरालयम्॥५
यत्रासौ सर्वभूतात्मा स्थाणुभूतः स्थितः प्रभुः । सर्वलोकहितार्थाय तपस्युग्रे व्यवस्थितः ॥ ६
संयोज्य योगेनाऽऽत्मानं रौद्रीं तनुमुपाश्रितः । गुह्यकैरात्मभूतस्तु आत्मतुल्यगुणैर्वृतः ॥ ७
ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः । विज्ञप्तः परया भक्त्या त्वत्प्रसादाद्गणेश्वर ॥ ८
वस्तुमिच्छाम नियतमविमुक्ते सुनिश्चिताः । एवंगुणे तथा मर्त्या ह्यविमुक्ते वसन्ति ये ॥ ९
धर्मशीला जितक्रोधा निर्ममा नियतेन्द्रियाः । ध्यानयोगपराः सिद्धिं गच्छन्ति परमाव्ययाम्
योगिनो योगसिद्धाश्च योगमोक्षप्रदं विभुम् । उपासते भक्तियुक्ता *गुह्यं देवं सनातनम्॥११
अविमुक्ते समासाद्य प्राप्तयोगान्महेश्वरात् । सप्त ब्रह्मर्षयो नीता भवसायुज्यमागताः ॥ १२
एतत्तु परमं क्षेत्रमविमुक्तं विदुर्बुधाः । अप्रबुद्धा न पश्यन्ति भवमायाविमोहिताः ॥ १३
तेनैव चाभ्यनुज्ञातास्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । अविमुक्ते तनुं त्यक्त्वा शान्ता योगगतिं गताः ॥
स्थानं गुह्यं श्मशानानां सर्वेषामेतदुच्यते । न हि योगादृते मोक्षः प्राप्यते भुवि मानवैः ॥ १५
अविमुक्ते निवसतां योगो मोक्षश्च सिध्यति । +एक एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि ॥
=अनेन जन्मनैवेह प्राप्यते गतिरुत्तमा ॥ १६
अविमुक्ते निवसता व्यासेनामिततेजसा । नैव लब्धा क्वचिद्भिक्षा भ्रममाणेन[11] यत्नतः॥१७
क्षुधाविष्टस्ततः क्रुद्धो[12]ऽचिन्तयच्छापमुत्तमम् । ×दिनं दिनं प्रति व्यासः षण्मासं योऽवतिष्ठति
कथं ममेदं नगरं भिक्षादोषाद्धृतं त्विदम् । विप्रो वा क्षत्रियो वाऽपि ब्राह्मणी विधवाऽपि वा
संस्कृताऽसंस्कृता वाऽपि परिपक्वाः कथं नु मे । न प्रयच्छन्ति वै लोका ब्राह्मणाश्चर्यकारकम्
एषां शापं प्रदास्यामि तीर्थस्य नगरस्य तु । तीर्थं चातीर्थतां यातु नगरं शापयाम्यहम् ॥ २१
मा भूत्त्रिपौरुषी विद्या मा भूत्त्रिपौरुषं धनम् । मा भूत्त्रिपौरुषं सख्यं व्यासो वाराणसीं शपन्[13]
अविमुक्ते निवसतां जनानां पुण्यकर्मणाम् । विघ्नं सृजामि सर्वेषां येन सिद्धिर्न विद्यते ॥२३

* इत आरभ्य तनुं त्यक्त्वा, इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते क. ख घ. पुस्तकेषु । + नैतदर्धं विद्यते क ख. पुस्तकयोः । = एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. ङ. च. पुस्तकेषु–एकेन जन्मना देवि मोक्षं पश्यत्यनुत्तमम् । इति । × इत आरभ्य नगरं शापयाम्यहमित्यन्त ग्रन्थो नास्ति ग. ङ. च. पुस्तकेषु ।

१ ङ. °काः प्रियद° । २ ग. °दर्शिनः । वि° । ३ क. ख. °ह्मणो देवपौत्रस्त्वं ब्रह्मण्यो ब्रह्मणः प्रि° । ४ ङ. °ह्मराशिश्च ब्र° । ५ ङ. °लोंकाच्छंक° । ६ ङ. °भूतैस्तु । ७ ङ. विज्ञाप्य । ८ ङ. °द्धिं पदं गच्छन्त्यनामयम् । यो° । ९ ग. पदमव्ययम् । यो° । १० ङ. °गभक्ताश्च । ११ ग. ङ. भ्राम्यमाणेन । १२ ग. °द्धो व्यसृजच्छा° । १३ ग. घ. च. शपेत् ।

व्यासचित्तं तदा ज्ञात्वा देवदेव उमापतिः। [* भीतभीतस्तदा गौरीं तां प्रियां पर्यभाषत ॥
शृणु देवि वचो मह्यं यादृशं प्रत्युपस्थितम् । कृष्णद्वैपायनः कोपाच्छापं दातुं समुद्यतः ॥ २५

देव्युवाच—

किमर्थं शपते क्रुद्धो व्यासः केन प्रकोपितः। किं कृतं भगवंस्तस्य येन शापं प्रयच्छति ॥ २६

देवदेव उवाच—

अनेन सुतपस्तप्तं बहून्वर्षगणान्प्रिये। मौनिना ध्यानयुक्तेन द्वादशाब्दान्वरानने ॥ २७
ततः क्षुधा सुसंजाता भिक्षामटितुमागतः। नैवास्य केनचिद्भिक्षा ग्रासार्धमपि भामिनि॥२८
एवं भगवतः काल आसीत्षाण्मासिको मुनेः। ततः क्रोधपरीतात्मा शापं दास्यति सोऽधुना
यावन्नैष शपेत्तावदुपायस्तत्र चिन्त्यताम्। कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रिये ॥ ३०
कोऽस्य शापान्न बिभेति ह्यपि साक्षात्पितामहः। अदैवं दैवतं कुर्याद्दैवं चाप्यपदैवतम् ॥ ३१
आवां तु मानुषौ भूत्वा गृहस्थाविहवासिनौ। तस्य तृप्तिकरीं भिक्षां प्रयच्छावो वरानने ॥३२
एवमुक्ता ततो देवी देवेन शंभुना तदा]। व्यासस्य दर्शनं दत्त्वा कृत्वा वेषं तु मानुषम् ॥ ३३
एह्येहि भगवन्साधो भिक्षां ग्राहय सत्तम । अस्मद्गृहे कदाचित्त्वं नाऽऽगतोऽसि महामुने ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रीतमना भिक्षां ग्रहीतुमागतः। भिक्षां दत्त्वा तु व्यासाय षड्रसाममृतोपमाम् ॥
अनास्वादितपूर्वा सा भक्षिता मुनिना तदा। भिक्षां व्यासस्ततो भुक्त्वा चिन्तयन्हृष्टमानसः
ववन्दे वरदं देवं देवीं च गिरिजां तदा । व्यासः कमलपत्राक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७
देवो देवी नदी गङ्गा मिष्टमन्नं शुभा गतिः। वाराणस्यां विशालाक्षि वासः कस्य न रोचते ॥
एवमुक्त्वा ततो व्यासो नगरीमवलोकयन्। चिन्तयानस्ततो भिक्षां हृदयानन्दकारिणीम् ॥
अपश्यत्पुरतो देवं देवीं च गिरिजां तदा। गृहाङ्गणास्थितं व्यासं देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ४०
इह क्षेत्रे न वस्तव्यं क्रोधनस्त्वं महामुने। एवं विस्मयमापन्नो देवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ॥ ४१

व्यास उवाच—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां प्रदेशं दातुमर्हसि। एवमस्त्वित्यनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४२
न तद्गृहं न सा देवी न देवो ज्ञायते क्वचित्। एवं त्रैलोक्यविख्यातः पुरा व्यासो महातपाः ॥
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान्सर्वान्स्थितस्तस्यैव पार्श्वतः । एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं शंसन्ति पण्डिताः ॥ ४५
अविमुक्तगुणान्सर्वान्कः समर्थो वदिष्यति। देवब्राह्मणविद्विष्टा देवभक्तिविडम्बकाः ॥ ४६
ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च तथा नैष्कृतिकाश्च ये। लोकद्विषो गुरुद्विषस्तीर्थायतनदूषकाः ॥ ४७
सदा पापरताश्चैव ये चान्ये कुत्सिता भुवि। तेषां नास्तीति वासो वै स्थितोऽसौ दण्डनायकः
रक्षणार्थं नियुक्तं वै दण्डनायकमुत्तमम्। पूजयित्वा यथाशक्त्या गन्धपुष्पादिधूपकैः ॥ ४८
नमस्कारं ततः कृत्वा नायकस्य तु मन्त्रवित्। सर्ववर्णावृते क्षेत्रे नानाविधसरीसृपे ॥ ४९
ईश्वरानुगृहीता हि गतिं गाणेश्वरीं गताः। नानारूपधरा दिव्या नानावेषधरास्तथा॥ ५०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो नास्ति ग. ङ. च. पुस्तकेषु ।

---

१ क. ख. घ. °वन्सद्यो भि° । २ ङ. °क्षां गृह्य महातपः । अ°। ३ ग. ङ. °वं समय° । ४ क. ख. °णानां तु कः स° । ५ ग. घ. ङ. °द्विष्टागुरुद्विष्टास्ती° ।

सुरा वै ये तु सर्वे च तन्निष्ठास्तत्परायणाः । यदिच्छन्ति परं स्थानमक्षयं तदवाप्नुयुः ॥ ५१

परं पुरं दैवपुराद्विशिष्यते तदुत्तरं ब्रह्मपुरात्पुरः स्थितम् ।
तपोबलादीश्वरयोगनिर्मितं न तत्समं ब्रह्मदिवौकसालयम् ॥
मनोरमं कामगमं ह्यनामयमतीत्य तेजांसि तपांसि योगवत् । ५२

अधिष्ठितस्तु तत्स्थाने देवदेवो विराजते । तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ॥ ५३
सर्वतीर्थाभिषेकं तु सर्वदानफलानि च । सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यमविमुक्ते तदाप्नुयात् ॥ ५४
अतीतं वर्तमानं च अज्ञानाज्ज्ञानतोऽपि वा । सर्वं तस्य च यत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति ॥ ५५
शान्तैर्दान्तैस्तपस्तप्तं यत्किंचिद्धर्मसंज्ञितम् । सर्वं च तदवाप्नोति अविमुक्ते जितेन्द्रियः ॥५६
अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते नरः । कल्पकोटिशतैश्चापि नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥ ५७
अमरा ह्यक्षयाश्चैव क्रीडन्ति भवसंनिधौ । क्षेत्रतीर्थोपनिषदमविमुक्तं न संशयः ॥ ५८
अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति स्तुवन्ति वै । सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते तिष्ठन्त्यजरामराः ॥ ५९
सर्वकामाश्च ये यज्ञाः पुनरावृत्तिकाः स्मृताः । अविमुक्ते मृता ये च सर्वे ते ह्यनिवर्तकाः ॥ ६०
ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनाद्भयम् । अविमुक्ते मृतानां तु पतनं नैव विद्यते ॥ ६१
कल्पकोटिसहस्रैस्तु कल्पकोटिशतैरपि । न तेषां पुनरावृत्तिर्मृता य क्षत्र उत्तमे ॥ ६२
संसारसागरे घोरे भ्रमन्तः कालपर्ययात् । अविमुक्तं समासाद्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥
ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
अविमुक्तं प्रविष्टस्तु यदि गच्छेत्ततः पुनः । तदा हसन्ति भूतानि अन्योन्यकरताडनैः ॥ ६५
कामक्रोधेन लोभेन ग्रस्ता ये भुवि मानवाः । निष्क्रमन्ते नरा देवि दण्डनायकमोहिताः ॥६६
जपध्यानविहीनानां ज्ञानवर्जितचेतसाम् । ततो दुःखहतानां च गतिर्वाराणसी नृणाम् ॥ ६७
* तीर्थानां पञ्चकं सारं विश्वेशानन्दकानने । दशाश्वमेधं लोलार्कः केशवो बिन्दुमाधवः ॥
पञ्चमी तु महाश्रेष्ठा प्रोच्यते मणिकर्णिका । एभिस्तु तीर्थवर्यैश्च वर्ण्यते ह्यविमुक्तकम् ॥ ६९
एक एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि । एकेन जन्मना देवि मोक्षं पश्यन्त्यनुत्तमम् ॥ ७०
एतद्वै कथितं सर्वं देव्यै देवेन भाषितम् । अविमुक्तस्य क्षेत्रस्य तत्सर्वं कथितं द्विजाः ॥ ७१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽविमुक्तमाहात्म्यं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १००३८ ॥

अथ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—
माहात्म्यमविमुक्तस्य यथावत्कथितं त्वया । इदानीं नर्मदायास्तु माहात्म्यं वद सत्तम ॥

---

* इत आरभ्य कथितं द्विजा इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. ङ. च. पुस्तकेषु ।

---

१ ङ. °रं देवपदाद्वि° । २ ग. घ. ङ. योगवित् । ३ ग. °धिष्ठाय तु तत्स्थानं देव° । ४ ङ. °ष्ठितं तु तत्स्थानं देवदेवेन रा° । ५ क. ख. घ. °न्ति मणिकर्णिकाम् । ज्ञा° । ६ क. ख. °न्योन्यं करताडनम् । का° । ७ ङ. निष्कामन्ति । ८ ग. तमोदु° । ङ. तमोभिः प्रगृहीता वां ग° ।

यत्रोंकारस्य माहात्म्यं कपिलासंगमस्य च । अमरेशस्य चैवाऽऽहुर्माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
कथं प्रलयकाले तु न नष्टा नर्मदा पुरा । मार्कण्डेयश्च भगवान्न विनष्टस्तदा किल ॥
त्वयोक्तं तदिदं सर्वं पुनर्विस्तरतो वद ॥ ३

सूत उवाच—

एतदेव पुरा पृष्टः पाण्डवेन महात्मना । नर्मदायास्तु माहात्म्यं मार्कण्डेयो महामुनिः ॥ ४
उग्रेण तपसा युक्तो वनस्थो वनवासिना । पृष्टः पूर्वां महागाथां धर्मपुत्रेण धीमता ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच—

श्रुता मे विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम । भूयश्च श्रोतुमिच्छामि तन्मे कथय सुव्रत ॥
कथमेषा महापुण्या नदी सर्वत्र विश्रुता । नर्मदा नाम विख्याता तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच—

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ८
नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् । तदेतद्धि महाराज तत्सर्वं कथयामि ते ॥ ९
पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती । ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥
त्रिभिः सारस्वतं[2] तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम् ॥
कलिङ्गदेशे पश्चार्धे पर्वतेऽमरकण्टके । पुण्या च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा ॥ १२
सदेवासुरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः । तपस्तप्त्वा महाराज सिद्धिं च परमां गताः ॥ १३
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः । उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥
जलेश्वरे नरः स्नात्वा पिण्डं दत्त्वा यथाविधि । पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
पर्वतस्य समन्तात्तु रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता । स्नात्वा यः कुरुते तत्र गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
[3]प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वो रुद्रकोटिर्न संशयः । पश्चिमे पर्वतस्यान्ते स्वयं देवो महेश्वरः ॥ १७
तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पितृकार्यं च कुर्वीत विधिवन्नियतेन्द्रियः
तिलोदकेन तत्रैव तर्पयेत्पितृदेवताः । आसप्तमं कुलं तस्य[6] स्वर्गे मोदेत पाण्डव ॥ १९
षष्टिर्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । अप्सरोगणसंकीर्णे सिद्धचारणसेविते ॥ २०
दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्यालंकारभूषितः । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विपुले कुले ॥ २१
धनवान्दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते । पुनः स्मरति तत्तीर्थं गमनं तत्र रोचते ॥ २२
कुलानि तारयेत्सप्त रुद्रलोकं स गच्छति । योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा ॥ २३
विस्तारेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता । षष्टिस्तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथैव च ॥ २४
सर्वं तस्य समन्तात्तु तिष्ठत्यमरकण्टके । ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
सर्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्वभूतहिते रतः । एवं सर्वसमाचारो यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ २६
तस्य पुण्यफलं राजञ्छृणुष्वावहितो[10] मम । शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गे मोदेत पाण्डव ॥ २७
[*अप्सरोगणसंकीर्णे सिद्धचारणसेविते । दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः ॥ २८

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. °वानप्यचष्ट तदा । २ च °देशस्यार्धे च प° । ३ ङ. प्रीतातस्य भवेत्सर्वा रु° । ४ ङ. धिदृष्टेन कर्मणा । ति° । ५ ङ. तिष्ठति । ६ ङ. °र्णे दिव्यस्त्रीपरिवारिते । ७ ग. ङ. च । प॑ंत° । ८ क. °तः । परं सर्वं । ख. घ. °तः । परं शर्व° । ९ ग. घ. च. मोदति । १० ङ. च. °कीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः । दि° ।

क्रीडते देवलोकस्थो दैवतैः सह मोदते । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति वीर्यवान् ॥
गृहं तु लभते वै स नानारत्नविभूषितम् । स्तम्भैर्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैडूर्यभूषितैः ॥ ३०
आलेख्यसहितं दिव्यं दासीदाससमन्विम् । मत्तमातङ्गशब्दैश्च हयानां ह्रेषितेन च ॥ ३१
क्षुभ्यते तस्य तद्द्वारमिन्द्रस्य भवनं यथा । राजराजेश्वरः श्रीमान्सर्वस्त्रीजनवल्लभः ॥ ३२
तस्मिन्गृह उषित्वा तु क्रीडाभोगसमन्विते । जीवेद्वर्षशतं साग्रं सर्वरोगविवर्जितः ॥ ३३
एवं भोगो भवेत्तस्य यो मृतोऽमरकण्टके । अग्नौ विषजले वाऽपि तथा चैव ह्यनाशके ॥
अनिवर्तिका गतिस्तस्य पवनस्याम्बरे यथा । पतनं कुरुते यस्तु अमरेशे नराधिप ॥ ३५
कन्यानां त्रिसहस्राणि एकैकस्यापि चापरे । तिष्ठन्ति भुवने तस्य प्रेषणं प्रार्थयन्ति च ॥
दिव्यभोगैः सुसंपन्नः क्रीडते कालमक्षयम् ॥] ३६
पृथिव्यामासमुद्रायामीदृशो नैव जायते । यादृशोऽयं नृपश्रेष्ठ पर्वतेऽमरकण्टके ॥ ३७
तावत्तीर्थं तु विज्ञेयं पर्वतस्य तु पश्चिमे । ह्रदो जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः॥ ३८
तत्र पिण्डप्रदानेन संध्योपासनकर्मणा । पितरो दश वर्षाणि तर्पितास्तु भवन्ति वै ॥ ३९
दक्षिणे नर्मदाकूले कपिलेति महानदी । सकलार्जुनसंछन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥ ४०
साऽपि पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता । तत्र कोटिशतं साग्रं तीर्थानां तु युधिष्ठिर ॥
पुराणे श्रूयते राजन्सर्वं कोटिगुणं भवेत् । तस्यास्तीरे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात्
नर्मदातोयसंस्पृष्टास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । द्वितीया तु महाभागा विशल्यकरणी शुभा॥
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विशल्यो भवति क्षणात् । तत्र देवगणाः सर्वे सकिंनरमहोरगाः ॥
यक्षराक्षसगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः । सर्वे समागतास्तत्र पर्वतेऽमरकण्टके ॥ ४५
तैश्च सर्वैः समागम्य मुनिभिश्च तपोधनैः । नर्मदामाश्रिता पुण्या विशल्या नाम नामतः॥
उत्पादिता महाभागा सर्वपापप्रणाशिनी । तत्र स्नात्वा नरो राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः॥
उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् । कपिला च विशल्या च श्रूयते राजसत्तम ॥
*ईश्वरेण पुरा प्रोक्ते लोकानां हितकाम्यया । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्वमेधफलं लभेत्॥
अनाशकं तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप । सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ॥
नर्मदायास्तु राजेन्द्र पुराणे यन्मया श्रुतम् । यत्र यत्र नरः स्नात्वा चाश्वमेधफलं लभेत् ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते । सरस्वत्यां च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ॥ ५२
समं स्नानं च दानं च यथा मे शंकरोऽब्रवीत् । परित्यजति यः प्राणान्पर्वतेऽमरकण्टके ॥ ५३
वर्षकोटिशतं साग्रं रुद्रलोके महीयते । नर्मदाया जलं पुण्यं फेनोर्मिभिरलंकृतम् ॥ ५४
पवित्रं शिरसा वन्द्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते । नर्मदा च सदा पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ॥ ५५
अहोरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया । एवं रम्या च पुण्या च नर्मदा पाण्डुनन्दन ॥ ५६
त्रयाणामपि लोकानां पुण्या ह्येषा महानदी । वटेश्वरे महापुण्ये गङ्गाद्वारे तपोवने ॥ ५७

* एतदर्थस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—अवतीर्णा महापुण्या मानुष्याणां हितार्थतः । इति ।

१ ङ. °लोकेषु दै° । २ ङ. शोभते । ३ ङ °तैः चित्रितं विविधैश्चित्रैर्दासी । ४ घ. ङ. °वेत्तेषां ये मृतामर° । ५ च. कन्यास्त्रीणि स° । ६ ङ. यामेकच्छत्रो नृपो भवेत् । या° । ७ ग. टिफलं भ° । ८ च. सद्यः समा° । ९ ग. ससागरास्त° । १० घ. तत्र । ११ ङ. °मिशतसंकुलम् । प° १२ ङ. °दा सर्वतः पुण्या सर्वपापप° ।

एतेषु सर्वस्थानेषु द्विजाः स्युः संशितव्रताः । श्रुतं दशगुणं पुण्यं नर्मदोदधिसंगमे ॥ ५८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्ये षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १००९६ ॥

अथ सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

नर्मदा तु नदी श्रेष्ठा पुण्या पुण्यतमा हिता । मुनिभिस्तु महाभागैर्विभक्ता मोक्षकाङ्क्षिभिः

यज्ञोपवीतमात्राणि प्रविभक्तानि पाण्डव । तेषु स्नात्वा तु राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २

जलेश्वरं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तस्योत्पत्तिं कथयतः शृणु त्वं पाण्डुनन्दन ॥ ३

पुरा सुरगणाः सर्वे सेन्द्राश्चैव मरुद्गणाः+ । स्तुवन्ति ते महात्मानं देवदेवं महेश्वरम् ॥

स्तुवन्तस्ते तु संप्राप्ता यत्र देवो महेश्वरः ॥ ४

विज्ञापयन्ति देवेशं सेन्द्राश्चैव मरुद्गणाः । भयोद्विग्ना विरूपाक्षं परित्रायस्व नः प्रभो ॥

भगवानुवाच—

स्वागतं तु सुरश्रेष्ठाः किमर्थमिह चाऽऽगताः । किं दुःखं को नु[११] संतापः कुतो वा भयमागतम्॥

कथयध्वं महाभागा एवमिच्छामि वेदितुम् । एवमुक्तास्तु रुद्रेणाकथयन्संशितव्रताः ॥ ७

ऋषय ऊचुः—

अतिवीर्यो महाघोरो दानवो[१२] बलदर्पितः । बाणो नामेति विख्यातो यस्य वै त्रिपुरं पुरम् ॥

गगने सततं दिव्यं भ्रमते तस्य तेजसा । ततो भीता विरूपाक्ष त्वामेव शरणं गताः ॥ ९

त्रायस्व महतो दुःखात्त्वं हि नः परमा गतिः । एवं[१३] प्रसादं देवेश सर्वेषां[१४] कर्तुमर्हसि ॥ १०

येन देवाः सगन्धर्वाः सुखमेधन्ति शंकर । परां निर्वृतिमायान्ति तत्प्रभो कर्तुमर्हसि ॥ ११

भगवानुवाच—

एतत्सर्वं करिष्यामि मा विषादं गमिष्यथ । अचिरेणैव कालेन कुर्यां युष्मत्सुखावहम्[१५] ॥ १२

आश्वास्य स[१६] तु तान्सर्वान्नर्मदातटमाश्रितः । चिन्तयामास देवेशस्तद्वधं प्रति मानद ॥ १३

अथ केन प्रकारेण हन्तव्यं त्रिपुरं मया । एवं[१७][१८] संचिन्त्य भगवान्नारदं चास्मरत्तदा ॥

स्मरणादेव संप्राप्तो नारदः समुपस्थितः ॥ १४

नारद उवाच—

आज्ञापय महादेव किमर्थं च स्मृतो ह्यहम् । किं कार्यं तु मया देव कर्तव्यं कथयस्व मे॥ १५

+ इतः परं सार्धश्लोको न विद्यते ख. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. स्युः शंसित° । २ क ख. ग. °ण्यात्पुण्य° । ३ ग ङ हि सा । मु° । च. त्रिषु । ४ ङ. भागैः सेविता मो° । ५ ग. घ. °क्ता धर्मका° । ६ ङ. °णि सन्ति तीर्थानि । ७ ङ. °न्द्र नरः पा° । ८ ग. वटेश्वरं । ङ. च. जाटेश्वरं । ९ क. ख. ग. मुनिगणाः । १० ग. च. °म् । स्तूयमानस्तु संप्राप्तस्तत्र । ११ च. °द्रेण प्रोचुस्ते सं° । १२ ङ. °वो वरद° । १३ ङ. कुरु । १४ ङ. °षां दिविवासिनाम् । ये° । १५ ङ. °म् । समाश्वास्य तु । १६ ग. °स सुरान्स° । १७ क. ख. घ. परं । १८ ङ. °वं स त्विन्तयित्वाऽथ सस्मार नारदं मुनिम् । एवं रुद्रेण संध्यातो ना° ।

श्रीभगवानुवाच—

गच्छ नारद तत्रैव यत्रैतत्त्रिपुरं महत् । बाणस्य दानवेन्द्रस्य शीघ्रं गत्वा च तत्कुरु ॥ १६
ता भर्तृदेवतास्तत्र स्त्रियश्चाप्सरसां समाः । तासां वै तेजसा विप्र भ्रमते त्रिपुरं दिवि ॥ १७
तत्र गत्वा तु विप्रेन्द्र मतिमन्यां प्रचोदय । *देवस्य वचनं श्रुत्वा मुनिस्त्वरितविक्रमः ॥१८
स्त्रीणां हृदयनाशाय प्रविष्टस्तत्पुरं प्रति । शोभते यत्पुरं दिव्यं नानारत्नोपशोभितम् ॥ १९
शतयोजनविस्तीर्णं ततो द्विगुणमायतम् । ततोऽपश्यद्धि तत्रैव बाणं तु बलदर्पितम् ॥ २०
मणिकुण्डलकेयूरमुकुटेन विराजितम् । हेमहारशतै रत्नैश्चन्द्रकान्तविभूषितम् ॥ २१
रशना तस्य रत्नाढ्या बाहू कनकमण्डितौ । चन्द्रकान्तमहावज्रमणिविद्रुमभूषिते ॥ २२
द्वादशार्कद्युतिनिभे निविष्टं परमासने । उत्थितो नारदं दृष्ट्वा दानवेन्द्रो महाबलः ॥ २३

बाण उवाच—

देवर्षे त्वं स्वयं प्राप्तो ह्यर्घ्यं पाद्यं निवेदये । सोऽभिवाद्य यथान्यायं क्रियतां किं द्विजोत्तम॥
चिरात्त्वमागतो विप्र आस्यतां मुनिपुंगव । एवं संभाषयित्वा तु नारदमृषिसत्तमम् ॥
तस्य भार्या महादेवी ह्यनौपम्या तु नामतः ॥ २५

अनौपम्योवाच—

भगवन्मानुषे लोके केन तुष्यति केशवः । व्रतेन नियमेनाथ दानेन तपसाऽपि वा ॥ २६

नारद उवाच—

तिलधेनुं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे । ससागरवनद्वीपा दत्ता भवति मेदिनी ॥ २७
सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः । मोदते चाक्षयं कालं यावच्चन्द्रार्कतारकम्॥२८
आम्रामलकपित्थानि बदराणि तथैव च । कदम्बचम्पकाशोकपुंनागविविधद्रुमान् ॥ २९
अश्वत्थपिप्पलं चैव कदलीवटदाडिमान् । पिचुमन्दं मधूकं च उपोष्य स्त्री ददाति या ॥
स्तनौ कपित्थसदृशावूरू च कदलीसमौ । अश्वत्थे वन्दनीया च पिचुमन्दे सुगन्धिनी॥३१
चम्पके चम्पकाभा स्यादशोके शोकवर्जिता । मधूके मधुरं वक्ति वटे च मृदुगात्रिका ॥३२
बदरी सर्वदा स्त्रीणां महासौभाग्यदायिनी । कुक्कुटी कर्कटी चैव द्रव्यषष्ठी न शस्यते ॥
कदम्बमिश्रकनकमञ्जरीपूजनं तथा । अनग्निपक्वमन्नं च पक्वान्नानामभक्षणम् ॥ ३४
फलानां च परित्यागः संध्यामौनं तथैव च । प्रथमं क्षेत्रपालस्य पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥
तस्या भवति वै भर्ता मुखप्रेक्षी सदाऽनघे । अष्टमी च चतुर्थी च पञ्चमी द्वादशी तथा॥

* एतदर्धस्थाऽयं पाठो ङ. पुस्तके—शंकरस्य वचः श्रुत्वा नारदो मनसोगतिरिति ।

१ क. ख. घ. यत्र त° । २ ग. ङ. पुरम् । ३ ङ. °स्य बलिपुत्रस्य संकाशमाशु तद्व्राज । दानवानां स्त्रियस्तत्र सर्वा भर्तृपरायणाः । स्वभ° । ४ घ. प्रबोधय । ङ. प्रवर्तय । ५ च. °य चलितस्त° । ६ ङ. °णं तावद्द्विगु° । ७ क. ख. °म् । हारदोरसुवर्णैश्च चन्द्र° । ग. °म् । हारोज्ज्वलसुवर्णैश्चचन्द्र° । ८ ङ. °र्षे स्वागतं तेऽस्तु स्थीयतां महदासनम् । अर्घपाद्यं प्रयच्छामि अभिवादनपूर्वकम् । अभि° । ९ ग. °यं व्रियतां द्विजसत्त° । १० क. ख. ग. °प्र स्थीयतामिदमासनम् । ११ ग. ङ. °वन्केन धर्मेण देवास्तुष्यन्ति नारद । व्र° । १२ क. ख. ग. घ. °ते सुचिरं कालमक्षयं कृतशासनम् । आ° । १३ ग. °क अनेके विविधद्रुमाः । आ । १४ ग. घ. °न् । मुचुकुन्दमशोकं । १५ घ. कुर्कुटी । ङ. कुर्कटी । १६ ङ. °पक्वाशनताऽनाकुले तिलभ° । १७ ग. °मशनं प° । १८ क. ख. मुखप्रेक्षः । ग. सुखसेव्यः ।

संक्रान्ति[1]र्विषुवच्चैव दिनच्छिद्र[2]मुखं तथा। एतांस्तु दिवसान्दिव्यानुपवसन्ति याः स्त्रियः ॥
तासां तु धर्मयुक्तानां स्वर्गवासो न संशयः ॥ ३७
कलिकालुष्यनिर्मुक्ताः सर्वपापविवर्जिताः। उपवासरतां नारीं नोपसर्पति तां यमः ॥३८

अनौपम्योवाच—

[3]अस्मिन्कृतेन पुण्येन पुराजन्मकृतेन वा। भवदागमनं जा[4]तं किंचित्पृच्छाम्यहं व्रतम् ॥ ३९
अस्ति विन्ध्यावलिर्नाम बलिपत्नी यशस्विनी। श्व[5]श्रूर्ममापि विप्रेन्द्र न तुष्यति कदाचन ॥
श्वशुरोऽ[6]पि सर्वकालं दृष्ट्वा चापि न पश्यति। अस्ति कुम्भीनसी नाम ननान्दा पापकारिणी॥
दृष्ट्वा चैवाङ्गुलीभङ्गं सदाकालं करोति माम्। दि[7]ग्ध्येन तु पथा या[8]ति मम सौख्यं कथं वद॥४२
ऊषरे न प्ररोहन्ति बीजाङ्कुराः कथंचन। येन व्रतेन चीर्णेन भवन्ति वशगा मम ॥
तद्व्रतं ब्रू[9]हि विप्रेन्द्र दासभावं व्रजामि ते ॥ ४३

नारद उवाच—

यदेतत्ते मया पूर्वं व्रतमुक्तं शुभानने। अनेन पार्वती देवी चीर्णेन वरवर्णिनि ॥ ४४
शंकरस्य शरीरस्था विष्णोर्लक्ष्मीस्तथैव च। सावित्री ब्रह्मणश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ॥
एतेनोपोषितेनेह भर्ता स्थास्यति ते वशे। श्वश्रूश्वशुरयोश्चैव मुखबन्धो भविष्यति ॥ ४६
एवं श्रुत्वा तु सुश्रोणि यथेष्टं कर्तुमर्हसि। नारदस्य वचः श्रुत्वा राज्ञी वचनमब्रवीत् ॥ ४७
प्रसादं कुरु विप्रेन्द्र दानं ग्राह्यं यथेप्सितम्। सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राण्याभरणानि च॥४८
तव दास्याम्यहं विप्र यच्चान्यदपि दुर्लभम्। प्रगृहाण द्विजश्रेष्ठ प्रीयेतां हरिशंकरौ ॥ ४९

नारद उवाच—

अन्यस्मै दीयतां भद्रे क्षीणवृत्तिस्तु यो द्वि[10]जः। अहं तु सर्वसंपन्नो मद्भक्तिः क्रियतामिति॥
एवं तासां मनो हृत्वा सर्वासां तु पतिव्र[11]तात्। जगाम भरतश्रेष्ठ स्वकीयं स्थानकं पुनः ॥५१
[12]ततो ह्यहृष्टहृदया अन्यतोगतमानसा। * पतिव्रतात्वमुत्सृज्य तासां तेजो गतं ततः ॥
पुरे च्छिद्रं समुत्पन्नं बाणस्य तु महात्मनः ॥ ५२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्ये सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०१४८ ॥

अथाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः।

मार्कण्डेय उवाच—

यन्मां पृच्छसि कौन्तेय तन्मे कथयतः शृणु। एतस्मिन्नन्तरे रुद्रो नर्मदातटमास्थितः ॥ १

---

* एतदर्धं नास्ति क. ख. ग. घ. पुस्तकेषु।

---

१ ङ. °क्रान्तौ वैष्णवे चैव। च. °क्रान्तौ विषुवे चैव। २ ङ. °मुखे तथा। पुण्यान्येतानि सर्वाणि उपविशन्ति। ३ क. ख. ग. ग. अस्मत्कृते°। ४ क. ख. भूतं। ५ ङ. श्वश्रूः सा मयि वि°। ६ ग. ङ. °पि च मां दृष्टा सर्वकालं न तुष्यति। ७ ङ. दग्धेन। ८ ग. घ. तु यथा यासि मम। ९ ङ. याहि। १० ङ. °जः। वयं रणे रता नित्यं म°। ११ क. ख. व्रताः। ज°। १२ ङ °तो हृष्टमनाः सा तु अन्यत्र ग°।

नाम्ना माहेश्वरं स्थानं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तस्मिन्स्थाने महादेवोऽचिन्तयत्त्रिपुरक्षयम् ॥
गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम् । स्थानं कृत्वा तु वैशाखं विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ॥ ३
शल्ये चाग्निं प्रतिष्ठाप्य मुखे वायुं समर्पयन् । हयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम् ॥ ४
अभीषवोऽश्विनौ देवावक्षो वज्रधरः स्वयम् । स तस्याऽऽज्ञां समादाय तोरणे धनदः स्थितः
यमस्तु दक्षिणे हस्ते वामे कालस्तु दारुणः । चक्रे त्वमरकोट्यस्तु गन्धर्वा लोकविश्रुताः ॥ ६
प्रजापतिरथ श्रेष्ठो ब्रह्मा चैव तु सारथिः । एवं कृत्वा तु देवेशः सर्वदेवमयं रथम् ॥ ७
सोऽतिष्ठत्स्थाणुभूतस्तु सहस्रपरिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे स्थितानि वै ॥
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि व्यभेदयत् । शरः प्रचोदितस्तेन रुद्रेण त्रिपुरं प्रति ॥ ९
भ्रष्टतेजाः स्त्रियो जाता बलं तासां व्यशीर्यत । उत्पाताश्च पुरे तस्मिन्प्रादुर्भूताः सहस्रशः ॥
त्रिपुरस्य विनाशाय कालरूपा*भवंस्तदा । अट्टहासं प्रमुञ्चन्ति हया काष्ठमयास्तदा ॥ ११
निमेषोन्मेषणं चैव कुर्वन्ति चित्ररूपिणः । स्वप्ने पश्यन्ति चाऽऽत्मानं रक्ताम्बरविभूषितम् ॥
स्वप्ने तु सर्वे पश्यन्ति विपरीतानि यानि तु । एतान्पश्यन्ति उत्पातांस्तत्र स्थाने तु ये जनाः ॥
तेषां बलं च बुद्धिश्च हरकोपेन नाशिते । ततः सांवर्तको वायुर्युगान्तप्रतिमो महान् ॥ १४
समीरितोऽनलस्तेन उत्तमाङ्गेन धावति । ज्वलन्ति पादपास्तत्र पतन्ति शिखराणि च ॥ १५
सर्वतो व्याकुलीभूतं हाहाकारमचेतनम् । भग्नोद्यानानि सर्वाणि क्षिप्रं तत्प्रत्यभज्यत ॥ १६
तेनैव पीडितं सर्वं ज्वलितं त्रिशिखैः शरैः । द्रुमाश्चाऽऽरामखण्डानि गृहाणि विविधानि च ॥
दशदिक्षु प्रवृत्तोऽयं समृद्धो हव्यवाहनः । मनःशिलापुञ्जनिभो दिशो दश विभागशः ॥ १८
शिखाशतैरनेकैस्तु प्रजज्वाल हुताशनः । सर्वं किंशुकवर्णाभं ज्वलितं दृश्यते पुरम् ॥ १९
गृहाद्गृहान्तरं नैव गन्तुं धूमेन शक्यते । हरकोपानलैर्दग्धं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ॥ २०
प्रदीप्तं सर्वतो दिक्षु दह्यते त्रिपुरं पुरम् । प्रासादशिखराग्राणि व्यशीर्यन्त सहस्रशः ॥ २१
नानामणिविचित्राणि विमानान्यप्यनेकधा । गृहाणि चैव रम्याणि दह्यन्ते दीप्तवह्निना ॥
धावन्ति द्रुमखण्डेषु वलभीषु तथा जनाः । देवागारेषु सर्वेषु प्रज्वलन्तः प्रधाविताः ॥ २३
क्रन्दन्ति चानलप्लुष्टा रुदन्ति विविधैः स्वरैः । + गिरिकूटनिभास्तत्र दृश्यन्तेऽङ्गारराशयः ॥
गजाश्च गिरिकूटाभा दह्यमाना यतस्ततः । स्तुवन्ति देवदेवेशं परित्रायस्व नः प्रभो ॥ २५
अन्योन्यं च परिष्वज्य हुताशनप्रदीपिताः । स्नेहात्प्रदह्यमानाश्च तथैव विलयं गताः ॥ २६
दह्यन्ते दानवास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
हंसकारण्डवाकीर्णा नलिन्यः सहपङ्कजाः । दृश्यन्तेऽनलदग्धानि पुरोद्यानानि दीर्घिकाः ॥

---

* अत्रसंधिरार्षः । + इतआरभ्य तथैव विलयं गता इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. ख °पुरे वधम् । गा° । २ ङ. पुङ्खे । ३ ग. ङ. °मर्प्य च । ह° । ४ क. ख. °पतिरथश्रेष्ठ ब्र° । ५ क. ख. °पर्वाणि त्रि° । ग. °पदेन त्रिशक्तेन । ६ ङ. °त्रकर्मगाः । स्व° । ७ ङ. च. °शितम् । त° । ८ ग. °ङ्गेषु धा° । च. °ङ्गेषु बाधते । ज्व° । ९ ग. क्षिप्तं । १० ङ. च. तत्र प्रभञ्जनः । ते° । ११ ङ. °वं ज्वालामालासमाकुलम् । द्रु° । १२ क. ख. °लानां पुञ्जानि दि° । १३ ङ. °पाग्निनादग्धं संतापाद्भुवनस्य च । प्र° । १४ ङ. °णि गृहानादलान्यनेकशः । नानारत्नविमानानि द° । १५ ङ. °नलं दृष्ट्वा रु° । १६ ग. दह्यन्ते । १७ ङ. °रित्यज्य । १८ °काः । सुवर्णपङ्कजैश्छ° ।

अम्लानपङ्कजच्छन्ना विस्तीर्णा योजनायताः। गिरिकूटनिभास्तत्र प्रासादा रत्नभूषिताः॥
पतन्त्यनलनिर्दग्धा निस्तोया जलदा इव[1]। वरस्त्रीबालवृद्धेषु गोषु पक्षिषु वाजिषु ॥ ३०
निर्दयो व्यदहद्वह्निर्हरक्रोधेन प्रेरितः। सहस्रशः प्रबुद्धाश्च सुप्ताश्च बहवो जनाः॥ ३१
पुत्रमालिङ्ग्य ते गाढं दह्यन्ते त्रिपुराग्निना। * निदाघोऽभून्महावह्नेरन्तकालो यथा तथा॥
केचिद्गुप्ताः प्रदग्धास्तु भार्योत्सङ्गगतास्तथा। पित्रा मात्रा च सुश्लिष्टा दग्धास्ते त्रिपुराग्निना
अथ तस्मिन्पुरे दीप्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥ ३३
अग्निज्वालाहतास्तत्र ह्यपतन्धरणीतले। काचिच्छ्यामा विशालाक्षी मुक्तावलिविभूषिता
धूमेनाऽऽकुलिता सा तु पतिता धरणीतले। काचित्कनकवर्णाभा इन्द्रनीलविभूषिता ॥ ३५
भर्तारं पतितं दृष्ट्वा पतिता तस्य चोपरि। काचिदादित्यसंकाशा प्रसुप्ता च गृहे स्थिता॥३६
अग्निज्वालाहता सा तु पतिता गतचेतना। उत्थितो दानवस्तत्र खड्गहस्तो महाबलः॥३७
वैश्वानरहतः सोऽपि पतितो धरणीतले। मेघवर्णाऽपरा नारी हारकेयूरभूषिता ॥ ३८
श्वेतवस्त्रपरीधाना बालं स्तन्यं न्यधापयत्। दह्यन्तं बालकं दृष्ट्वा रुदती[2] मेघशब्दवत् ॥ ३९
एवं स तु दहन्नग्निर्हरक्रोधेन प्रेरितः। काचिच्चन्द्रप्रभा सौम्या वज्रवैडूर्यभूषिता ॥ ४०
सुतमालिङ्ग्य +वेपन्ती दग्धा पतति भूतले। काचित्कुन्देन्दुवर्णाभा[3] क्रीडन्ती स्व गृहे स्थिता
गृहे प्रज्वलिते सा तु प्रतिबुद्धा शिखार्दिता। पश्यन्ती ज्वलितं सर्वं हा सुतो मे कथं गतः ॥
सुतं संदग्धमालिङ्ग्य पतिता धरणीतले। आदित्योदयवर्णाभा लक्ष्मीवदनशोभना ॥ ४३
त्वरिता दह्यमाना सा पतिता धरणीतले। काचित्सुवर्णवर्णाभा नीलरत्नैर्विभूषिता ॥४४
धूमेनाऽऽकुलिता सा तु प्रसुप्ता धरणीतले। अन्या गृहीतहस्ता तु सखि दह्यति बालिका ॥
अनेकदिश्यरत्नाढ्या दृष्ट्वा दहनमोहिता। शिरसि ह्यञ्जलिं कृत्वा विज्ञापयति पावकम्[4] ॥
भगवन्यदि वैरं ते पुरुषेष्वपकारिषु। स्त्रियः किमपराध्यन्ति गृहपञ्जरकोकिलाः ॥ ४७
पाप निर्दय निर्लज्ज कस्ते कोपः स्त्रियः प्रति। न दाक्षिण्यं न ते लज्जा न सत्यं शौर्यवर्जित ४८
अनेन ह्युपसर्गेण तूपालम्भं शिखिन्यदात्। किं त्वया न श्रुतं लोके ह्यवध्याः शत्रुयोषितः ४९
किं तु तुभ्यं गुणा ह्येते दहनोत्सादनं प्रति। न कारुण्यं भयं वाऽपि दाक्षिण्यं न स्त्रियः प्रति॥
दयां कुर्वन्ति म्लेच्छापि दहन्तीं वीक्ष्य योषितम्। म्लेच्छानामपि कष्टोऽसि दुर्निवारो ह्यचे-
तनः ॥ ५१
एते चैव गुणास्तुभ्यं दहनोत्सादनं प्रति। आसामपि दुराचार स्त्रीणां किं ते निपातने ॥ ५२
दुष्ट निर्घृण निर्लज्ज हुताशिन्मन्दभाग्यक। निराशत्वं दुरावास बलाद्दहसि निर्दय ॥ ५३
एवं[10] विलप[11]मानास्ता जल्पन्त्यश्च बहून्यपि। अन्याः क्रोशन्ति संक्रुद्धा बालशोकेन मोहिताः
दहते निर्दयो वह्निः संक्रुद्धः पूर्वशत्रुवत्। पुष्करिण्यां जलं दग्धं कूपेष्वपि तथैव च ॥५५
अस्मान्संदह्य म्लेच्छ[12] त्वं कां गतिं प्रापयिष्यसि। एवं प्रल[13]पितं तासां श्रुत्वा देवो विभावसुः॥
मूर्तिमान्सहसोत्थाय वह्निर्वचनमब्रवीत् ॥ ५६

---

* इतःप्रभृति त्रिपुराग्निना इत्यन्तग्रन्थो नास्ति क. ख. ग. पुस्तकेषु। + अयमार्षः प्रयोगः।

---

१ ङ. च. °व। सहस्त्री°। २ क. ख. ग. रुदते। ३ क. ख. °भा या शयाना गृ°। ४ ङ. च. °म्। यदि वमिच्छसे वैरं पु°। ५ ग. °राध्यास्ते गृ°। ६ क. °ध्यन्ते गृ°। ७ ग. °य निःशङ्क क°। ८ क. ख. ग. °ण्यं दया वा°। ९ ङ. °शस्त्वं दु°। १० ग. ङ. °वं लालप्यमा°। ११ ख. °लप्यमा°। १२ ङ. दुष्ट। १३ क. ख. ग. °लपता तासां व°।

अग्निरुवाच—

स्ववशो नैव युष्माकं विनाशं तु करोम्यहम् । अहमादेश कर्ता[1] वै नाहं कर्ताऽस्म्यनुग्रहम् ॥ ५७
रुद्रक्रोधसमाविष्टो विचरामि[2] यथेच्छया । ततो बाणो महातेजास्त्रिपुरं वीक्ष्य दीपितम् ॥ ५८
सिंहासनस्थः प्रोवाच ह्यहं देवैर्विनाशितः । अल्पसत्त्वैर्दुराचारैरीश्वरस्य निवेदितम् ॥ ५९
अपरीक्ष्य त्वहं दग्धः शंकरेण महात्मना । नान्यः शक्तस्तु मां हन्तुं वर्जयित्वा त्रिलोचनम् ६०
उत्थितः शिरसा कृत्वा लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् । निर्गतः स पुरद्वारात्परित्यज्य सुहृत्सुतान् ॥ ६१
रत्नानि[3] यान्यनर्घाणि स्त्रियो नानाविधास्तथा । गृहीत्वा शिरसा लिङ्गं गच्छन्गगनमण्डलम्
स्तुवंश्च देवदेवेशं[4] त्रिलोकाधिपतिं[5] शिवम् । त्यक्ता पुरी मया देव यदि वध्योऽस्मि शंकर ॥
त्वत्प्रसादान्महादेव मा मे लिङ्गं विनश्यतु । अर्चितं हि मया देव भक्त्या परमया सदा ॥ ६४
त्वत्कोपाद्यदि वध्योऽहं तदिदं मा विनश्यतु । श्लाघ्यमेतन्महादेव त्वत्कोपाद्दहनं मम ॥ ६५
प्रतिजन्म महादेव त्वत्पादनिरतो ह्यहम् । तोटकच्छन्दसा देव स्तौमि त्वां परमेश्वर ॥ ६६

शिव शंकर शर्व हराय नमो भव भीम[6] महेश्वर सर्व[7] नमः ।
कुसुमायुधदेहविनाशकर त्रिपुरान्तक अन्धकशूलधर ॥ ६७
प्रमदाप्रिय कान्त विरक्त नमः[8] ससुरासुरसिद्धगणैर्नमित[9] ।
*हयवानरसिंहगजेन्द्रमुखैरतिह्रस्वसुदीर्घविशालमुखैः ॥ ६८
उपलब्धुमशक्यतरैरसुरैः +प्रथितोऽस्मि च बाहुशतैर्बहुभिः ।
प्रणतोऽस्मि भवं भवभक्तिरतश्चलचन्द्रकलाङ्कुर[10] देव नमः ॥ ६९
न[11] च पुत्रकलत्र[12]हयादि धनं मम तु त्वदनुस्मरणं शरणम् ।
व्यथितोऽस्मि[13] शरीरशतैर्बहुभिर्गमिता च महानरकस्य गतिः ॥ ७०
न निवर्तति[14] जन्म न पापमतिः शुचिकर्म निबद्धमपि त्यजति ।
अनुकम्पति विभ्रमति त्रसति मम[15] चैव कुकर्म निवारयति ॥ ७१

यः पठेत्तोटकं दिव्यं प्रयतः शुचिमानसः । बाणस्येव यथा रुद्रस्तस्यापि वरदो भवेत् ॥ ७२
इमं स्तवं महादिव्यं श्रुत्वा देवो महेश्वरः । प्रसन्नस्तु तदा तस्य स्वयं वचनमब्रवीत् ॥ ७३

महेश्वर उवाच—

न भेतव्यं त्वया वत्स सौवर्णे तिष्ठ दानव । पुत्रपौत्रै[16]सुहृद्बन्धुभार्याभृत्यजनैः सह ॥ ७४
अद्यप्रभृति बाण त्वमवध्यस्त्रिदशैरपि । भूयस्तस्य वरो दत्तो देवदेवेन पाण्डव ॥ ७५
अक्षयश्चाव्ययो लोके विचरस्वाकुतोभयः । ततो निवारयामास रुद्रः सप्तशिखं तदा ॥ ७६
तृतीयं रक्षितं तस्य[17] शंकरेण महात्मना । भ्रमं[18]स्तु गगने दिव्यं रुद्रतेजःप्रभावतः ॥ ७७

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो विद्यते क ख. पुस्तकयोः—हयवानरसिद्धगजेन्द्रमुखादति भास्वददीर्घविशालमुख, इति ।
\+ इत आरभ्य शरणमित्यन्तग्रन्थो ग. घ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

---

१ ग. र्ता स्वसंग्र°। २ क. ख. विविशामि । ३ ङ. °नि सुविचित्राणि । ४ ग. ङ. च. °शं त्रैलोक्याधि°। ५ ग. °ङ्गं °शिवस्य तु । ६ ङ. भर्ग । ७ क. ख. शर्व । च. देव । ८ ङ कामविभक्तरत असुरा° । ९ ग. °मः सुरसिद्धगसिद्धगणैर्नमितः । वृषवाहनासि° । १० क. ख. °लाकुलदे° । ११ ङ. न हि पु° । १२ ङ. च. °त्र न चापिध° । १३ क. ख. °स्मि तु बाहश° । १४ ङ. °र्तयति तन्मम पा° । १५ ङ. °म बुद्धिरियं विनि° । १६ ङ. °त्र स्वबन्धूनां भा° । १७ क. ख. °स्य पुरं तेन म° । १८ ङ. च. °मते ग° ।

एवं तु त्रिपुरं दग्धं शंकरेण महात्मना । ज्वालामालाप्रदीप्तं तत्पतितं धरणीतले ॥ ७८
एकं निपतितं तत्र श्रीशैले त्रिपुरान्तके । द्वितीयं पतितं तस्मिन्पर्वतेऽमरकण्टके ॥ ७९
दग्धेषु तेषु राजेन्द्र रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता । ज्वलत्तदपतत्तत्र तेन ज्वालेश्वरः स्मृतः ॥ ८०
ऊर्ध्वेन प्रस्थितास्तस्य दिव्यज्वाला दिवं गताः । हाहाकारस्तदा जातो देवासुरकृतो महान्
शरमस्तम्भयद्रुद्रो माहेश्वरपुरोत्तमे । एवं वृत्तं तदा तस्मिन्पर्वतेऽमरकण्टके* ॥ ८२
चतुर्दशाख्यं भुवनं स भुक्त्वा पाण्डुनन्दन । वर्षकोटिसहस्रं तु त्रिंशत्कोट्यस्तथाऽपराः ॥
ततो महीतलं प्राप्य राजा भवति धार्मिकः । पृथिवीमेकच्छत्रेण भुङ्क्ते स तु न संशयः ॥
[+एवं पुण्यो महाराज पर्वतोऽमरकण्टकः । चन्द्रसूर्योपरागे तु गच्छेद्योऽमरकण्टकम् ॥ ८५
अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः । स्वर्गलोकमवाप्नोति दृष्ट्वा तत्र महेश्वरम् ॥ ८६
ब्रह्महत्या गमिष्यन्ति राहुग्रस्ते दिवाकरे । तदेवं निखिलं पुण्यं पर्वतेऽमरकण्टके ॥ ८७
मनसाऽपि स्मरेद्यस्तं गिरिं त्वमरकण्टकम् । चान्द्रायणशतं साग्रं लभते नात्र संशयः ॥]८८
त्रयाणामपि लोकानां विख्यातोऽमरकण्टकः । एष पुण्यो गिरिश्रेष्ठः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥
नानाद्रुमलताकीर्णो नानापुष्पोपशोभितः । मृगव्याघ्रसहस्रैस्तु सेव्यमानो महागिरिः ॥९०
यत्र संनिहितो देवो देव्या सह महेश्वरः । ब्रह्मा विष्णुस्तथा चेन्द्रो विद्याधरगणैः सह॥९१
ऋषिभिः किंनरैर्यक्षैर्नित्यमेव निषेवितः । वासुकिः सहितस्तत्र क्रीडते पन्नगोत्तमैः ॥ ९२
प्रदक्षिणं तु यः कुर्यात्पर्वतेऽमरकण्टके । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥९३
तत्र ज्वालेश्वरं नाम तीर्थं सिद्धनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
ज्वालेश्वरे महाराज यस्तु प्राणान्परित्यजेत् । चन्द्रसूर्योपरागेषु तस्यापि शृणु यत्फलम् ॥९५
सर्वकर्मविनिर्मुक्तो ज्ञानविज्ञानसंयुतः । रुद्रलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ९६
अमरेश्वरदेवस्य पर्वतस्य उभे तटे । तत्र ता ऋषिकोट्यस्तु तपस्तप्यन्ति सुव्रत ॥ ९७
समन्ताद्योजनक्षेत्रो गिरिश्चामरकण्टकः ॥ ९८
अकामो वा सकामो वा नर्मदायां शुभे जले । स्नात्वा मुच्येत पापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ९९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्येऽष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥१०२४७॥

अथ नवाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पृच्छन्ति ते महात्मानो मार्कण्डेयं महामुनिम् । युधिष्ठिरपुरोगास्ते ऋषयश्च तपोधनाः॥१

---

* इत उत्तरमयं ग्रन्थोऽधिको ङ. पुस्तके—यस्तत्र प्रेरयेत्कालं तस्य पुण्यफलं शृणु । संप्राप्य तेजसोदन्तं भुवनानि चतुर्दश ॥ मोदते सुचिरं कालं स भुक्त्वा पाण्डुनन्दनेति ॥ + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो नास्ति ङ. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. 'दीप्तान्तं पति° । २ ग ऊर्ध्वं तु प्रथिता' । ३ ङ. °कारं तत्र चक्रुः सदेवासुरकिंनराः । श° । ४ ग. °म् । सांनिध्यं ये ग' । ५ ग. °सुकिस्तक्षकस्तत्र । ६ क ख 'ते यन्नगोत्तमे । प्र° । ७ ङ. 'म् । अमरा नाम ते देवाः पर्वतेऽमरकण्टके । रुद्रलोके वसन्त्येते या° । ८ ङ. 'जनं क्षेत्रं गिरिं चामरकण्टकम् । अ° । ९ ग क्षेत्रं गि° । १० क. ख. °त्वा तैर्मुच्यते पापै रु° ।

ाख्याहि भगवंस्तथ्यं कावेरीसंगमं[1] महत् । लोकानां च हितार्थाय अस्माकं च विवृद्धये[2]
सदा पापरता ये च नरा[3] दुष्कृतकारिणः । मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एतदिच्छाम विज्ञातुं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच—

शृण्वन्त्ववहिताः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः । अस्ति वीरो महायक्षः कुबेरः सत्यविक्रमः ॥४
इदं तीर्थमनुप्राप्य राजा यक्षाधिपोऽभवत् । सिद्धिं प्राप्तो महाराज तन्मे निगदतः शृणु॥
कावेरी नर्मदा यत्र संगमो लोकविश्रुतः । तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कुबेरः सत्यविक्रमः॥६
तपोऽतप्यत यक्षेन्द्रो दिव्यं वर्षशतं महत् । तस्य तुष्टो महादेवः प्रादाद्वरमनुत्तमम् ॥ ७
भो भो यक्ष महासत्त्व वरं ब्रूहि यथेप्सितम् । ब्रूहि कार्यं यथेष्टं तु यत्ते मनसि वर्तते ॥८

कुबेर उवाच—

यदि तुष्टोऽसि मे देव यदि देयो वरो मम । अद्यप्रभृति सर्वेषां यक्षाणामधिपो भवे ॥ ९
कुबेरस्य वचः श्रुत्वा परितुष्टो महेश्वरः । एवमस्तु ततो देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
सोऽपि लब्धवरो यक्षः शीघ्रं लब्धफलोदयः । पूजितः स तु यक्षैश्च ह्यभिषिक्तस्तु पार्थिव
कावेरीसंगमं तत्र सर्वपापप्रणाशनम् । ये नरा नाभिजानन्ति वञ्चितास्ते न संशयः ॥१२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नायीत मानवः । कावेरी च महापुण्या नर्मदा च महानदी ॥ १३
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र ह्यर्चयेद्वृषभध्वजम् । अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोके महीयते ॥१४
अग्निप्रवेशं यः कुर्याद्यश्च कुर्यादनाशकम् । अनिवर्तिका गतिस्तस्य यथा मे शंकरोऽब्रवीत्
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडते दिवि रुद्रवत् । षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः ॥ १६
मोदते रुद्रलोकस्थो यत्र तत्रैव गच्छति । पुण्यक्षयात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः॥१७
भोगवान्दानशीलश्च महाकुलसमुद्भवः । तत्र पीत्वा जलं सम्यक्चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
स्वर्गं गच्छन्ति ते मर्त्या ये पिबन्ति शुभं जलम् । गङ्गायमुनयोर्मध्ये यत्फलं प्राप्नुयान्नरः॥
कावेरीसंगमे स्नात्वा तत्फलं तस्य जायते ॥ १९
एवमादि तु राजेन्द्र कावेरीसंगमे महत् । पुण्यं महत्फलं तत्र सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्य एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०२६७ ॥

अथ नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

नार्मदे चोत्तरे कूले तीर्थं योजनविस्तृतम्[13] । यन्त्रेश्वरेति विख्यातं सर्वपापहरं परम् ॥ १

---

१ क. ख. °गमो महान् । लो° । २ ग घ. विबुद्ध° । ३ ग. °राश्चाकृत° । ४ ग. राजन्यज्ञाधि° । च. राज्ञां चाप्यधिकोऽभ° । ५ क ख. ग. °वः प्रदातुं वरमुत्त° । ६ क. ख. यद्वा म° । ग. यद्यन्मन° । ७ ङ. च. ततश्चोक्त्वा तत्रै° । ८ क. °घ्रं यक्षकुलं गतः । पू° । ९ ङ. लो यतः । पू° । १० ङ. च. सर्वेय° । ११ ङ. च. °र्तिका ग° । १२ ग. °ण्यलोकात्प° १३ क. ख °म् । मन्त्रे° ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्दैवतैः सह मोदते । पञ्च वर्षसहस्राणि क्रीडते कामरूपधृक् ॥
*गर्जनं च ततो गच्छेद्यत्र मे[1]घचयोत्थितः । इन्द्रजिन्नाम संप्राप्तस्तस्य तीर्थप्रभावतः+॥३
मेघनादं ततो गच्छेद्यत्र मेघानुगर्जितम् । मेघनादो गणस्तत्र परमां गणतां गतः ॥ ४
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तीर्थमाम्रतकेश्वरम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥५
नर्मदोत्तरतीरे तु[2] धारा[3]तीर्थं तु विश्रुतम् । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ६
सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा ये विचिन्तिताः । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र [4]ब्रह्मावर्तमिति स्मृतम्
तत्र संनिहितो ब्रह्मा नित्यमेव युधिष्ठिर । तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
ततो[5]ऽङ्गारेश्वरं गच्छेन्नियतो नियताशनः । सर्वपापवि[6]निर्मुक्तो रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ९
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्कपिलादानमाप्नुयात्॥
गच्छेत्कर[7]ञ्जतीर्थं तु देवर्षिगणसेवितम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोलोकं समवाप्नुयात् ११
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र कुण्डलेश्वरमुत्तमम् । तत्र संनिहितो रुद्रस्तिष्ठते ह्युमया सह ॥ १२
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र[8] स वन्ध्यास्त्रिदशैरपि । पिप्पलेशं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १३
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र रुद्रलोके महीयते । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र विमलेश्वरमुत्तमम् ॥ १४
तत्र देवशिला रम्या चेश्वरेण विनिर्मिता । तत्र प्राणपरित्यागाद्रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५
ततः पुष्करिणीं गच्छेत्तत्र स्नानं समाचरेत् । स्नातमात्रो नरस्तत्र ह्यीन्द्रस्यार्धासनं लभेत्॥
नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता । तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १७
सर्वदेवाधिदेवेन त्वीश्वरेण महात्मना । कथिता ऋषिसंघेभ्यो ह्यस्माकं च विशेषतः॥ १८
मुनिभिः संस्तुता ह्येषा नर्मदा प्रवरा नदी । रुद्रदेहाद्विनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया
सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता । संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरो[9]भिस्तथैव च ॥ २०
नमः पुण्यजले ह्याद्ये नमः सागरगामिनी । नमस्ते पा[10]पनिर्दाहे नमो देवि वरानने ॥ २१

नमोऽस्तु ते ऋषिगणसिद्धसेविते नमोऽस्तु ते शंकरदेहनिःसृते ।
नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावने ॥ २२

यस्त्विदं पठते स्तोत्रं नित्यंश्रद्धासमन्वितः । ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयी भवेत्
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां [11]गतिम् । अर्थार्थी लभते ह्यर्थं स्मरणादेव नित्यशः ॥
नर्मदां सेवते नित्यं स्वयं देवो महेश्वरः । तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥२५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्ये नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०२९२ ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ पुस्तके—राजानं च ततो गच्छेन्मेघनादतपास्थितः । इति । + इतः परमयं ग्रन्थोऽधिको ङ. पुस्तके—भीमेश्वरं ततो गत्वा सर्वव्याधिविनाशनम । स्नानमात्रे नरो राजन्सर्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ऊरीसंगममुत्तमम् । सोमतीर्थं ततो गच्छेत् । इति ।

---

१ ख. ग. °घस्तथोत्थि° । २ क. ख. तु तीर्थं तु विश्रुतं भवेत् । त° । ३ ङ. तीर्थमनुत्तमम् । त° । ४ ङ. च. ब्रह्माविष्णु इति । ५ ङ. च. तो गणेश्व° । ६ ङ. च. °विशुद्धात्मा रु° । ७ क. ख. °रजनी° । ८ क. ख. °न्द्र ह्यवध्यास्त्रि° । ९ ङ. °रोभिः समन्ततः । न° । १० क. ख. पशमनि न° । ११ ग. मतिम् ।

अथैकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

तदाप्रभृति ब्रह्माद्या ऋषयश्च तपोधनाः । सेवन्ते नर्मदां राजन्रागक्रोधविवर्जिताः ॥ १

युधिष्ठिर उवाच—

*कस्मिन्निपतितं शूलं देवस्य तु महीतले । तत्र पुण्यं समाख्याहि यथावन्मुनिसत्तम ॥२

मार्कण्डेय उवाच—

शूलभेदमिति[1] ख्यातं तीर्थं पुण्यतमं महत् । तत्र स्नात्वाऽर्चयेद्देवं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३

त्रिरात्रं कारयेद्यस्तु तस्मिंस्तीर्थे नराधिप । अर्चयित्वा महादेवं पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ४

भीमेश्वरं ततो गच्छेन्नारदेश्वरमुत्तमम् । आदित्येशं महापुण्यं स्मृतं किल्बिषनाशनम् ॥ ५

नन्दिकेशं परिष्वज्य[3] पर्याप्तं जन्मनः फलम्[4] । वरुणेशं ततः पश्येत्स्वतन्त्रेश्वरमेव च ॥

सर्वतीर्थफलं तस्य पञ्चायतनदर्शनात् ॥ ६

ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र युद्धं यत्र सुसाधितम् । कोटितीर्थं तु विख्यातमसुरा यत्र मोहिताः ॥ ७

यत्रैव निहता राजन्दानवा बलदर्पिताः । तेषां शिरांस्यगृह्णन्त सर्वे देवाः समागताः ॥ ८

तैस्तु संस्थापितो देवः शूलपाणिर्वृषध्वजः । कोटिर्विनिहता तत्र तेन कोटीश्वरः स्मृतः ॥ ९

दर्शनात्तस्य तीर्थस्य सदेहः स्वर्गमारुहेत् । यदा त्विन्द्रेण क्षुद्रत्वाद्द्रुग्धं कीलेन यन्त्रितम् ॥ १०

तदाप्रभृति लोकानां स्वर्गमार्गो निवारितः । +यैः स्तुतं श्रीफलं दद्यात्कृत्वा चान्ते प्रदक्षिणाम्[8] ॥ ११

पर्वतं[9] सहदीपं तु शिरसा चैव धारयेत् । सर्वकामसुसंपन्नो[10] राजा भवति पाण्डव ॥ १२

मृतो रुद्रत्वमाप्नोति ततोऽसौ जायते पुनः । स्वर्गादेत्य भवेद्राजा राज्यं कृत्वा दिवं व्रजेत् ॥१३

बहुनेत्रं[11] ततः पश्येत्त्रयोदश्यां तु मानवः । स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ १४

ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तीर्थं परमशोभनम् । नराणां पापनाशाय ह्यगस्त्येश्वरमुत्तमम् ॥ १५

तत्र स्नात्वा नरो राजन्ब्रह्मलोके[12] महीयते । कार्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ १६

घृतेन स्नापयेद्देवं समाधिस्थो जितेन्द्रियः । एकविंशकुलोपेतो न च्यवेदैश्वरात्पदात् ॥ १७

धेनुमुपानहौ छत्रं दद्याच्च घृतकम्बलम्[13] । भोजनं चैव विप्राणां सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ १८

ततो गच्छेच्च राजेन्द्र बलाकेश्वरमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्सिंहासनपतिर्भवेत् ॥ १९

नर्मदादक्षिणे कूले तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् । उपोष्य रजनीमेकां स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ २०

---

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो ङ. च. पुस्तकयोः—यस्मिन्निपतितं दृष्ट्वा शूलं देवस्य भूतले । तस्य पुण्यं समाख्यातं शंकरेण महात्मना । इति । + एददर्धस्थानेऽयं पाठः क. ख. पुस्तकयोः—सघृतं श्रीफलं जग्ध्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणामिति ।

---

१ ग. ङ. च. °भेदेतिविख्या° । २ क. ख. घ. °ण्यं तथा घृतमधुस्रवम् । न° । ग. °ण्यं तथा देवं मधुस्रुवम् । न° । ३ ङ. च. परिक्रम्य । ४ ङ. च. °म् । वारु° । ५ ङ. °श्येत्स राज्येश्वरमुत्तमम् । स° । च °श्येत्सरोजेश्व° । ६ ग. घ. °रांसि गृह्यन्ते सर्वैर्देवैः समागतैः । तै° । ७ ग. संयतं श्रीफलं जग्ध्वा गत्वा । ८ ङ. च. °म् । सर्वतः सह देवेन सहसा दीपया° । ९ क. ख. पार्वतं । १० ङ. स सर्वकामसंपूर्णो रा° । ११ ङ. महादेवं । १२ °जन्मुच्यते ब्रह्महत्यया । का° । १३ ग. तकुम्भकम् । भो° ।

स्नानं कृत्वा यथान्यायमर्चयेच्च[1] जनार्दनम्। गोसहस्रफलं तस्य विष्णुलोकं स गच्छति॥ २१
ऋषितीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापहरं नृणाम् । स्नातमात्रो नरस्तत्र शिवलोकं च गच्छति ॥
नारदस्य तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम्। स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत्[2] ॥ २३
देवतीर्थं ततो गच्छेद्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा। तत्र स्नात्वा नरो राजन्ब्रह्मलोके महीयते ॥ २४
अमरकण्टकं गच्छेदमरैः स्थापितं पुरा। स्नातमात्रो नरस्तत्र रुद्रलोके महीयते ॥ २५
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र[3] रावणेश्वरमुत्तमम्[4]। नित्यं चाऽऽयतनं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २६
ऋणतीर्थं ततो गच्छेदृणेभ्यो मुच्यते ध्रुवम्। वटेश्वरं ततो दृष्ट्वा पर्याप्तं जन्मनः फलम् ॥ २७
भीमेश्वरं ततो गच्छेत्सर्वव्याधिविनाशनम्। स्नातमात्रो नरो राजन्सर्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥ २८
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तुरासङ्गमनुत्तमम्। तत्र स्नात्वा महादेवमर्चयन्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ २९
सोमतीर्थं ततो गच्छेत्पश्येच्चन्द्रमनुत्तमम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्भक्त्या परमया युतः॥ ३०
तत्क्षणाद्दिव्यदेहस्थः शिववन्मोदते चिरम्। षष्टिर्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ ३१
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरमुत्तमम्। अहोरात्रोपवासेन त्रिरात्रफलमाप्नुयात् ॥ ३२
तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र कपिलां यः प्रयच्छति। यावन्ति तस्या रोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ॥
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते। यस्तु प्राणपरित्यागं कुर्यात्तत्र नराधिप ॥ ३४
अक्षयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिवाकरौ। नर्मदातटमाश्रित्य तिष्ठेयुर्ये[6] नरोत्तमाः ॥ ३५
ते मृताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा। सुरेश्वरं ततो गच्छेन्नाम्ना कर्कोटकेश्वरम् ॥
गङ्गाऽवतरते तत्र दिने पुण्ये न संशयः। नन्दितीर्थं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ३७
तुष्यते तस्य नन्दीशः सोमलोके महीयते। ततो दीपेश्वरं गच्छेद्व्यासतीर्थं तपोवनम् ॥ ३८
निवर्तिता पुरा तत्र व्यासभीता महानदी। हुंकारिता तु व्यासेन दक्षिणेन ततो गता ॥ ३९
प्रदक्षिणां तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप। अक्षयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४०
व्यासस्तस्य भवेत्प्रीतः प्राप्नुयादीप्सितं फलम्। सूत्रेण वेष्टयित्वा तु दीपो देयः सवेदिकः॥४१
क्रीडते चाक्षयं कालं यथा रुद्रस्तथैव च। ततो गच्छेच्च राजेन्द्र[7] ऐरण्डीतीर्थमुत्तमम् ॥ ४२
संगमे तु नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः। ऐरण्डी त्रिषु लोकेषु विख्याता पापनाशिनी ॥
अथवाऽऽश्वयुजे मासि शुक्लपक्षे तु चाष्टमी। शुचिर्भूत्वा नरः स्नात्वा सोपवासपरायणः ॥४४
ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिता। * ऐरण्डीसंगमे स्नात्वा भक्तिभावानुरञ्जितः ॥
मृत्तिकां शिरसि स्थाप्य ह्यवगाह्य च वै जलम् ॥ ४५
नर्मदोदकसंमिश्रं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। प्रदक्षिणं तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ॥ ४६
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुंधरा। ततः सुवर्णसलिले स्नात्वा दत्त्वा तु काञ्चनम् ॥ ४७
काञ्चनेन विमानेन रुद्रलोके महीयते। ततः स्वर्गाच्च्युतः कालाद्राजा भवति वीर्यवान् ॥
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र इक्षुनद्यास्तु संगमम्। त्रैलोक्यविश्रुतं दिव्यं तत्र संनिहितः शिवः ॥
तत्र स्नात्वा नरो राजन्[8]गाणपत्यमाप्नुयात्। स्कन्दतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम्[9] ॥ ५०

* एतदर्धं नास्ति क. ख. घ. पुस्तकेषु।

१ ङ. च. °र्चयित्वा ज°। २ ङ. च. त्। वेदती°। ३ ङ. च. °न्द्र वामनश्वे°। ४ क. ख. °म्। तत्पश्चाय°। ५ ग. °न विष्णुयज्ञफलं लभेत्। त°। क. ६ ख. °युर्यत्र मानवाः। ते। ७ ग. ङ. च. °न्द्र एर°। ८ ङ. च. °जन्गोसहस्रफलं लभेत्। स्क°। ९ क. ख. °म्। तत्तीर्थे त्रिविधं पा°।

आजन्म जनितं पापं स्नानमात्राद्व्यपोहति । लिङ्गसारं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ॥५१
गोसहस्रफलं तस्य रुद्रलोके महीयते । भङ्गतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५२
तत्र गत्वा तु राजेन्द्र स्नानं तत्र समाचरेत् । सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ५३
वटेश्वरं ततो गच्छेत्सर्वतीर्थमनुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५४
संगमेशं ततो गच्छेत्सर्वदेवनमस्कृतम् । स्नातमात्रान्नरस्तत्र चेन्द्रत्वं लभते ध्रुवम् ॥ ५५
कोटितीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापहरं परम् । तत्र स्नात्वा नरो राज्यं लभते नात्र संशयः ॥५६
तत्र तीर्थं समासाद्य दत्त्वा दानं तु यो नरः । तस्य तीर्थप्रभावेण सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
अथ नारी भवेत्काचित्तत्र स्नानं समाचरेत् । गौरीतुल्या भवेत्साऽपि त्विन्द्रपत्नी न संशयः
अङ्गारेशं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् । स्नातमात्रो नरस्तत्र रुद्रलोके महीयते ॥ ५९
अङ्गारकचतुर्थ्यां तु स्नानं तत्र समाचरेत् । अक्षयं मोदते कालं शुचिः प्रयतमानसः ॥ ६०
अयोनिसंभवे स्नात्वा न पश्येद्योनिसंकटम् । पाण्डवेशं तु तत्रैव स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ६१
अक्षयं मोदते कालमवध्यस्त्रिदशैरपि । विष्णुलोकं ततो गत्वा क्रीडते भोगसंयुतः ॥ ६२
तत्र भुक्त्वा महाभोगान्मर्त्यराजोऽभिजायते[1] । कैठेश्वरं[2] ततो गच्छेत्तत्र स्नानं समाचरेत् ॥६३
उत्तरायणसंप्राप्तौ[3] यदिच्छेत्तस्य तद्भवेत् । चन्द्रभागां ततो गच्छेत्तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ ६४
स्नातमात्रो नरो राजन्सोमलोके महीयते । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् ॥६५
पूजितं देवराजेन देवैरपि नमस्कृतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्दानं दत्त्वा तु काञ्चनम् ॥ ६६
अथवा नीलवर्णाभं वृषभं यः समुत्सृजेत् । वृषभस्य तु रोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ॥ ६७
तावद्वर्षसहस्राणि नरो हरपुरे वसेत् । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति वीर्यवान् ॥ ६८
अश्वानां श्वेतवर्णानां सहस्राणां नराधिप । स्वामी भवति मर्त्येषु[4] तस्य तीर्थप्रभावतः ॥६९
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र ब्रह्मावर्तमनुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजंस्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ७०
उपोष्य रजनीमेकां पिण्डं दत्त्वा यथाविधि । कन्यागते तथाऽऽदित्ये अक्षयं स्यान्नराधिप ७१
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्कपिलां यः प्रयच्छति ७२
संपूर्णां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलं तदवाप्नुयात् । नर्मदेशं[5] परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७३
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्वमेधफलं लभेत् । नर्मदादक्षिणे कूले संगमेश्वरमुत्तमम् ॥ ७४
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् । तत्र सर्वोद्यतो राजा पृथिव्यामेव जायते ॥ ७५
सर्वलक्षणसंपूर्णः सर्वव्याधिविवर्जितः । नार्मदे चोत्तरे कूले तीर्थं परमशोभनम् ॥ ७६
आदित्यायतनं[6] दिव्यमीश्वरेण तु भाषितम् । तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र दानं दत्त्वा तु शक्तितः ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ७७
दरिद्रा व्याधिता[7] ये तु ये तु दुष्कृतकर्मिणः । मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं तु यान्ति ते ॥७८
माघमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षस्य सप्तमी । वसेदायतने तत्र निराहारो जितेन्द्रियः ॥ ७९
न जराव्याधितो मूको न चान्धो बधिरोऽथवा । सुभगो रूपसंपन्नः स्त्रीणां भवति वल्लभः ८०
एवं तीर्थं महापुण्यं मार्कण्डेयेन भाषितम् । ये न जानन्ति राजेन्द्र वञ्चितास्ते न संशयः ॥८१

---

१ ङ. °न्मर्त्ये राजाऽभि° । २ ग. ङ. कण्ठन्तिकेश्वरं ग° । ३ ग. ङ. °प्राप्ते य° । ४ ङ °षु तीर्थयात्राप्र° । ५ ग. ङ. °देश्वरतीर्थं तु न भू° । ६ ग. ङ °न रम्यनी° । ७ क. ख. °धिनो ये ।

गर्गेश्वरं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत्। स्नातमात्रो नरस्तत्र स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८२
मोदते स्वर्गलोकस्थो यावदिन्द्राश्चतुर्दश। समीपतः स्थितं तस्य नागेश्वरतपोवनम् ॥ ८३
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र नागलोकमवाप्नुयात्। बह्वीभिर्नागकन्याभिः क्रीडते कालमक्षयम् ८४
कुबेरभवनं गच्छेत्कुबेरो यत्र संस्थितः। कालेश्वरं परं तीर्थं कुबेरो यत्र तोषितः ॥ ८५
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र सर्वसंपदमाप्नुयात्। ततः पश्चिमतो गच्छेन्मारुतालयमुत्तमम् ॥ ८६
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र शुचिर्भूत्वा समाहितः। काञ्चनं तु ततो दद्याद्यथाशक्ति सुबुद्धिमान्॥
पुष्पकेण विमानेन वायुलोकं स गच्छति। यवतीर्थं ततो गच्छेन्माघमासे युधिष्ठिर ॥ ८८
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नानं तत्र समाचरेत्। नक्तभोज्यं[1] ततः कुर्यान्न पश्येद्योनिसंकटम् ॥ ८९
अहल्यातीर्थं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत्। स्नातमात्रो नरस्तत्र ह्यप्सरोभिः प्रमोदते॥९०
अहल्या च तपस्तप्त्वा तत्र मुक्तिमुपागता। चैत्रमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी[2] ॥ ९१
कामदेवदिने तस्मिन्नहल्यां यस्तु पूजयेत्। यत्र यत्र नरोत्पन्नो[3] नरस्तत्र प्रियो भवेत् ॥ ९२
स्त्रीवल्लभो भवेच्छ्रीमान्कामदेव इवापरः। अयोध्यां तु समासाद्य तीर्थं रामस्य विश्रुतम्॥९३
स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते। सोमतीर्थं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ९४
स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते। सोमग्रहे तु राजेन्द्र[4] पापक्षयकरं नृणाम् ॥ ९५
त्रैलोक्यविश्रुतं राजन्सोमतीर्थं महाफलम्। यस्तु चान्द्रायणं कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं स गच्छति। अग्निप्रवेशेऽथ जले अथवाऽपि ह्यनाशके ९७
सोमतीर्थे मृतो यस्तु नासौ मर्त्येऽभिजायते। शुभतीर्थं[5] ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत्॥
स्नातमात्रो नरस्तत्र गोलोके[6] तु महीयते। ततो गच्छेच्च राजेन्द्र विष्णुतीर्थमनुत्तमम्[7] ॥ ९९
योधनीपुरमाख्यातं[8] विष्णुस्थानमनुत्तमम्। असुरा योधितास्तत्र वासुदेवेन कोटिशः ॥१००
तत्र तीर्थं समुत्पन्नं विष्णुः प्रीतो भवेदिह। अहोरात्रोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥१०१
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तापसेश्वरमुत्तमम्। हरिणी व्याधसंत्रस्ता पतिता यत्र सा मृगी ॥
जले प्रक्षिप्तगात्रा तु अन्तरिक्षं गता च सा। व्याधो विस्मितचित्तस्तु परं विस्मयमागतः[9]
तेन तापेश्वरं तीर्थं न भूतं न भविष्यति। ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ १०४
अमोहकमिति ख्यातं पितॄंश्चैवात्र तर्पयेत्। पौर्णमास्याममायां तु श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि॥
तत्र स्नात्वा नरो राजन्पितृपिण्डं तु दापयेत्। गजरूपा शिला तत्र तोयमध्ये प्रतिष्ठिता ॥
तस्यां तु दापयेत्पिण्डं वैशाख्यां तु विशेषतः। तृप्यन्ति पितरस्तत्र यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र सिद्धेश्वरमनुत्तमम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्गणपत्यन्तिकं व्रजेत् ॥
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र लिङ्गं[10] यत्र जनार्दनः। तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र विष्णुलोके महीयते॥
नर्मदादक्षिणे कूले तीर्थं परमशोभनम्। कामदेवः स्वयं तत्र तपोऽतप्यत वै महत् ॥ ११०
दिव्यं वर्षसहस्रं तु शंकरं पर्युपासत। समाधिभङ्गदग्धस्तु शंकरेण महात्मना ॥ १११
श्वेतपर्वा यमश्चैव हुताशः शुक्रपर्वणि। एते दग्धास्तु ते सर्वे कुसुमेश्वरसंस्थिताः ॥११२

---

१ क. ख. घ. नक्त भो॰। २ ग. ङ. त्रयोदशी। ३ ङ ॰न्नो वरस्त्रीणां प्रि॰। ४ ग. ॰न्द्रा पितॄणां दत्तमक्षयम्। त्रै॰। ५ ग. शुम्भतीर्थे। ङ. शंभुतीर्थे। ६ क. ख. ॰केषु म॰। ७ ङ. ॰म्। बोध॰। ८ ग. योधानां पु॰। ९ ङ. ॰तः। तापसेशं परं ती॰। १० क. ख. ग. लिङ्गो। घ. लिङ्गे।

दिव्यवर्षसहस्रेण तुष्टस्तेषां महेश्वरः । उमया सहितो रुद्रस्तुष्टस्तेषां वरप्रदः ॥ ११३
मोक्षयित्वा तु तान्सर्वान्नर्मदातटमास्थितः । ततस्तीर्थप्रभावेण पुनर्देवत्वमागताः ॥ ११४
*ऊचुश्च परया भक्त्या देवदेवं वृषध्वजम् । त्वत्प्रसादान्महादेव तीर्थं भवतु चोत्तमम् ॥
अर्धयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं दिक्षु समन्ततः ॥ ११५
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वोपवासपरायणः । कुसुमायुधरूपेण रुद्रलोके महीयते ॥ ११६
वैश्वान[2]रो यमश्चैव कामदेवस्तथा मरुत् । तपस्तप्त्वा तु राजेन्द्र परां सिद्धिमवाप्नुयुः ॥
अङ्कोलस्य समीपे तु नातिदूरे तु तस्य वै । स्नानं दानं च तत्रैव भोजनं पिण्डपातनम् ॥
अग्निप्रवेशेऽथ जले अथवा तु ह्यनाशके । अनिवर्तिका गतिस्तस्य मृतस्या[3]मुत्र जायते ॥
त्र्यम्बकेण तु तोयेन यश्चरुं श्रपयेन्नरः । अङ्कोलमूले दत्त्वा तु पिण्डं चैव यथाविधि १२०
तृप्यन्ति पितरस्तस्य यावच्चन्द्रदिवाकरौ । उत्तरे त्वयने प्राप्ते घृतस्नानं करोति यः १२१
पुरुषो वाऽथ स्त्री वाऽपि वसेदायतने शुचिः । सिद्धेश्वरस्य देवस्य प्रातः पूजां प्रकल्पयेत्
स यां गतिमवाप्नोति न तां सर्वैर्महामखैः । यदाऽवतीर्णः कालेन रूपवान्सुभगो भवेत् ॥
मर्त्यै[4] भवति राजा च त्वासमुद्रान्तगोचरे । क्षेत्रपालं न पश्येत्तु दण्डपाणिं महाबलम् ॥
वृथा तस्य भवेद्यात्रा ह्यदृष्ट्वा कर्णकुण्डलम् । एवं तीर्थफलं ज्ञात्वा सर्वे देवाः समागताः
मुञ्चन्ति कुसुमैर्वृष्टिं तेन तत्कुसुमेश्वरम् ॥ १२५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्य एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०४१७ ॥

अथ द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

भार्गवेशं ततो गच्छेद्द्विजो यत्र जनार्दनः । + असुरैस्तु महायुद्धे महाबलपराक्रमैः ॥ १
हुंकारितास्तु देवेन दानवाः प्रलयं गताः । तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २
शुक्लतीर्थस्य चोत्पत्तिं शृणु त्वं पाण्डुनन्दन । हिमवच्छिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते ॥ ३
तरुणादित्यसंकाशे तप्तकाञ्चनसप्रभे । वज्रस्फटिकसोपाने चित्र[5]पट्टशिलातले ॥ ४
जाम्बूनदमये दिव्ये नाना[6]पुष्पोपशोभिते । तत्राऽऽसीनं महादेवं सर्वज्ञं प्रभुमव्ययम् ॥ ५
लोकानु[7]ग्रहकर्तारं गणवृन्दैः समावृतम् । स्कन्दनन्दिमहाकालैर्वीरभद्रगणादिभिः ॥
उमया सहितं देवं मार्क[9]ण्डिः पर्यपृच्छत ॥ ६
देवदेव महादेव ब्रह्मविष्ण्विन्द्रसंस्तुत । संसारभयभीतोऽहं सुखोपायं ब्रवीहि मे ॥ ७
भगवन्भूतभव्येश सर्वपापप्रणाशनम् । तीर्थानां परमं तीर्थं तद्वदस्व महेश्वर ॥ ८

---

* एतदर्धं ङ. पुस्तक एव वर्तते । + एतदर्धं नास्ति ङ. च. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. °गतः । त्व° । २ ङ. च. °नरयमाभ्यां तु कामदेवेन चापरे । त° । ३ ङ. °स्यात्रापि जा° । ४ घ. मर्त्यो । ५ ग. ङ. °त्रवेदिशि° । ६ ङ. नारत्नोप° ७ ग. ङ. °नुग्रा हकं शान्तं ग° । ८ ख. घ. °हदं शान्तं ग° । ९ ग. ङ. °कण्डः परिपृच्छति । देवदे° । घ. °कण्डे परिपृच्छति । देवदे° ।

ईश्वर उवाच—

शृणु विप्र महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । स्नानाय गच्छ सुभग ऋषिसंघैः समावृतः ॥ ९
मन्वत्रिकश्यपाश्चैव याज्ञवल्क्योशनोङ्गिराः * । यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
नारदो गौतमश्चैवं सेवन्ते[1] धर्मकाङ्क्षिणः । गङ्गा कनखले पुण्या प्रयागं पुष्करं गयाम् ॥
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे । दिवा वा यदि वा रात्रौ शुक्लतीर्थं महाफलम् ॥
दर्शनात्स्पर्शनाच्चैव स्नानाद्दानात्तपोजपात्[3] । होमाच्चैवोपवासाच्च शुक्लतीर्थं महाफलम्॥१३
शुक्लतीर्थं महापुण्यं नर्मदायां व्यवस्थितम् । चाणक्यो नाम राजर्षिः सिद्धिं तत्र समागतः॥
एतत्क्षेत्रं सुविपुलं योजनं वृत्तसंस्थितम् । शुक्लतीर्थं महापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम्[4] ॥ १५
पादपाग्रेण दृष्टेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति । +जगतीदर्शनाच्चैव भ्रूणहत्यां व्यपोहति ॥ १६
अहं तत्र ऋषिश्रेष्ठ तिष्ठामि[5] ह्युमया सह । वैशाखे[6] चैत्रमासे तु कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ १७
कैलासाच्चापि निष्क्रम्य तत्र संनिहितो ह्यहम् । दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा
गणाश्चाप्सरसो नागाः सर्वे देवाः समागताः । गगनस्थास्तु तिष्ठन्ति विमानैः सार्व-
कामिकैः ॥ १९
शुक्लतीर्थं तु राजेन्द्र ह्यागता धर्मकाङ्क्षिणः । रजकेन यथा वस्त्रं शुक्लं भवति वारिणा
आजन्मजनितं पापं शुक्लं तीर्थं व्यपोहति । स्नानं दानं महापुण्यं मार्कण्ड[8] ऋषिसत्तम॥२१
शुक्लतीर्थात्परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति । पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि मानवः॥
अहोरात्रोपवासेन शुक्लतीर्थे व्यपोहति । तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः[9] ॥ २३
देवार्चनेन या पुष्टिर्न सा क्रतुशतैरपि । कार्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपक्षे[11] चतुर्दशी ॥ २४
घृतेन स्नापयेद्देवमुपोष्य परमेश्वरम् । एकविंशकुलोपेतो न[12] च्यवेदैश्वरात्पदात् ॥ २५
शुक्लतीर्थं महापुण्यमृषिसिद्धनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥२६
×स्नात्वा वै शुक्लतीर्थे तु ह्यर्चयेद्वृषभध्वजम् । कपालपूरणं कृत्वा तुष्यत्यत्र महेश्वरः ॥२७
अर्धनारीश्वरं देवं पटे[13] भक्त्या लिखापयेत् । शङ्खतूर्यनिनादैश्च ब्रह्मघोषैश्च सद्द्विजैः ॥२८
जागरं कारयेत्तत्र नृत्यगीतादिमङ्गलैः । प्रभाते शुक्लतीर्थे तु स्नानं वै देवतार्चनम् ॥ २९
आचार्यान्भोजयेत्पश्चाच्छिवव्रतपराञ्शुचीन् । दक्षिणां च यथाशक्ति वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा शनैर्देवान्तिकं व्रजेत् । एवं वै कुरुते यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु॥३१
दिव्ययानं समारूढो गीयमानोऽप्सरोगणैः । शिवतुल्यबलोपेतस्तिष्ठत्याभूतसंप्लवम् ॥ ३२
शुक्लतीर्थे तु या नारी ददाति कनकं शुभम् । घृतेन स्नापयेद्देवं कुमारं चापि पूजयेत्॥३३
एवं या कुरुते भक्त्या तस्याः पुण्यफलं शृणु । मोदते शर्वलोकस्था यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥

---

* अत्र पुंस्त्वमार्षम् । + इत उत्तरमय श्लोको ङ. पुस्तके–जलस्य स्पर्शनाच्चैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति । जलस्य दर्शनादेव भ्रूणहत्यां व्यपोहति, इति ॥ × इत आरभ्य सद्द्विजैरित्यन्तग्रन्थो नास्ति ग. ङ. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. ङ. °व सर्वे ते ध° । २ ग. घ. शुक्रती° । ३ ग. °पोव्रतात् । हो° । ङ. पोर्चनात् । हो° । ४ ग. °म् । पांशुमात्रेण । ५ ग. °मि प्रमथैः स° । ६ ग. ङ. °खे तु मुने मासि कृ° । ७ ग. शुक्लतीर्थे व्य° । ८ क. ख. °कण्डे ऋ° । ९ ग वा नृप । या पुष्टिर्जायते शुक्ले न सा । १० ङ. °नः ! वेददानेन या तुष्टि° । ११ ङ. शुक्लपक्षे । १२ ग. न त्यजेदैश्वरं पदम् । शु° । १३ च. पटस्थं यो लि° ।

पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां संक्रान्तौ विषुवे तथा । स्नात्वा तु सोपवासः सन्विजितात्मा समाहितः
दानं दद्याद्यथाशक्त्या प्रीयेतां हरिशंकरौ । एवं तीर्थप्रभावेण सर्वं भवति चाक्षयम् ॥
अनाथं दुर्गतं विप्रं नाथवन्तमथापि वा । उद्वाहयति यस्तीर्थे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३७
यावत्तद्रोमसंख्या च तत्प्रसूतिकुलेषु च । तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ३८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्ये द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०४५५ ॥

अथ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

ततस्त्वनरकं गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् । स्नातमात्रो नरस्तत्र नरकं च न पश्यति ॥ १
तस्य तीर्थस्य माहात्म्यं शृणु त्वं पाण्डुनन्दन । तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र यस्यास्थीनि विनिक्षिपेत् ॥ २
विलयं यान्ति पापानि रूपवाञ्जायते नरः । गोतीर्थं तु ततो गत्वा सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥३
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥
ज्येष्ठमासे तु संप्राप्ते चतुर्दश्यां विशेषतः । तत्रोपोष्य नरो भक्त्या कपिलां यः प्रयच्छति॥
घृतेन दीपं प्रज्वाल्य घृतेन स्नापयेच्छिवम् । सघृतं श्रीफलं जग्ध्वा दत्त्वा चान्ते प्रदक्षिणम्
घण्टाभरणसंयुक्तां कपिलां यः प्रयच्छति । शिवतुल्यबलो भूत्वा नैवासौ जायते पुनः ॥ ७
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थ्यां तु विशेषतः । पूजयेत्तु शिवं भक्त्या ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम्॥
अङ्गारकनवम्यां तु अमायां च विशेषतः । स्नापयेत्तत्र यत्नेन रूपवान्सुभगो भवेत् ॥ ९
घृतेन स्नापयेल्लिङ्गं पूजयेद्भक्तितो द्विजान् । पुष्पकेण विमानेन सहस्रैः परिवारितः ॥ १०
शैवं पदमवाप्नोति यत्र चाभिमतं भवेत् । अक्षयं मोदते कालं यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ ११
यदा तु कर्मसंयोगान्मर्त्यलोकमुपागतः । राजा भवति धर्मिष्ठो रूपवाञ्जायते कुले ॥ १२
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र ऋषितीर्थमनुत्तमम् । तृणबिन्दुर्नाम ऋषिः शापदग्धो व्यवस्थितः ॥
तत्तीर्थस्य प्रभावेण शापमुक्तोऽभवद्द्विजः । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र गङ्गेश्वरमनुत्तमम् ॥ १४
श्रावणे मासि संप्राप्ते कृष्णपक्षे चतुर्दशी । स्नातमात्रो नरस्तत्र रुद्रलोके महीयते ॥ १५
पितॄणां तर्पणं कृत्वा मुच्यते च ऋणत्रयात् । गङ्गेश्वरसमीपे तु गङ्गावदनमुत्तमम् ॥ १६
अकामो वा सकामो वा तत्र स्नात्वा तु मानवः । आजन्मजनितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा व्रजेद्वै यत्र शंकरः । सर्वदा पर्वदिवसे स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ १८
पितॄणां तर्पणं कृत्वा ह्यश्वमेधफलं लभेत् । प्रयागे यत्फलं दृष्टं शंकरेण महात्मना ॥ १९
तदेव निखिलं दृष्टं गङ्गावदनसंगमे । तस्यैव पश्चिमे स्थाने समीपे नातिदूरतः ॥ २०
दशाश्वमेधजननं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । उपोष्य रजनीमेकां मासि भाद्रपदे तथा ॥ २१
अमायां च नरः स्नात्वा व्रजते यत्र शंकरः । सर्वदा पर्वदिवसे स्नानं तत्र समाचरेत् ॥२२

---

१ क. ख. ङ. सर्वाणि । २ च. °तः स्नापयित्वा शि° । ३ ग. °त्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

पितॄणां तर्पणं कृत्वा चाश्वमेधफलं लभेत्। दशाश्वमेधात्पश्चिमतो भृगुर्ब्राह्मणसत्तमः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु ईश्वरं पर्युपासते*। वल्मीकवेष्टितश्चासौ पक्षिणां च निकेतनः ॥ २४
आश्चर्यं सुमहज्जातमुमायाः शंकरस्य च। गौरी पप्रच्छ देवेशं कोऽयमेवं तु संस्थितः ॥
देवो वा दानवो वाऽथ कथयस्व महेश्वर ॥ २५

महेश्वर उवाच—

भृगुर्नाम द्विजश्रेष्ठ ऋषीणां प्रवरो मुनिः। मां ध्यायते समाधिस्थो वरं प्रार्थयते प्रिये[1] ॥
ततः प्रहसिता देवी ईश्वरं प्रत्यभाषत। धूमवर्त्तच्छिखा[2] जाता ततोऽद्यापि न तुष्यसे ॥
दुराराध्योऽसि तेन त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७

महेश्वर उवाच—

न जानासि महादेवि ह्ययं क्रोधेन वेष्टितः। दर्शयामि यथातथ्यं प्रत्ययं[3] ते करोम्यहम् ॥ २८
ततः स्मृतोऽथ देवेन धर्मरूपो वृषस्तदा। स्मरणात्तस्य देवस्य वृषः शीघ्रमुपस्थितः ॥
वदस्तु मानुषीं वाचमादेशो दीयतां प्रभो ॥ २९

भगवानुवाच—

वल्मीकं त्वं खनस्वैनं विप्रं भूमौ निपातय। योगस्थस्तु[4] ततो ध्यायन्भृगुस्तेन निपातितः ॥
तत्क्षणात्क्रोधसंतप्तो हस्तमुत्क्षिप्य[5] सोऽशपत्। एवं संभाषमाणस्तु कुत्र गच्छसि[6] भो वृष ॥
अद्याहं[7] संप्रकोपेण प्रलयं त्वां नये वृष ॥ ३१
धर्षितस्तु[8] तदा विप्रश्चान्तरिक्षं गतो वृषम्। आकाशे प्रेक्षते विप्र एतदद्भुतमुत्तमम् ॥ ३२
तत्र[9] प्रहसितो[10] रुद्र ऋषिरग्रे व्यवस्थितः। तृतीयलोचनं दृष्ट्वा वैलक्ष्यात्पतितो भुवि ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ तुष्टाव परमेश्वरम् ॥[11] ३३

प्रणिपत्य भूतनाथं भवोद्भवं त्वामहं दिव्यरूपम्[12] ।
भवातीतो[13] भुवनपते प्रभो तु विज्ञापये किंचित् ॥ ३४
त्वद्गुणनिकरान्वक्तुं कः शक्तो भवति मानुषो नाम ।
वासुकिरपि हि कदाचिद्वदनसहस्रं भवेद्यस्य ॥ ३५
भक्त्या तथाऽपि शंकर भुवनपते त्वत्स्तुतौ मुखरः ।
वदतः क्षमस्व भगवन्प्रसीद मे तव चरणपतितस्य ॥ ३६
सत्त्वं रजस्तमस्त्वं स्थित्युत्पत्त्योर्विनाशने देव ।
त्वां मुक्त्वा भुवनपते भुवनेश्वर नैव दैवतं किंचित् ॥ ३७
यमनियमयज्ञदान[14]वेदाभ्यासाश्च धारणा योगः ।
त्वद्भक्तेः[15] सर्वमिदं नार्हति हि कलासहस्रांशम्[16] ॥ ३८

* अत्र लुगभाव आर्षः ।

१ ङ. °प्रियम् । २ घ. ङ. च. °वर्तिशिखा । ३ ङ. च. प्रत्यक्षं । ४ ङ. °गस्थितं ततो दृष्ट्वा ध्यायंस्ते° । ५ ङ. °प्य चाक्षिप° । ६ ग. ङ. च. °सि रे वृ° । ७ ङ. °हं त्वां प्रकोपेन नयामि प्रलयं वृ° । ८ ङ. च. धर्षयित्वा ततो विप्रमन्तरिक्षगतो वृषः । आ° । ९ ङ. च. ततः प्र° । १० क. ख. ग. घ. °सिते रु° । ११ ङ. च. °वं दिव्यमयं नित्यम् । भीतोऽहं भुवनपते प्रभो प्रभो त्वां वि° । १२ ग. °प । भ° । १३ घ. भवासितो । १४ ग. घ. ङ. च. °दानैर्वेदाभ्यासोऽवधा° । १५ ग. घ. °द्भक्तः स° । १६ ग. घ. °स्रांशैः । उत्तिष्ठ रस° ।

उच्छिष्टरसरसायनखड्गाञ्जनपादुकाविवरसिद्धिर्वा ।
चिह्नं[1] भवव्रतानां दृश्यति चेह जन्मनि प्रकटम् ॥ ३९
शाठ्येन नमति यद्यपि ददासि त्वं भूतिमिच्छतो देव ।
भक्तिर्भवभेदकरी मोक्षाय विनिर्मिता नाथ ॥ ४०
परदारपरस्वरतं परपरिभवदुःखशोकसंतप्तम् ।
परवदनवीक्षणपरं परमेश्वर मां परित्राहि ॥ ४१
मिथ्याभिमानदग्धं क्षणभङ्गुरै[2]र्देहविलसितं क्रूरम् ।
कुपथाभिमुखं पतितं[3] त्वं मा पापात्परित्राहि ॥ ४२
दीने द्विजगणसार्थे बन्धुजनेनैव दूषिता ह्याशा ।
तृष्णा तथाऽपि शंकर किं मूढं मां विडम्बयति ॥ ४३
तृष्णां हरस्व शीघ्रं लक्ष्मीं[4] प्रदत्स्व यावदासिनीं नित्यम् ।
छिन्धि मदमोहपाशानुत्तारय मां महादेव ॥ ४४
करुणाभ्युदयं नाम स्तोत्रमिदं सर्वसिद्धिदं दिव्यं[5]म् ।
यः पठति भक्तियुक्तस्तस्य तुष्येद्भृगोर्यथा च शिवः ॥ ४५

ईश्वर उवाच—

अहं तुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्वेप्सितं वरम् । उमया सहितो देवो वरं तस्य ह्यदापयत्॥४६

भृगुरुवाच—

यदि तुष्टोऽसि देवेश यदि देयो वरो मम । रुद्रवेदी भवे[6]देवमेतत्संपादयस्व मे ॥ ४७

ईश्वर उवाच—

एवं भवतु विप्रेन्द्र[7] क्रोध[8]स्त्वा न भविष्यति । न पितापुत्रयोश्चैवं त्वैकमत्यं भविष्यति ॥४८
तदाप्रभृति ब्रह्माद्या[11] सर्वे[10] देवाः सकिंनराः । उपासते भृगोस्तीर्थं तुष्टो यत्र महेश्वरः ॥ ४९
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य सद्यः पापात्प्रमुच्यते । अवशाः स्ववशा वाऽपि म्रियन्ते यत्र जन्तवः ॥
+ गुह्यातिगुह्यां[12] सुगतिस्तेषां निःसंशयं भवेत् । एतत्क्षेत्रं सुविपुलं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५१
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृता[13]स्तेऽपुनर्भवाः । उपानहौ च च्छत्रं च देयमन्नं च काञ्चनम् ॥
भोजनं च यथाशक्त्या ह्यक्षयं च तथा भवेत् । सूर्योपरागे यो दद्या[14]द्दानं चैव यथेच्छया ॥ ५३
दीयमानं तु तद्दानमक्षयं तस्य तद्भवेत् । चन्द्रसूर्योपरागेषु यत्फलं त्वमरकण्टके ॥ ५४
तदेव निखिलं पुण्यं भृगुतीर्थे न संशयः । क्षरन्ति सर्वदानानि यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ ५५
न क्षरेत्तु तपस्तप्तं भृगुतीर्थे युधिष्ठिर । यस्य वै तपसोग्रेण तुष्टेनैव तु शंभुना ॥ ५६

---

* इत उत्तरं सार्धश्लोको न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ ङ. च. चिह्नानि तव नतानां दृश्यन्ते जन्मिनः प्र° । २ क. ख. °रत्रिभवविलसन्तम् । क्रूरं कुपथ्याभि° । ३ क. ख. ग. °तं मां पाहि देवेश । दीं° । ४ ङ. °क्ष्मीं मे देहि हृदयवासि° । ५ ग. सुधियाम् । ६ ग. ङ. °देषा एत° । ७ ङ. °न्द्र अक्रुद्धस्त्वं भ° । ८ क. ग. °धस्थानं भ° । ९ ग. ङ. च. °व एकवाक्यं भ° । १० ङ. च. सदेवासुरकिं° । ११ ङ. देवस्य । १२ ङ. च. °ह्यात्सुग° । १३ ग. ङ. °यं तस्य तद्भवे° । १४ ग. °द्यादन्नं चै° ।

सांनिध्यं तत्र कथितं भृगुतीर्थे नराधिप । प्रख्यातं त्रिषु लोकेषु यत्र तुष्टो महेश्वरः ॥५७
एवं तु वदतो देवीं भृगुतीर्थमनुत्तमम् । न जानन्ति नरा मूढा विष्णुमायाविमोहिताः ॥ ५८
नर्मदायां स्थितं दिव्यं भृगुतीर्थं नराधिप । भृगुतीर्थस्य माहात्म्यं यः शृणोति नरः क्वचित् ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र गौतमेश्वरमुत्तमम् ॥ ६०
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नुपवासपरायणः । काञ्चनेन विमानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ ६१
धौतपापं ततो गच्छेत्क्षेत्रं यत्र वृषेण तु । नर्मदायां कृतं राजन्सर्वपातकनाशनम् ॥ ६२
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां विमुञ्चति । तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र प्राणत्यागं करोति यः ६३
चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च शिवतुल्यबलो भवेत् । वसेत्कल्पायुतं साग्रं शिवतुल्यपराक्रमः ॥ ६४
कालेन महता प्राप्तः पृथिव्यामेकराड्भवेत् । ततो गच्छेच्च राजेन्द्र ऐरण्डीतीर्थमुत्तमम् ॥६५
प्रयागे यत्फलं दृष्टं मार्कण्डेयेन भाषितम् । तत्फलं लभते राजन्स्नातमात्रो हि मानवः ॥ ६६
मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । उपोष्य रजनीमेकां तस्मिन्स्नानं समाचरेत् ॥
यमदूतैर्न बाध्येत रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६७
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र सिद्धो यत्र जनार्दनः । हिरण्यद्वीपविख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ६८
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धनवान्रूपवान्भवेत् । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र तीर्थं कनखलं महत् ॥ ६९
गरुडेन तपस्तप्तं तस्मिंस्तीर्थे नराधिप । प्रख्यातं त्रिषु लोकेषु योगिनी तत्र तिष्ठति ॥ ७०
क्रीडते योगिभिः सार्धं शिवेन सह नृत्यति । तत्र स्नात्वा नरो राजन्रुद्रलोके महीयते ॥ ७१
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र हंसतीर्थमनुत्तमम् । हंसास्तत्र विनिर्मुक्ता गता ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ७२
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र सिद्धो यत्र जनार्दनः । वाराहं रूपमास्थाय अर्चितः परमेश्वरैः ॥ ७३
वराहतीर्थे नरः स्नात्वा द्वादश्यां तु विशेषतः । विष्णुलोकमवाप्नोति नरकं न च पश्यति ॥७४
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र चन्द्रतीर्थमनुत्तमम् । पौर्णमास्यां विशेषेण स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ७५
स्नातमात्रो नरस्तत्र चन्द्रलोके महीयते । दक्षिणेन तु द्वारेण कन्यातीर्थं तु विश्रुतम् ॥ ७६
शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नानं तत्र समाचरेत् । प्रणिपत्य तु चेशानं बलिस्तेन प्रसीदति ॥ ७७
हरिश्चन्द्रपुरं दिव्यमन्तरिक्षे च दृश्यते । शक्रध्वजे समावृत्ते गुप्ते नागरिकेतने ॥ ७८
नर्मदासलिलौघेन तैरूर्न्संप्लावयिष्यति । अस्मिन्स्थाने निवासः स्याद्विष्णुः शंकरमब्रवीत् ॥
द्वीपेश्वरे नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र कन्यातीर्थे सुसंगमे ॥ ८०
स्नातमात्रो नरस्तत्र देव्याः स्थानमवाप्नुयात् । देवतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वतीर्थमनुत्तमम् ॥ ८१
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र दैवतैः सह मोदते । ततो गच्छेच्च राजेन्द्र शिखितीर्थमनुत्तमम् ॥ ८२
यत्तत्र दीयते दानं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । अपरपक्षे त्वमायां तु स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ८३
ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिता । भृगुतीर्थे तु राजेन्द्र तीर्थकोटिर्व्यवस्थिता ॥ ८४

---

१ ग. यस्य । ङ. यथा । २ ग. घ. ङ. °वीं वृषोत्सर्गम । ३ ग घ. ङ. वृषतीर्थं । ४ घ. °च्छेद्धौतं य° । ५ ङ. व्यपोहति । ६ ङ. °तुल्यो भवेन्नरः व° । ७ ङ. च. °पक्षस्य चाष्टमी । उ° । ८ ग. घ. ङ. इन्द्रलोकं । ९ क. ख. °ण्यदीपेति वि° । १० ग. द्वीपं वि° । ११ ग ङ. °रः । वारा° । १२ ग. °कं नैव गच्छति । १३ क. ख. तीरेण । १४ ग. °नं हरिस्ते° । ङ. च. बली राजा प्र° । १५ ङ. च. तत्सर्वं प्ला° । १६ ग. संमार्जयिष्यति । १७ ग. देवीती° । १८ ङ. परपक्षे ।

अकामो वा सकामो वा तत्र स्नानं समाचरेत् । अश्वमेधमवाप्नोति दैवतैः सह मोदते ॥ ८५
तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो भृगुस्तु मुनिपुंगवः । अवतारः कृतस्तत्र शंकरेण महात्मना ॥ ८६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्ये त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०५४१ ॥

अथ चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र[1] ह्यङ्कुशेश्वरमुत्तमम् । दर्शनात्तस्य देवस्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र नर्मदेश्वरमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके[2] महीयते ॥ २
[3]अश्वतीर्थं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् । सुभगो दर्शनीयश्च भोगवाञ्जायते नरः ॥३
पैतामहं[4] ततो गच्छेद्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या पितृपिण्डं तु दापयेत् ॥
तिलदर्भविमिश्रं तु ह्युदकं तत्र दापयेत् । तस्य तीर्थप्रभावेण सर्वं भवति चाक्षयम्[5] ॥ ५
सावित्रीतीर्थमासाद्य यस्तु स्नानं समाचरेत् । विधूय सर्वपापानि ब्रह्मलोके महीयते॥ ६
मनोहरं ततो गच्छेत्तीर्थं परमशोभनम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्पितृलोके महीयते ॥ ७
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र मानसं तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्रुद्रलोके महीयते ॥८
ततो गच्छेच्च राजेन्द्र कुञ्जतीर्थमनुत्तमम् । विख्यातं त्रिषु लोकेषु सर्वपापप्रणाशनम् ॥९
यान्यान्कामयते कामान्पशुपुत्रधनानि च । प्राप्नुयात्तानि सर्वाणि तत्र स्नात्वा नराधिप
ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र त्रिदशज्योतिविश्रुतम् । यत्र ता ऋषिकन्यास्तु तपोऽतप्यन्त सुव्रताः
भर्ता भवतु सर्वासामीश्वरः प्रभुरव्ययः । प्रीतस्तासां महादेवो[6] * दण्डरूपधरो हरः ॥१२
विकृताननबीभत्सुर्वती तीर्थमुपागतः । तत्र कन्या महाराज वरयन्परमेश्वरः ॥ १३
कन्यामृषेर्वरयतः कन्यादानं प्रदीयताम् । तीर्थं तत्र महाराज ऋषिकन्येति विश्रुतम् ॥१४
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो गच्छेच्च राजेन्द्र स्वर्णबिन्दु त्विति स्मृतम्
तत्र स्नात्वा नरो राजन्दुर्गतिं न च पश्यति । *अप्सरेशं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत्
क्रीडते नागलोकस्थोऽप्सरोभिः सह मोदते । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र नरकं तीर्थमुत्तमम् ॥१७
तत्र स्नात्वार्चयेद्देवं नरकं च न पश्यति । भारभूतिं ततो गच्छेदुपवासपरो[7] जनः ॥ १८
एतत्तीर्थं समासाद्य चावतारं तु शांभवम् । अर्चयित्वा विरूपाक्षं रुद्रलोके महीयते ॥१९
अस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा भारभूतौ महात्मनः । यत्र यत्र मृतस्यापि ध्रुवं गाणेश्वरी गतिः
कार्तिकस्य तु मासस्य ह्यर्चयित्वा महेश्वरम् । अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥२१
दीपकानां शतं तत्र घृतपूर्णं तु दापयेत् । विमानैः सूर्यसंकाशैर्व्रजते यत्र शंकरः ॥ २२

---

* अत्र प्रशंसायां रूपप् । + अत्र संधिरार्षः ।

---

१ ग. °न्द्र संकुलेश्व° । ङ. च. न्द्र अङ्केश्व° । २ घ. ङ. रुद्रलोके । ३ ग. च. आश्वितीर्थं । ङ. अग्नितीर्थं । ४ क. ख. पितामहं । ५ ङ. °म् । यो यान्प्रार्थयते । ६ ङ. च. °वो डिण्डीरूप° । ७ ङ. °परायणः । ए° । ८ ङ. °रं न संभवेत् । अं° ।

वृषभं यः प्रयच्छेत्तु शङ्खकुन्देन्दुसप्रभम् । वृषयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति[1] ॥ २३
धेनुमेकां तु यो दद्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप । पायसं मधुसंयुक्तं भक्ष्याणि विविधानि च ॥
यथाशक्त्या च राजेन्द्र ब्राह्मणान्[2]भोजयेत्ततः । तस्य तीर्थप्रभावेण सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
नर्मदाया जलं पीत्वा ह्यर्चयित्वा वृषध्वजम् । दुर्गतिं च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
*एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान्विमुञ्चति । सर्वपापविनिर्मुक्तो व्रजेद्वै यत्र शंकरः ॥
जलप्रवेशं यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ॥ २७
हंसयुक्तेन यानेन[3] ब्रह्मलोकं स गच्छति । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ॥ २८
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत्स्वर्गे महीयते । अनाशकं तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ॥
गर्भवासे तु राजेन्द्र न पुनर्जायते पुमान् । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र आषाढीतीर्थमुत्तमम् ॥
तत्र स्नात्वा नरो राजन्निन्द्रस्यार्धासनं लभेत्[4] । स्त्रियास्तीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्रापि स्नातमात्रस्य ध्रुवं गाणेश्वरी गतिः[5] । ऐरण्डीनर्मदयोश्च[6] संगमं लोकविश्रुतम् ॥
तच्च तीर्थं महापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासपरो भूत्वा नित्यव्रतपरायणः + ॥ ३३
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र मुच्यते ब्रह्महत्यया । ततो गच्छेच्च राजेन्द्र नर्मदोदधिसंगमम् ॥ ३४
जामदग्न्यमिति ख्यातं सिद्धो यत्र जनार्दनः । यत्रेष्ट्वा बहुभिर्यज्ञैरिन्द्रो देवाधिपोऽभवत् ॥
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र नर्मदोदधिसंगमे । त्रिगुणं चाश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पश्चिमस्योदधेः संधौ स्वर्गद्वारँ[7]विघट्टनम् । तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥
आराधयन्ति देवेशं त्रिसंध्यं विमलेश्वरम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्रुद्रलोके महीयते ॥
विमलेशात्[8]परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति । तत्रोपवासं कृत्वा ये पश्यन्ति विमलेश्वरम् ॥ ३९
सप्तजन्मकृतं पापं हित्वा यान्ति शिवालयम् । ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र कौशिकीतीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नुपवासपरायणः । उपोष्य रजनीमेकां नियतो नियताशनः ॥ ४१
एतत्तीर्थप्रभावेण मुच्यते ब्रह्महत्यया । सर्वतीर्थाभिषेकं तु यः पश्येत्सागरेश्वरम् ॥ ४२
योजनाभ्यन्तरे तिष्ठन्नावर्ते[9] संस्थितः शिवः । तं दृष्ट्वा सर्वतीर्थानि दृष्टान्येव न संशयः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो यत्र रुद्रः स गच्छति । नर्मदासंगमं यावद्यावच्चामरकण्टकम् ॥ ४४
अत्रान्तरे महाराज तीर्थकोट्यो दश स्मृताः । तीर्थात्तीर्थान्तरं यत्र ऋषिकोटि[10]निषेवितम् ।
×साग्निहोत्रैस्तु विद्वद्भिः सर्वैर्ध्यानपरायणैः । सेविताऽनेन राजेन्द्र त्वीप्सितार्थप्रदायिका
यस्त्विदं वै पठेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽपि भावतः । तस्य तीर्थानि सर्वाणि ह्यभिषिञ्चति पाण्डव
नर्मदा च सदा प्रीता भवेद्वै नात्र संशयः । प्रीतस्तस्य भवेद्रुद्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ॥
वन्ध्या चैव लभेत्पुत्रान्दुर्भगा सुभगा भवेत् । कन्या लभेत भर्तारं यश्च वाञ्छेत्तु यत्फलम् ॥
तदेव लभते सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ ४९

---

* इत आरभ्य नराधिप । इत्यन्तग्रन्थः क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + इतः परं सार्धश्लोको न विद्यते ग. ङ. पुस्तकयोः । × एतश्लोकस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—साग्निहोत्राश्च विद्वांसः सर्वे ध्यानपरायणाः ॥ सेवन्ते नर्मदां राजन्नीप्सितार्थप्रदायिनीम् ॥

---

१ घ. °ति । तरुमेकं तु । च. °ति । चरुमेकं तु । २ ग. °ह्मणं भोजयेन्नरः । त° । ३ क. ख. °न रुद्रलो° । ४ ङ. °त् । श्रियस्ती° । ५ ङ. °तिः । एवं श्रीनर्मदायां तु सं° । ६ ग. °र्मदायाश्च । ७ ग. °रमपावृतम् । त° । ८ क. ख. °लेशप° । घ. लेशं पर° । ९ ग. ङ. च. तिष्ठेदाव° । १० ङ. °टिभिरन्वित° ।

ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो[1] विजयी भवेत् । वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः प्राप्नोति सद्गतिम् ।
मुर्खस्तु लभते विद्यां त्रिसंध्यं यः पठेन्नरः । नरकं च न पश्येत्तु वियोगं[2] च न गच्छति ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे नर्मदामाहात्म्यं नाम चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०५९२ ॥

अथ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

इत्याकर्ण्य स राजेन्द्र ओंकारस्याभिवर्णनम् । ततः पप्रच्छ देवेशं मत्स्यरूपं जलार्णवे ॥ १

मनुरुवाच—

ऋषीणां नाम गोत्राणि वंशावतरणं तथा । प्रवराणां तथा साम्यमसाम्यं विस्तराद्वद ॥२
महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायंभुवेऽन्तरे । तेषां वैवस्वते प्राप्ते संभवं मम कीर्तय ॥ ३
दाक्षायणीनां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो । ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्धनम् ॥

मत्स्य उवाच—

मन्वन्तरेऽस्मिन्संप्राप्ते[3] पूर्वं वैवस्वते तथा । चरित्रं कथ्यते राजन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ५
महादेवस्य शापेन त्यक्त्वा देहं स्वयं तथा । ऋषयश्च समुद्भूता[4] हुते शुक्रे महात्मना ॥ ६
देवानां मातरो दृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च । स्कन्नं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ७
तज्जुहाव ततो ब्रह्मा ततो जाता हुताशनात् । ततो जातो महातेजा भृगुश्च तपसां निधिः ॥
अङ्गारेष्वङ्गिरा जातो ह्यर्चिभ्योऽत्रिस्तथैव च । मरीचिभ्यो मरीचिस्तु ततो जातो महातपाः ।
[6] केशैस्तु कपिशो जातः पुलस्त्यश्च महातपाः । केशैः प्रलम्बैः पुलहस्ततो जातो महातपाः ॥
वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठस्तु तपोधनः । भृगुः पुलोम्नस्तु सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ॥
तस्यामस्य सुता जाता देवा द्वादश याज्ञिकाः । भुवनो भौवनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा ॥
क्रतुर्वसुश्च मूर्धा च त्याज्यश्च वसुदश्च ह । प्रभवश्चाव्ययश्चैव दक्षोऽथ[10] द्वादशस्तथा ॥ १२
इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिताः । पौलोम्यां जनयन्विप्रा देवानां तु कनीयसः ॥
च्यवनं तु महाभागमाप्नुवानं तथैव च । आप्नुवानात्मजश्चौर्वो जमदग्निस्तदात्मजः ॥ १५
और्वो गोत्रकरस्तेषां भार्गवाणां महात्मनाम् । तत्र गोत्रकरान्वक्ष्ये भृगोर्वै दीप्ततेजसः ॥
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नुवानस्तथैव च । और्वश्च जमदग्निश्च[11] वात्स्यो[12] दण्डिर्नडायनः ॥१७
वैगायनो वीतिहव्यः पैलश्चैवात्र शौनकः । शौनकायनजीवन्तिरावेदः कार्पणिस्तथा ॥१८
वैहीनरिर्विरूपाक्षो रौहित्यायनिरेव च । वैश्वानरिस्तथा नीलो लुब्धः सावर्णिकश्च सः ॥

---

१ ग. °यो जयति क्षितिम् । वै°। ङ. °योऽपि जयेन्महीम् । वै°।२ ग. ङ. °योनिं च । ३ ग. °प्ते राजा वैवस्वतः प्रभुः । अश्वमेधे तु वितते ब्रह्म° । ङ. च °प्ते सतवैस्वते पुरा । अश्वमेधे तु वितते ब्रह्म° । ४ क ख. °ताच्युते । ग. °ताहुतेऽप्यग्नौ यथेप्सया । दे° । ५ क. ख. °त्मनः । दे° । ङ. यथेच्छया । च. यादृच्छया । ६ ङ. केशेषु° क° । ७ ग. घ. च. °पिशेर्जातः । ८ ङ. °सुसंध्या° । च. °सुसंध्यां समु° । ९ ग. °नो भाव° । १० ग. दत्तोऽथ । ११ ग. °श्च वत्स्यो दर्भिर्नवप्रभः । वैराय° । १२ क. °न्तिकाम्बाजाः पार्वणि° ।

विष्णुः पौरोऽपि बालाकिरैलिकोऽनन्तभागिनः। मृगमार्गेयमार्कण्डजाविनो नीतिनस्तथा ॥
मण्डमाण्डव्यमाण्डूकफेनपाः स्तनितस्तथा। स्थलपिण्डः शिखावर्णः शार्कराक्षिस्तथैव च
जालधिः सौधिकः क्षुभ्यः कुत्सोऽन्यो मौद्गलायनः। माङ्कायनो देवपतिः पाण्डुरोचिः सगा-
लवः ॥ २२
सांकृत्यश्चातकिः सार्पिर्यज्ञपिण्डायनस्तथा। गार्ग्यायणो गायनश्च ऋषिर्गार्हायणस्तथा ॥
गोष्ठायनो वाह्ययनो वैशम्पायन एव च। वैकर्णिनिः शार्ङ्गरवो याज्ञेयिर्भ्राष्ट्रकायणिः ॥ २४
लालाटिर्नाकुलिश्चैव लौक्षिण्योपरिमण्डलौ। आलुकिः सौचकिः कौत्सस्तथाऽन्यः पैङ्ग-
लायनिः ॥ २५
सात्यायनिर्मालयनिः कौटिलिः कौचहस्तिकः। सौहः सोक्तिः[11] सकौवाक्षिः कौसिश्चान्द्रम-
सिस्तथा ॥ २६
नैका[12]जिह्वो जिह्वक[13]श्च व्याधाज्यो लौहवैरिणः। शारद्वतिकनेतिष्यौ लोलाक्षिश्चलकुण्डलः ॥
वांगायनिश्चानुमतिः पूर्णिमागतिकोऽसकृत्। सामान्येन यथा तेषां पञ्चैते प्रवरा मताः॥२८
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नुवानस्तथैव च। और्वश्च जमदग्निश्च पञ्चैते प्रवरा मताः ॥ २९
अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु[15] त्वन्यान्भृगूद्वहान्। जमदग्निर्बिदश्चैव पौलस्त्यो बैजभृत्तथा॥ ३०
ऋषिश्चोभयजातश्च कायनिः शाकटायनः[16]। और्वेया मारुताश्चैव सर्वेषां प्रवराः शुभाः॥३१
भृगुश्च च्यवनश्चैव[17] आप्नुवानस्तथैव च। परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ३२
भृगुदासो मार्गपथो ग्राम्यायणिकटायनी। आपस्तम्बिस्तथा बिल्विर्नैकशिः कपिरेव च ॥
आर्ष्टिषेणो गार्दभिश्च कार्दमायनिरेव च। आश्वायनिस्तथा रूपिः पञ्चाऽऽर्षेयाः प्रकीर्तिताः
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नुवानस्तश्चैव च। आर्ष्टिषेणस्तथा रूपिः प्रवराः पञ्च कीर्तिताः॥ ३५
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः। [19]यस्को वा वीतिहव्यो[20] वा मथितस्तु तथा दमः ॥ ३६
जैवन्त्यायनिर्मौञ्जश्च पिलिश्चैव चलिस्तथा। भागिलो भागवित्तिश्च कौशापिस्त्वथ
काश्यपिः ॥ ३७
बालपिः श्रमदागेपिः सौरस्तिथिस्तथैव च। गार्गीयस्त्वथ जाबालिस्तथा पौष्ण्यायनो ह्यृषिः
रामोदश्च तथैतेषामार्षेयाः प्रवरा मताः। भृगुश्च वीतिहव्यश्च तथा रैवसवैवसौ ॥ ३९
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः। शालायनिः शाकटाक्षो मैत्रेयः[23] खाण्डवस्तथा॥ ४०
द्रौणायनो रौक्मायणि[22]रापिशिश्चापिकायनिः। हंसजिह्वस्तथैतेषामार्षेयाः प्रवरा मताः ॥
भृगुश्चैवाथ वद्ध्र्यश्वो दिवोदासस्तथैव च। परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥४२
[24]एकायनो यज्ञपतिर्मत्स्यगन्धस्तथैव च। [25]प्रत्यहश्च तथा सौरिश्चौक्षिर्वै कार्दमायनिः ॥ ४३

---

१ ख. नः। भृतभार्गे°। २ क. °था। मुग्ड°। ३ घ. नः। कर्माय°। ४ च. °पिर्यज्ञो यद्वामिलायनः। गा°। ५ घ. °नो महाभागो वै°। ६ ङ च. °कर्णेय. रवर्गर°। ७ घ. °णिः। टलाटि°। ८ ङ. °टिलीम्बुकिश्चै°। ९ ग. लौगाक्षिः परिमण्डलः। आ°। १० ङ. च. जलाभित्। ११ ग. °कौगाक्षिः। १२ च. °ह्वो नदाकिश्च। १३ क. ख. जिह्मक°। १४ ङ. °तिः पौर्णि°। १५ ग. ङ. णुष्वान्या°। १६ ग. ङ. च. °नः। आर्षेया। १७ ङ °व एकायनिर्जेटायनिः। प°। १८ ग. ङ. च. °थाभक्षिनै°। १९ ग. यस्कावरोवी°। २० ग. °व्यो माधवः सुदमोद°। घ. °व्योमाधवस्तुमोद°। २१ क. ख. °षिः। ग्रामद°। २२ क. ख. °यणापिशलीचापि। २३ ग. घ. °षेयः प्रवरो मतः। भृ°। २४ ग. शाकायनो। २५ ग. घ. प्रत्यूहश्च।

तथा गृत्समदो राजन्सनकश्च महानृषिः। प्रवरास्तु तथोक्तानामार्षेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४४
भृगुर्गृत्समदश्चैव आर्षावेतौ प्रकीर्तितौ। परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥ ४५

एते तवोक्ता भृगुवंशजाता महानुभावा नृपगोत्रकाराः।
एषां तु नाम्नां[1] परिकीर्तनेन पापं समग्रं विजहाति जन्तुः ॥ ४६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भृगुवंशप्रवरकीर्तनं नाम पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०६३८ ॥

अथ षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः।

मत्स्य उवाच—

मरीचितनया राजन्सुरूपा नाम विश्रुता। भार्या चाङ्गिरसो देवास्[2]तस्याः पुत्रा दश स्मृताः ॥
आत्मायुर्दमनो दक्षः सदः प्राणस्तथैव च। हविष्मांश्च[3] गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च ते दश ॥ २
एते चाऽऽङ्गिरसो नाम देवा वै सोमपायिनः। सुरूपा जनयामास ऋषीन्सर्वेश्वरानिमान् ॥ ३
बृहस्पतिं गौतमं च संवर्तमृषिमुत्तमम्। उतथ्यं वामदेवं च अजस्यमृषिजं[4] तथा ॥ ४
इत्येते ऋषयः सर्वे गोत्रकाराः प्रकीर्तिताः। तेषां गोत्रसमुत्पन्नान्गोत्रकारान्निबोध मे ॥ ५
उतथ्यो गौतमश्चैव[5] तौलेयोऽभिजितस्तथा। सार्धनेमिः सलौगाक्षिः क्षीरः कौष्टिकिरेव च ॥
राहुकर्णिः[6] सौपुरिश्च कैरातिः सामलोमकिः। पौषाजितिर्[7]भार्गवतो ह्यषिश्चैरीडवस्तथा ॥ ७
कारोटकः सजीवी च उपबिन्दुसुरैषिणौ[8]। वाहिनीपतिवैशाली क्रोष्टा चैवारुणायनिः ॥ ८
सोमोऽत्रायनिकासोरुकौशल्याः पार्थिवास्तथा। रौहिण्यायनिरेवाग्नी मूलपः पाण्डुरेव च ॥
क्षपाविश्वकरोऽरिश्च पारिकारारिरेव[9] च[10]। आर्षेयाः[11] प्रवराश्चैव तेषां च प्रवराञ्शृणु ॥ १०
अङ्गिराः सुवचोतथ्य उशिजश्च महानृषिः। परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ११
आत्रेयायणिसौवेष्ट्यावग्निवेश्यः शिलास्थलिः। बालिशायनिश्चैकेपी वाराहिर्बाष्कलिस्तथा
सौटिश्च तृणकर्णिश्च प्रावाहिश्चाऽऽश्वलायनिः। वाराहिर्बर्हिसादी[13] च शिखाग्रीविस्तथैव च
कौरकिश्च[12] महाकापिस्तथा चोडुपतिः प्रभुः। कौचकिर्धमितश्चैव पुष्पान्वेषिस्तथैव च ॥ १४
सोमतन्विर्ब्रह्मतन्विः[14] सालडिर्बालडिस्तथा। देवरारिर्देवस्थानिर्हारिकर्णिः सरिद्भुविः ॥ १५
प्रावेपिः साद्यसुग्रीविस्तथा गोमेदगन्धिकः। मत्स्याच्छाद्यो मूलहरः[15] फलाहारस्तथैव च ॥
गाङ्गोदधिः कौरुपतिः कौरुक्षेत्रिस्तथैव च। नायकिर्जैत्यद्रौणिश्च जैह्वलायनिरेव च ॥ १७
आपस्तम्बिर्मौञ्जवृष्टिर्मार्ष्टिपिङ्गलिरेव च। पैलश्चैव महातेजाः शालङ्कायनिरेव च ॥ १८
द्व्यार्ष्येयो[16] मारुतश्चैषां सर्वेषां प्रवरो नृप। अङ्गिराः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्च बृहस्पतिः ॥ १९
तृतीयश्च भरद्वाजः प्रवराः परिकीर्तिताः। परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥ २०

---

१ क. ख. नाम्ना परिकीर्तितेन। २ ङ. च. देवी तस्याः। ३ ङ. च. °श्च वसिष्ठ°। ४ ङ. अयस्यमृषि°। ५ ङ. च. °व शैले°। ६ ग. रागक°। ७ क. ख. पौषजि°। ग. पौष्याजि°। ८ ग. ङ. °णौ। रोहिणायनिर्वैशालिः क्रो°। ९ ङ. पारःकारीररे°। १० क. ख. च। त्र्यार्षे°। ११ ङ. °र्षेयप्र°। १२ ङ. च. काचापिश्च। १३ ग. °किर्भूनित°। १४ ग. °मस्तविर्ब्रह्मस्तविर्भालुठिवालुठिस्त°। १५ ङ. मलहरः। १६ ग. घ. आर्षेयो। १७ क. ख. त्र्यार्षेयः।

काण्वायनाः कोपचयास्तथा वात्स्यतरायणाः । भ्राष्ट्रकृद्राष्ट्रपिण्डी च लैन्द्राणिः सायका-
यनिः ॥ २१
क्रोष्टाक्षी बहुवीती च तालकृन्मधुरावहः । लावकृद्गालविद्गाथी मार्कटिः पौलिकायनिः॥२२
स्कन्दसश्च तथा चक्री गार्ग्यः श्यामायनिस्तथा । बै[1]लाकिः साहरिश्चैव पञ्चाऽऽर्षेयाः प्रकी-
र्तिताः ॥ २३
अङ्गिराश्च महातेजा देवाचार्यो बृहस्पतिः । भरद्वाजस्तथा गर्गः सैत्यश्च भगवानृषिः ॥ २४
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । कपीतरः स्वस्तितरो दाक्षिः शक्तिः पतञ्जलिः ॥२५
भूयासिर्जलसंधिश्च बिन्दुर्मादिः कुसीदकिः । ऊर्वस्तु राजकेशी च वौषडिः शंसपिस्तथा ॥
शालिश्च कलशीकण्ठ ऋषिः कारीरयस्तथा । काट्यो धान्यायनिश्चैव भावास्यायनिरेव च ॥
भरद्वाजिः सौबुधिश्च लघ्वी देवमतिस्तथा[2] । त्र्यार्षेयोऽभिमतश्चैषां प्रवरो भूमिपोत्तम ॥ २८
अङ्गिरा[3] दमवाह्यश्च तथा चैवाप्युरुक्षयः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ २९
*संकृतिश्च त्रिमार्ष्टिश्च मनुः संबधिरेव वा । तण्डिश्चेनातकिश्चैव तैलका दक्ष एवच[4]॥३०
नारायणिश्चार्षिणिश्च लौक्षि[5]गार्ग्यहरिस्तथा[6] । गाल[7]वश्च अनेहश्च सर्वेषां प्रव[8]रो मतः ३१
अङ्गिरा[9][10]ः संकृतिश्चैव गौरवीतिस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ३२
कात्यायनो हरितकः कौत्सः पिङ्गस्तथैव च । हण्डिदासो वात्स्यायनिर्माद्रिर्मौलिः कुबेराणिः
भीमवेगः शाश्वदर्भिः सर्वे त्रिप्रवराः स्मृताः । अङ्गिरा बृहदश्वश्च[11] जीवनाश्वस्तथैव च ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । बृहदुक्थो वामदेवस्तथा त्रिप्रवरा मताः ॥ ३५
अङ्गिरा बृहदुक्थश्च वामदेवस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥ ३६
कुत्सगोत्रोद्भवाश्चैव तथा त्रिप्रवरा मताः । अङ्गिराश्च सदस्युश्च पुरुकुत्सस्तथैव च ॥
कुत्साः कुत्सैरवैवाह्या एवमाहुः पुरातनाः ॥ ३७
रथीतराणां प्रवरा[12]स्त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः । अङ्गिराश्च[13] विरूपश्च तथैव च रथीतरः ॥
रथीतरा ह्यवैवाह्या नित्यमेव रथीतरैः ॥ ३८
विष्णुसिद्धिः शिवमतिर्जतृणः क[14]र्तृणस्तथा । पुत्रवश्च महातेजास्तथा वैरपरायणः ॥ ३९
त्र्यार्षेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप । अङ्गिराश्च विरूपश्च वृषपर्वस्तथैव च ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ४०
सात्यमुग्रिर्महातेजा हिरण्यस्तम्बिमुद्गलौ[15] । त्र्यार्षेयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप ॥४१
अङ्गिरा मत्स्यदग्धश्च मुद्गलश्च महातपाः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ४२
हंस[16]जिह्वो देवजिह्वो ह्यग्निजिह्वो विराडपः । अपाग्नेयस्त्वश्वयुश्च परण्यस्ता विमौद्गलाः ॥

---

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ क. ख. वालाकि । २ ग. घ. °था । आर्षे° । ३ ङ. च. °राचश्वमदाह्य° । ४ क. ख. च । परस्परायण्यपर्णी लौ° । ङ. च । बारायणि वार्ष्यणिश्च लौ° । ५ ग. °गार्गिहरस्त° । ६ ग. °था । लागलिश्च त्र्यर्षहिश्च स° । ७ क. ख. लविश्चैव त्र्यार्षेयः स° । घ. °लविश्चैव आर्षेश्च स° । ८ च. °नोहिश्च° । ९ ग. घ. °रोत्तमः । अ° । १० ग. ङ. °राः सांकृ° । ११ ग. °श्च युव° । १२ ङ. °रा आर्षे° । १३ ङ. °श्च रथीतारो वितप° । १४ ङ. च. कर्मिण° । १५ घ. °लौ । आर्षेयोऽभिमं° । १६ ग. ङ. °जिह्वा देवजिह्वाग्निजिह्वा विडालजाः । अ° ।

त्र्यार्षेयाभिमतास्तेषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः । अङ्गिराश्चैव ताण्डिश्च मौद्गल्यश्च महातपाः
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । अपाण्डुश्च गुरुश्चैव तृतीयः शाकटायनः ॥
ततः प्रागाथमा[1] नारी मार्कण्डो मरणः शिवः ॥ ४५
कटुर्मर्कटपश्चैव तथा नाडायनो ह्यृषिः । श्यामायनस्तथैवैषां[3] त्र्यार्षेयाः प्रवराः शुभाः ॥ ४६
अङ्गिराश्चाजमीढश्च कंठ्यश्चैव[4] महातपाः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ४७
तित्तिरिः कपिभूश्चैव गार्ग्यश्चैव महानृषिः । त्र्यार्षेयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
अङ्गिरास्तित्तिरिश्चैव कपिभूश्च महानृषिः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ४९
अथ ऋक्षभरद्वाजौ ऋषिवान्मानवस्तथा । ऋषिर्मैत्रवरश्चैव पञ्चार्षेयाः प्रकीर्तिताः ॥ ५०
अङ्गिराः सभरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः । ऋषिर्मैत्रवरश्चैव ऋषिवान्मानवस्तथा ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ५१
भारद्वाजो हुतः शौङ्गः शैशिरेयस्तथैव च । इत्येते कथिताः सर्वे द्व्यामुष्यायणगोत्रजाः ॥
पञ्चाऽऽर्षेयास्तथा ह्येषां प्रवराः परिकीर्तिताः । अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः
मौद्गल्यः शैशिरश्चैव प्रवराः परिकीर्तिताः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ५४

एते तवोक्ताङ्गिरसस्तु वंशे महानुभावा ऋषिगोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्ना परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥ ५५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तनेऽङ्गिरोवंशकीर्तनं नाम षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०६९३ ॥

अथ सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

---

* मत्स्य उवाच—

अत्रिवंशसमुत्पन्नान्गोत्रकारान्निबोध मे । कर्दमायनशाखेयास्तथा शारायणाश्च ये ॥ १
उद्दालकिः शौणकर्णिरथौ शौक्रतवश्च ये । गौरग्रीवा गौरजिनस्तथा चैत्रायणाश्च ये ॥ २
अर्धपण्या वामरथ्या गोपनास्तकिबिन्दवः । कर्णजिह्वो[11] हरप्रीतिर्लैद्राणिः शाकलायनिः ॥
तैलपश्च सवैलेयो[12] अत्रिर्गोणीपतिस्तथा[13] । जलदो भगपादश्च सौपुष्पिश्च महातपाः ॥ ४
छन्दोगेयस्तथैतेषां[14] त्र्यार्षेयाः प्रवरा मताः । श्यावाश्वश्च तथाऽत्रिश्च[15] आर्चनानश एव च
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । दाक्षिर्बलिः पर्णविश्च ऊर्णनाभिः शिलार्दनिः ॥
बीजवापी शिरीषश्च मौञ्जकेशो गविष्ठिरः । भलन्दनस्तथैतेषां[16] त्र्यार्षेयाः प्रवरा मताः ॥

---

* न विद्यतेऽयमध्यायो ङ. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. °गावसो नारी मार्कटो मरनाशनः । कराटमर्क° । २ ङ. कङ्कटः कटकश्चै° । ३ ग. °माजनिस्तथैवैषामार्षेयः प्रवरो मतः । अ° । ४ ङ. च. कण्ठश्चै° । ५ ग. °षिर्त्रामो नरस्त° । ६ ग. ऋषिश्चात्मन° । ७ ग. °किः सौनकार्णिस्तथा सौत्रावनश्च । ८ च. कर्णरथ्येशाक्रवतश्च । ९ घ °रथोशौक्रवतश्च । १० ङ. कराजि° । ११ ग. °ह्वोरसद्वीनिर्नैद्रालिः शाकलायनः । तै° । १२ ग. सचैले° । १३ ग. °गोणायानिस्त° । १४ घ. च. तेषामार्षेयः प्रवरोमतः । श्या° । १५ च. °श्च त्रिवराताम ए° । १६ ग. घ °तेषामार्षेयः प्रवरो मतः । अ° ।

अत्रिर्गविष्ठिरश्चैव तथा पूर्वातिथिः स्मृतः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ८
आत्रेयपुत्रिकापुत्रानत ऊर्ध्वं निबोध मे । कालेयाश्च सबालेया वामरथ्यास्तथैव च ॥ ९
धात्रेयाश्चैव मैत्रेयास्त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः । अत्रिश्च वामरथ्यश्च पौत्रिश्चैव महानृषिः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ १०

इत्यत्रिवंशप्रभवास्तवोक्ता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्ना परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तनेऽत्रिवंशानुकीर्तनं नाम सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०७०४ ॥

अथाष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अत्रेरेवापरं वंशं तव वक्ष्यामि पार्थिव । अत्रेः सोमः सुतः श्रीमांस्तस्य वंशोद्भवो नृप ॥
विश्वामित्रस्तु तपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् । तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥
विश्वामित्रो देवरातस्तथा वैकृति[1]गालवः । वतण्डश्च शलङ्कश्च ह्यभयश्चायतायनः ॥ ३
श्यामायना याज्ञवल्क्या जाबालाः सैन्धवायनाः । बाभ्रव्याश्च करीषाश्च संश्रुत्या अथ संश्रुताः ॥ ४
[2]उलूपा औपहावाश्च पयोदजनपादपाः । खरवाचो हलयमाः साधिता वास्तुकौशिकाः ॥
त्र्यार्षेयाः प्रवरास्तेषां सर्वेषां परिकीर्तिताः । विश्वामित्रो[3] देवरात उद्दालश्च महयशाः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । देवश्रवाः सुजातेयाः सौमुकाः कारुकायणाः ॥
तथा [4]वैदेहराता ये कुशिकाश्च नराधिपं । त्र्यार्षेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्र[6]वरः शुभः ॥ ८
देवश्रवा देवरातो विश्वामित्रस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ ९
[*धनंजयः कपर्देयः परिकूटश्च पार्थिव । पाणिनिश्चैव त्र्यार्षेयाः सर्व एते प्रकीर्तिताः ॥
विश्वामित्रस्तथाऽऽद्यश्च माधुच्छन्दस एव च । त्र्यार्षेयाः प्रवरा ह्येते ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
विश्वामित्रो मधुच्छन्दास्तथा चैवाघमर्षणः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः] ॥
कामलायनिजश्चैव अश्मरथ्यस्तथैव च । वञ्जुलिश्चापि त्र्यार्षेयः सर्वेषां प्रवरो मतः ॥ १३
विश्वामित्रश्चाश्वरथो वञ्चुलिश्च महातपाः । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकः पूरणस्तथा । विश्वामित्रः पूरणश्च तयोर्द्वौ प्रवरौ स्मृतौ ॥
परस्परमवैवाह्याः पूरणाश्च परस्परम् । लोहिता अष्टकाश्चैषां त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः ॥ १६
विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकश्च महातपाः । अष्टका लोहितैर्नित्यमवैवाह्याः परस्परम् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । * न विद्यतेऽयं श्लोको ग. पुस्तके ।

---

१ ङ. वैकलिनायनः । व° । २ ङ. च. उलूपा । ३ ग. °तेयास्तौसुकाः कामुकायनाः । त° । ४ ग. देवराजे. तु कु° । ङ. देहजाता । च. देहनाता । ५ ग. ङ °प । आर्षेयाभिमतास्ते° । ६ ग. ङ. °वराः शुभाः । दे° । ७ ग. ङ °रथ्यास्त° ।

उदरेणुः क्रथकश्च ऋषिश्चोदावाहिस्तथा । *आर्षेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः स्मृतः ॥१८
ऋणवान्गतिनश्चैव विश्वामित्रस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ १९
उदुम्बरः सैषिरिटिर्ऋषिस्त्राक्षायणिस्तथा । शौ[1]ठ्यायनिः करीराशी शालङ्कायनिलावकी[2]
मौञ्जायनिश्च भगवांस्त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः ॥ २०
खि[3]लिखिलिस्तथा विद्यो विश्वामित्रस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

एते तवोक्ताः कुशिका नरेन्द्र महानुभावाः सततं द्विजेन्द्राः ।
येषां तु नाम्ना परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥ २२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तने विश्वामित्रवंशानुवर्णनं नामाष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०७२६ ॥

अथ नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य तथा कुले । गोत्रकारानृषीन्वक्ष्ये तेषां नामानि मे शृणु॥
आश्रायणिऋषिगणो मेषकीरिटकायनाः । उदग्रजा माठराश्च भोजा विनयलक्षणाः ॥ २
शालाहलेयाः कौरिष्टाः कन्यकाश्चाऽऽसुरायणाः । मन्दाकिन्यां वै मृगयाः श्रोतना भौतपा-
यनाः ॥ ३
देवयाना गोमयाना ह्यधश्छायाभयाश्च ये । कात्यायनाः शक्रयणा बर्हियोगगदायनाः ॥ ४
भवनन्दिर्महाचक्रिर्दाक्षपायण एव च । योधयानाः कार्तिवयो हस्तिदानास्तथैव च ॥ ५
वात्स्यायना निकृतजा ह्याश्वलायनिनस्तथा । प्रागायणाः पैलमौलिराश्ववातायनस्तथा ॥
कौबेरकाश्च श्याकारा अग्निशर्मायणाश्च ये । मेषपाः कैकरसपास्तथा चैव तु बभ्रवः ॥ ७
प्राचेयो ज्ञानसंज्ञेया आग्ना प्रासेव्य एव च । श्यामोदरा वैवशपास्तथा चैवोद्वलायनाः॥ ८
काष्ठाहारिणमारीचा आजिहायनहास्तिकाः । वैक[6]र्णेयाः काश्यपेयाः सासिसाहारितायनाः
मातङ्गिनश्च भृगवस्त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः । वत्सरः कश्यपश्चैव निध्रुवश्च महातपाः ॥ १०
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । अतः परं प्रवक्ष्यामि द्व्यामुष्यायणगो[10]त्रजान् ॥ ११
अनसूयो नाकुरयः स्नातपो राजवर्तपः । शैशिरोदवाहिश्चैव सैरन्ध्री रौपसेवकिः ॥ १२
यामुनिः काद्रुपिङ्गाक्षिः सजातम्बिस्तथैव च । दिवावे[11]ष्टाश्च इत्येते भक्त्या ज्ञेयाश्च काश्यपाः
त्र्यार्षेयाश्च तथैवैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः । वत्सरः कश्यपश्चैव वासिष्ठश्च महातपाः ॥ १४
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । संयातिश्च नभश्चोभौ पिप्पल्योऽथ जलंधरः ॥ १५
भुजातपूरः पूर्यश्च कर्दमो गर्दभीमुखः । हिरण्यबाहुकैरातावुभौ काश्यपगोभिलौ ॥ १६

---

* इत आरभ्य स्त्राक्षायणिस्तथेत्यन्तग्रन्थः क. ख. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ ग. ङ. कात्यायनिः । २ ङ. च. °की । कौञ्जा° । ३ ङ. खिलिः क्षितिमुखाविद्धो वि° । ४ ङ. °याः श्रुतयो भीमपा. । ५ क. ख. °नाः शाकाय° । ६ ग. °कर्णिकाः का° । ७ ग. °वाह्यौ गोत्रौ द्वौ परिकीर्तितौ । अ° । ८ ङ. °वल्लभः । शै° । ९ ग. °रन्ध्रिः शेष से° । १० ग. °किः । सामुकिः कार्दपि° । ११ ग. °वसोश्च इ° । ङ. °वसिष्ठास्त्वित्ये° ।

कुलहो वृषकण्डश्च मृगकेतुस्तथोत्तरः । निदाघमसृणौ भत्स्यौ महान्तः केरलाश्च ये ॥ १७
शाण्डिल्यो दानवश्चैव तथा वै[1] देवजातयः । पैप्पलादिः सप्रवरा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ १९
त्र्यार्षेयाभिमताश्चैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः । असितो देवलश्चैव कश्यपश्च महातपाः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ १९

ऋषिप्रधानस्य च कश्यपस्य दाक्षायणीभ्यः सकलं प्रसूतम् ।
जगत्समग्रं मनुसिंह पुण्यं किं ते प्रवक्ष्याम्यहमुत्तरं तु ॥ २०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तने कश्यपवंशवर्णनं नाम नवनवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०७४६ ॥

अथ द्विशततमोऽध्यायः ।

---

*मत्स्य उवाच—

वसिष्ठवंशजान्विप्रान्निबोध वदतो मम । एकार्षेयस्तु प्रवरो वासिष्ठानां प्रकीर्तितः ॥ १
वसिष्ठा एव वासिष्ठा अविवाह्या वसिष्ठजैः । व्याघ्रपादा[2] औपगवा वैक्लवाः शाद्वलायनाः ॥ २
कपिष्ठला[3] औपलोमा अलब्धाश्च[4] शठाः कठाः । गौपायना बोधपाश्च दाकव्या ह्यथ वाह्यकाः
वालिशयाः पालिशयास्ततो[5] वाग्ग्रन्थयश्च ये । आपस्थूणाः शीतवृत्तास्तथा[6] ब्राह्मपुरेयकाः
लोमायनाः स्वस्तिकराः शाण्डलि[7]र्गौडिनिस्तथा । वाडोहलिश्च सुमनाश्चोपावृद्धिस्तथैव च
चौलिर्वौलिर्ब्रह्मबलः पौलिः श्रवस एव च[8] । पौडवो याज्ञवल्क्यश्च एकार्षेया महर्षयः ॥ ६
वसिष्ठ एषां प्रवरो ह्यवैवाह्याः परस्परम्[9] । शैलालयो[10] महाकर्णः कौरव्यः क्रोधिनस्तथा ॥ ७
कपिञ्जला वालखिल्या भागवित्तायनाश्च[11] ये । कौलायनः[12] कालशिखः कोरकृष्णाः सुरायणाः ॥ ८
शाकाहार्याः शाकधियः काण्वा उपलपाश्च ये । शाकायना उहाकाश्च अथ माषशरावयाः[13] ॥
दाकायना वालवयो वाकयो गोरथास्तथा । लम्बायनाः श्यामवयो ये च क्रोडोदरायणाः ॥
प्रलम्बायनाश्च ऋषय औपमन्यव एव च । सांख्यायनाश्च ऋषयस्तथा वै वेदशेरकाः ॥ ११
पालङ्कायन[14] उद्गाहा ऋषयश्च बलेक्षवः । मातेया ब्रह्ममालिनः पन्नागा[15]रिस्तथैव च ॥ १२
त्र्यार्षेयोऽभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवरस्तथा[16] । भगीवसुर्वसिष्ठश्च[17] इन्द्रप्रमदिरेव च ॥ १३
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः[18] । औपस्थलास्वस्थलयो बालो हालो हलाश्च ये ॥ १४

---

* अयमध्यायो नास्ति च पुस्तके ।

---

१ ग. वै वेदसातनः । पै° । २ ग. घ. आपगवा । ३ ग. °ला अपष्ठोमा । ४ ग. °श्च षटाकुराः । गोपा° । ५ ग. °तो बाहुरय° । ६ ङ. °था ब्रह्मकृतेजनाः । लो° । ७ ग. °लि जौडिलिस्त° । ८ ङ. °वण ए° । ९ ङ. च । खाण्डवो यज्ञदतश्च एकार्षेयो महानृषिः । व° । १० ग. रौरालयो । ङ. शैवलेयो । ११ ङ. °वित्रासना° । १२ ङ. कौमानरायणा लोके कौर° । १३ क. ख. °वयः । दा° । १४ ङ. पादपायन उद्वाटस्तपर्यश्चदलेषवः । १५ क. ख. पर्णागा° । १६ ग. °था । भार्गिवसु° । १७ ङ. श्च चन्द्रसंमतिरे° । १८ ग. °ताः । जनस्त्रस्थाश्च मुनयो घवा लोहलयश्च ।

माध्यंदिनो माक्षतयः पैप्पलादिर्विचक्षुषः । त्रैशृङ्गायणसैबल्काः कुण्डिनश्च नरोत्तमे[2] ॥ १५
त्र्यार्षेयाभिमताश्चैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः । वसिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनश्च महातपाः ॥ १६
दानकाया महावीर्या नागेयाः परमास्तथा । आलम्बा वायनश्चापि ये चक्रोडादयो नराः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । शिवकर्णो[3] वयश्चैव पादपश्च तथैव च[4] ॥ १८
त्र्यार्षेयोऽभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवरस्तथा । जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च तथैवात्रिश्च पार्थिव ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ १९

वसिष्ठवंशेऽभिहिता मयैते ऋषिप्रधानाः सततं द्विजेन्द्राः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥ २०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तने वसिष्ठगोत्रानुवर्णनं नाम द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०७६६ ॥

अथैकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

वसिष्ठस्तु महातेजा निमेः पूर्वपुरोहितः[6] । बभूवुः[7] पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञास्तस्य[8] समन्ततः ॥ १
श्रान्तात्मा पार्थिवश्रेष्ठ विशश्राम तदा गुरुः । तं गत्वा पार्थिवश्रेष्ठो निमिर्वचनमब्रवीत् ॥ २
भगवन्यष्टुमिच्छामि तन्मां याजय मा चिरम् । तमुवाच महातेजा वसिष्ठः पार्थिवोत्तमम् ॥
कंचित्कालं प्रतीक्षस्व[9] तव यज्ञैः सुसंत्तमैः[10] । श्रान्तोऽस्मि राजन्विश्रम्य याजयिष्यामि ते नृप ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच वसिष्ठं नृपसत्तमः । पारलौकिककार्ये तु कः प्रतीक्षितुमुत्सहेत्[11] ॥ ५
न च मे सौहृदं ब्रह्मन्कृतान्तेन बलीयसा । धर्मकार्ये त्वरा कार्या चलं यस्माद्धि जीवितम् ॥ ६
धर्मपथ्यौदनो[12] जन्तुर्मृतोऽपि सुखमश्नुते । श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चाऽऽपराह्णिकम् ॥
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं चास्य न वा कृतम् । क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्रगतमानसम् ॥ ८
[13]वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति[14] । न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ॥ ९
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् । प्राणवायोश्चलत्वं च त्वया विदितमेव च ॥ १०
यदत्र जीव्यते ब्रह्मन्क्षणमात्रं तदद्भुतम् । शरीरं शाश्वतं मन्ये विद्याभ्यासे धनार्जने ॥ ११
अशाश्वतं धर्मकार्ये ऋणवानस्मि संकटे । सोऽहं संभृतसंभारो भवन्मूलमुपागतः ॥ १२
न चेद्याजयसे मां त्वमन्यं यास्यामि याजकम् । एवमुक्तस्तदा तेन निमिना ब्राह्मणोत्तमः
शशाप तं निमिं क्रोधाद्विदेहस्त्वं भविष्यसि । श्रान्तं मां त्वं समुत्सृज्य यस्मादन्यं द्विजोत्तमम्
धर्मज्ञस्तु नरेन्द्र[15] त्वं याजकं कर्तुमिच्छसि । निमिस्तं प्रत्युवाचाथ धर्मकार्यरतस्य मे ॥ १५
विघ्नं करोषि नान्येन याजनं च तथेच्छसि । शापं ददामि[16] तस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यसि

---

१ ङ. °विवर्धकाः । त्रैशृङ्गाः सर्वसौलाबाः कु° । २ ग. ङ. °म । आर्षेयो मरुतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः । व° । ३ ङ. शवकर्णो । ४ ङ. च । आर्षेयः प्रवरश्चै° । ५ ग. द्विजाग्रयाः । ६ ग. ङ. पूर्व पु° । ७ ग. घ. ङ. बभूव । ८ ङ. यज्ञैस्तस्य तु संस्कृतैः । श्रान्ता° । ९ ग. स्व जपयज्ञैर्भृशं नृप । श्रा° । १० ङ. सुसंस्कृतैः । श्रा° । ११ ङ. °त् । नीयते हि जगद्ब्रह्म° । १२ क. ख. पथ्यौद° । १३ ख. वृकश्चो° । १४ कं ख °ति । नैकान्तेन । प्रि° । १५ ङ. °षि तन्मे त्वं या° । १६ क ख. °दासि यस्मा° ।

एवमुक्ते तु तौ जातौ विदेहौ द्विजपार्थिवौ । देहहीनौ तयोर्जीवौ ब्रह्माणमुपजग्मतुः॥१७
तावागतौ समीक्ष्याथ ब्रह्मा वचनमब्रवीत् । अद्यप्रभृति ते स्थानं निमे जीव ददाम्यहम् ॥
नेत्रपक्ष्मसु सर्वेषां मनुष्याणां भविष्यसि । त्वत्संबन्धात्तथा तेषां निमेषः संभविष्यति ॥
चालयिष्यन्ति तु तदा नेत्रपक्ष्माणि मानवाः । एवमुक्तो मनुष्याणां नेत्रपक्ष्मसु सर्वशः ॥
जगाम निमिजीवस्तु वरदानात्स्वयंभुवः । वसिष्ठजीवं भगवान्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २१
मित्रावरुणयोः पुत्रो वसिष्ठ त्वं भविष्यसि । वसिष्ठेति च ते नाम तत्रापि च भविष्यति ॥
जन्मद्वयमतीतं च तत्रापि त्वं स्मरिष्यसि । एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्च वरुणस्तथा ॥२३
बदर्याश्रममासाद्य तपस्तेपतुरव्ययम् । तपस्यतोस्तयोरेवं कदाचिन्माधवे ऋतौ ॥ २४
पुष्पितद्रुमसंस्थाने शुभे दयितमारुते । उर्वशी तु वरारोहा कुर्वती कुसुमोच्चयम् ॥ २५
सुसूक्ष्मरक्तवसना तयोर्दृष्टिपथं गता । तां दृष्ट्वेन्दुमुखीं सुभ्रूं नीलनीरजलोचनाम् ॥ २६
उभौ चुक्षुभतुर्देवौ तद्रूपपरिमोहितौ । तपस्यतोस्तयोर्वीर्यमस्खलच्च मृगासने ॥ २७
स्कन्नं रेतस्ततो दृष्ट्वा शापभीता वराप्सरा । चकार कलशे शुक्रं तोयपूर्णे मनोरमे ॥ २८
तस्मादृषिवरौ जातौ तेजसाऽप्रतिमौ भुवि । वसिष्ठश्चाप्यगस्त्यश्च मित्रावरुणयोः सुतौ ॥
वसिष्ठस्तूपयेमेऽथ भगिनीं नारदस्य तु । अरुन्धतीं वरारोहां तस्यां शक्तिमजीजनत् ॥ ३०
शक्तेः पराशरः पुत्रस्तस्य वंशं निबोध मे । यस्य द्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ॥ ३१
प्रकाशो जनितो येन लोके भारतचन्द्रमाः । येनाज्ञानतमोन्धस्य लोकस्योन्मीलनं कृतम्
पराशरस्य तस्य त्वं शृणु वंशमनुत्तमम् ॥ ३२
कांण्डशयो वाहनपो जैह्मपो भौमतापनः । गोपालिरेषां पञ्चम एते गौराः पराशराः ॥
प्रपोहया वाह्यमयाः ख्यातेयाः कौतुजातयः । हर्यश्विः पञ्चमो ह्येषां नीला ज्ञेयाः पराशराः॥
कार्ष्णायनाः कपिमुखाः काकेयस्था जपातयः । पुष्करः पञ्चमश्चैषां कृष्णा ज्ञेयाः पराशराः
श्राविष्ठायनवालेयाः स्वायष्टाश्चोपयाश्च ये । इषीकहस्तश्चैते वै पञ्च श्वेताः पराशराः॥३६
वाटिको बादरिश्चैव स्तम्बा वै क्रोधनायनाः । क्षैमिरेषां पञ्चमस्तु एते श्यामाः पराशराः
खल्यायना वार्ष्णायनास्तैलेयाः खलु यूथपाः । तन्तिरेषां पञ्चमस्तु एते धूम्राः पराशराः ॥
पराशराणां सर्वेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः । पराशरश्च शक्तिश्च वसिष्ठश्च महातपाः ॥
परस्परमवैवाह्या सर्व एते पराशराः ॥ ३९

उक्तास्तवैते नृप वंशमुख्याः पराशराः सूर्यसमप्रभावाः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥ ४०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तने पराशरवंशवर्णनं नामैकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०८०६ ॥

---

१ क. ख. निमि जी° । २ क. ख. °षां त्वं वासिष्यसि पार्थिव । त्व° । ३ ग. घ. ङ. °व्ययौ । त° । ४ क. ख. °भीतौ परस्परम् । चक्रतुः क° । ५ क. ख. °णयोर्द्वयोः । व° । ६ घ. काण्डूषयो वाहयौजाः समयासमतापनाः । गो° । ७ ग. °श्चतमः कृष्णाज्ञेयाः पराशराः । प्र° । घ. श्चमः कृष्णाज्ञेयाः पराशराः प्रारोरया । ८ ग. °पिश्रवाः कार्केयाः स्यातपायनाः । श्रा° । ९ ग. °पाः । जांतिरे° ।

अथ द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्यउवाच—

अतः परमगस्त्यस्य वक्ष्ये वंशोद्भवान्द्विजान् । अगस्त्यश्च करम्भश्च कौशल्याः शकटास्तथा
सुमेधसो मयोभुवस्तथा गान्धारकायणाः । पौलस्त्या पौलहाश्चैव क्रतुवंशभवास्तथा ॥ २
त्र्यार्षेयाभिमताश्चैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः । अगस्त्यश्च महेन्द्रश्च ऋषिश्चैव मयोभुवः ॥ ३
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः । *पौर्णमासाः पारणाश्च त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः॥४
अगस्त्यः पौर्णमासश्च पारणश्च महातपाः । परस्परमवैवाह्याः पौर्णमासास्तु पारणैः ॥ ५
एवमुक्त ऋषीणां तु वंश उत्तमपौरुषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि किं भवानद्य कथ्यताम् ॥ ६

मनुरुवाच—

पुलहस्य पुलस्त्यस्य क्रतोश्चैव महात्मनः । अगस्त्यस्य तथा चैव कथं वंशस्तदुच्यताम् ॥ ७

मत्स्य उवाच—

क्रतुः खल्वनपत्योऽभूद्राजन्वैवस्वतेऽन्तरे । इध्मवाहं स पुत्रत्वे जग्राह ऋषिसत्तमः ॥ ८
अगस्त्यपुत्रं धर्मज्ञमागस्त्याः क्रतवस्ततः । पुलहस्य तथा पुत्रास्त्रयश्च पृथिवीपते ॥ ९
तेषां तु जन्म वक्ष्यामि उत्तरत्र यथाविधि । पुलहस्तु प्रजां दृष्ट्वा नातिप्रीतमनाः स्वकाम् ॥
अगस्त्यजं दृढास्यं तु पुत्रत्वे वृतवांस्ततः । पौलहाश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः॥११
+पुलस्त्यान्वयसंभूतान्दृष्ट्वा[३] रक्षःसमुद्भवान् । अगस्त्यस्य सुतं धीमान्पुत्रत्वे वृतवांस्ततः॥१२
पौलस्त्याश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः । सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः॥१३

एते तवोक्ताः प्रवरा द्विजानां महानुभावा नृप वंशकाराः ।
एषां तु नाम्ना परिकीर्तितेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥ १४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रवरानुकीर्तने द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०८२० ॥

अथ त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अस्मिन्वैवस्वते प्राप्ते शृणु धर्मस्य पार्थिव । दाक्षायणीभ्यः सकलं वंशं दैवतमुत्तमम् ॥ १
पर्वतादिमहादुर्गशरीराणि नराधिप । अरुन्धत्याः प्रसूतानि धर्माद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ २
अष्टौ च वसवः पुत्राः सोमपाश्च विभोस्तथा । धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानलानिलौ ॥ ३
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धरस्य पुत्रो द्रविणः कालः पुत्रो ध्रुवस्य तु ॥ ४
कालस्यावयवानां तु शरीराणि नराधिप । मूर्तिमन्ति च कालाद्धि संप्रसूतान्यशेषतः ॥ ५

* एतदर्धं न विद्यते ग. पुस्तके । + इत आरभ्य परस्परमनन्वया इत्यन्तग्रन्थो ग. घ. ङ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

१ क. °गस्तयः करम्भयः कौ° । २ ख. ग. °शल्यः करठस्त° । ३ ङ. °ष्ट्वा राक्षसपुंगवा° । ४ ङ. °पा वसवस्त° । ग. °पाश्चाश्विनौ तथा । ५ घ. °प । मुहूर्तवज्ञः का° । ६ ग. मुहूर्तवर्जं का° । ७ घ. °सूतो विशे° ।

सोमस्य भगवान्वर्चाः श्रीमांश्चाऽऽपस्य कीर्त्यते। अनेकजन्मजननः कुमारस्त्वनलस्य तु॥ ६
पुरोजवाश्चानिलस्य प्रत्यूषस्य तु देवलः। विश्वकर्मा प्रभासस्य त्रिदशानां स वर्धकिः॥ ७
सर्मीहितकराः प्रोक्ता नागवीथ्यादयो नव। लम्बापुत्रः स्मृतो घोषो भानोः पुत्राश्च भानवः॥ ८
ग्रहर्क्षाणां च सर्वेषामन्येषां चामितौजसाम्। मरुत्वत्यां मरुत्वन्तः सर्वे पुत्राः प्रकीर्तिताः॥
संकल्पायाश्च संकल्पस्तथा पुत्रः प्रकीर्तितः। मुहूर्ताश्च मुहूर्तायाः साध्याः साध्यासुताः स्मृताः॥ १०
मनोर्मनुश्च प्राणश्च नरोषा नोच वीर्यवान्। चित्तहार्योऽयनश्चैव हंसो नारायणस्तथा॥ ११
विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्तिताः। विश्वायाश्च तथा पुत्रा विश्वे देवाः प्रकीर्तिताः॥ १२
क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालकामो मुनिस्तथा। कुरजो मनुजो वीजो रोचमानश्च ते दश॥ १३

एतावदुक्तस्तव धर्मवंशः संक्षेपतः पार्थिववंशमुख्य।
व्यासेन वक्तुं न हि शक्यमस्ति राजन्विना वर्षशतैरनेकैः॥ १४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे धर्मवंशवर्णने धर्मप्रवरानुकीर्तनं नाम त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः॥ १०८३४॥

अथ चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः।

मत्स्य उवाच—

एतद्वंशभवा विप्राः श्राद्धे भोज्याः प्रयत्नतः। पितॄणां वल्लभं यस्मादेषु श्राद्धं नरेश्वर॥ १
अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिर्याः प्रकीर्तिताः। गाथाः पार्थिवशार्दूल कामैवद्भिः पुरे स्वके॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम्। नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यः श्राद्धं नित्यमाचरेत्। पयोमूलफलैर्भक्ष्यैस्तिलतोयेन वा पुनः॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सकृत्। श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः
कालशाकं महाशाकं मधु मुन्यन्नमेव च। विषाणवर्जा ये खड्गा आसूर्यं तदशीमहि॥ ७
गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनाम्। भोजयेत्कः कुलेऽस्माकं छायायां कुंजरस्य च
आकल्पकालिकी तृप्तिस्तेनास्माकं भविष्यति। दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारो भविष्यति॥
आभूतसंप्लवं कालं नात्र कार्या विचारणा। यदेतत्पञ्चकं तस्मादेकेनापि वयं सदा॥ १०
तृप्तिं प्राप्स्याम चानन्तां किं पुनः सर्वसंपदा। अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं दद्यात्कृष्णाजिनं च यः॥ ११
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः। प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुंगवे॥ १२
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं वृषभं यः समुत्सृजेत्। सर्ववर्णविशेषेण शुक्लं नीलं वृषं तथा॥ १३

१ ग. ङ. °र्चाः श्रमस्ताप°। २ ग. घ. स वार्ध°। ३ ग. °नोर्मानश्च। ४ ग. °रो जातश्च वी°। ५ ग. °नू। वीतहर्यो। ६ क. ख. ग. °मयद्भिः। ७ ग. घ. ङ. °दशामहे। ग°। ८ ङ. योगवित्। ९ क. ग. °पि च यः स°।

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यः कुर्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः। सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः। कूपारामतडागानां वापीनां यश्च कारकः॥१५
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिम्। प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनम्॥१६
अपि नः स कुले भूयात्कश्चिद्विद्वान्विचक्षणः। धर्मशास्त्राणि यो दद्याद्विधिना विदुषामपि॥

एतावदुक्तं तव भूमिपाल श्राद्धस्य कल्पं मुनिसंप्रदिष्टम्।
पापापहं पुण्यविवर्धनं च लोकेषु मुख्यत्वकरं तथैव ॥ १८

*इत्येतां पितृगाथां तु श्राद्धकाले तु यः पितॄन्। श्रावयेत्तस्य पितरो लभन्ते दत्तमक्षयम् १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे पितृगाथाकीर्तनं नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः १०८५३ ॥

अथ पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

मनुरुवाच—

प्रसूयमाना दातव्या धेनुर्ब्राह्मणपुंगवे। विधिना केन धर्मज्ञ दानं दद्याच्च किं फलम् ॥ १

मत्स्य उवाच—

स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूल भूषिताम्। कांस्योपदोहनां राजन्सवत्सां द्विजपुंगवे ॥
प्रसूयमानां गां दत्त्वा महत्पुण्यफलं लभेत्। यावद्वत्सो योनिगतो यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ ३
तावद्वै पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना। प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसंयुताम् ॥ ४
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना। चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ५
यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप। तावत्संख्यं युगगणं देवलोके महीयते ॥ ६
पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान्। उद्धरिष्यत्यसंदेहं नरकाद्भूरिदक्षिणः ॥ ७
घृतक्षीरवहाः कुल्या दधिपायसकर्दमाः। यत्र तत्र गतिस्तस्य द्रुमाश्चेप्सित कामदाः ॥
गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ॥ ८

स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यरूपाः।
महानितम्बास्तनुवृत्तमध्या भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ॥ ९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे धेनुदानं नाम पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०८६२ ॥

अथ षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिकालौ ममानघ। ब्राह्मणं च तथाऽऽचक्ष्व तत्र मे संशयो महान् ॥

---

* एष श्लोको नास्ति क. ख. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ क ख घ. 'देहान्तर°। ङ. 'देहो न°। २ ग. यत्र। ३ ग. °त्यवर्णाः। म°।

मत्स्य उवाच—
वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणे शशिसूर्ययोः । पौर्णमासी तु या मा[1]घी ह्याषाढी कार्तिकी तथा॥
उत्तराय[2]णे च द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलम् । आहिताग्निर्द्विजो यस्तु तद्देयं तस्य पार्थिव ॥३
यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु । गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे[3] नराधिप ॥ ४
आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् । ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरेत्कृष्णमार्गकम् ॥ ५
कर्तव्यं रुक्मशृङ्गं तद्रौप्यदन्तं तथैव च । लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥ ६
तिलै[4]ः सुपूरितं कृत्वा वाससाऽऽच्छादयेद्बुधः । सुवर्णनाभं तत्कुर्यादलं कुर्याद्विशेषतः ॥ ७
रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् । कांस्यपात्राणि चत्वारि तेषु दद्याद्यथाक्रमम्
मृन्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु यथाक्रमम् । घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दद्याद्यथाविधि ॥ ९
च[6]म्पकस्य तथा शाखामव्रणं कुम्भमेव च । बाह्योपस्थानकं कृत्वा शुभ[7]चितो निवेशयेत्
सूक्ष्मव[8]स्त्रं शुभं पीतं मार्जनार्थं प्रयोजयेत् । तथा धातुम[9]यं पात्रं पादयोस्तस्य दापयेत् ॥
यानि कानि च पापानि मया लोभात्कृतानि वै । लोहपात्रादिदानेन प्रणश्यन्तु ममाऽऽशु वै
तिलपूर्णं[10] ततः कृत्वा वामपादे निवेशयेत् । यानि कानि च पापानि कर्मोत्थानि कृतानि च
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा । मधुपूर्णं तु तत्कृत्वा पादे[11] वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
परापवादपैशुन्याद्वृथा मांसस्य भक्षणात् । तत्रोत्थितं च मे पापं ताम्रपात्रात्प्रणश्यतु ॥
कन्या[12]नृताद्गवां चैव परदाराभिमर्षणात्[13] । रौप्यपात्रप्रदानाद्धि क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥१६
ऊर्ध्व[14]पादे त्विमे कार्ये ताम्रस्य रजतस्य च । [15]जन्मान्तरसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना ॥ १७
सुवर्णपात्रदानात्तु नाशयाऽऽशु जनार्दन । हेममुक्ता विद्रुमं च दाडिमं बीजपूरकम्[16] ॥ १८
प्रशस्तपात्रे श्रवणे खुरे शृङ्गाटकानि च । एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ॥१९
तत्प्रतिग्र[17]हं विद्विद्वानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः । स्नातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाप्यलं कृतः ॥
प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते । तत एवं समीपे तु मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥ २१
[* कृष्णाजिनेति कृष्णान्हिरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम्॥
यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम् । तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्ववस्त्रैरलंकृतम्॥
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु विशाखायां विशेषतः । ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ॥ २४
सप्तद्वीपान्विता दत्ता पृथिवी नात्र संशयः । कृष्णकृष्णाङ्गलो देवः कृष्णाजिन नमोऽस्तु ते
सुवर्णदानात्त्वद्दानाद्धुतपापस्य प्रीयताम् । त्रयस्त्रिंशत्सुराणां त्वमाधारत्वे व्यवस्थितः ॥
कृष्णोऽसि मूर्तिमान्साक्षात्कृष्णाजिन नमोऽस्तु ते । सुवर्णनाभिकं दद्यात्प्रीयतां वृषभध्वजः
कृष्णः कृष्णगलो देवः कृष्णाजिनधरस्तथा । तद्दानाद्धूतपापस्य प्रीयतां वृषभध्वजः ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके वर्तते ।

१ क. ख. माघे । २ क. °यणद्वादशी वा त° । ३ ग. °रेन्मृगसारजम् । क° । ४ क. ख. °लैश्च शिखितं । ५ क. येच्छुचिः । सु° । ६ च. पादपस्य । ७ घ. °भविप्रो नि° । ८ ग. वर्णवृत्तं । च नव्यवस्त्र । ९ च. °था मृन्मयपात्राणि पा° । १० क. ख. °मयीः पात्रीः पा° । ११ ग °पं तिलगा° । १२ ङ. च. °नृतं गवां । १३ ङ. च. °त् । आतपत्रप्रदानेन क्षि° । १४ ङ. पादौ त्विमौ कुर्यात्ताम्र° । १५ क. ख जन्मजन्म स° । १६ ङ. च °म् । अश्वत्थपत्रं श्र° । १७ ग. °हकृद्वि° ।

अनेन विधिना दत्त्वा यथावत्कृष्णमार्गकम् । न स्पृश्योऽसौ द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः
तं दाने श्राद्धकाले च दूरतः परिवर्जयेत् । स्वगृहात्प्रेष्य तं विप्रं मङ्गलस्नानमाचरेत् ॥ ३०
पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शाखया चम्पकस्य तु । कृत्वाऽऽचार्यश्च कलशं मन्त्रेणानेन मूर्धनि॥
आप्यायस्व समुद्रज्येष्ठा ऋचा संस्नाप्य षोडश । अहते वाससी वीत आचान्तः शुचि-
तामियात् ॥ ३२
तद्वासः कुम्भहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे । *ततो मण्डलमाविशेत्कृत्वा देवान्प्रदक्षिणम् ॥
पीते वृत्ते सपत्नीकं मार्जयेद्याज्यकं द्विजः । मार्जयेन्मुक्तिकामं तु ब्राह्मणेन घटेन वै॥ ३४
श्रीकामं वैष्णवेनेह कलशेन तु पार्थिव । राज्यकामं तथा मूर्ध्नि ऐन्द्रेण कलशेन तु ॥ ३५
द्रव्यप्रतापकामं तु आग्नेयघटवारिणा । मृत्युंजयविधानाय याम्येन कलशेन तु ॥ ३६
ततस्तु तिलकं कार्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणाम् । दत्त्वा तत्कर्मसिद्ध्यर्थं ग्राह्याऽऽशीस्तु विशे-
षतः ॥ ३७
कृतेनानेन या तुष्टिर्न सा शक्या सुरैरपि । वक्तुं हि नृपतिश्रेष्ठ तथाऽप्युद्देशतः शृणु ॥ ३८
समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । सर्वाँल्लोकांश्च जयति कामचारी विहङ्गवत् ॥ ३९
आभूतसंप्लवं तावत्स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् । न पिता पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ॥
धनदेशपरित्यागं न चैवेहाऽऽप्नुयात्क्वचित् ॥ ४०

कृष्णेऽसितं कृष्णमृगस्य चर्म दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहितात्मा ।
यथोक्तमेतन्मरणं न शोचेत्प्राप्नोत्यभीष्टं मनसः फलं तत् ॥ ४१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे कृष्णाजिनप्रदानं नाम षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०९०४ ॥

अथ सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि वृषभस्य च लक्षणम् । वृषोत्सर्गविधिं चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥ १

मत्स्य उवाच—

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां च गुणान्विताम् । अव्यङ्गामपरिक्लिष्टां जीववत्सामरोगिणीम्॥
स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गीं तथैव च । मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामनुद्धताम्॥
आवर्तैर्दक्षिणावर्तैर्युक्तां दक्षिणतस्तथा । वामावर्तैर्वामतश्च विस्तीर्णजघनां तथा ॥ ४
मृदुसंहतताम्रोष्ठीं रक्तग्रीवासुशोभिताम् । अश्यामदीर्घा स्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च याः
विस्रावामलनेत्रा च शफैरविरलैर्दृढैः । वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसंनिभैः ॥ ६
रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकैः । सप्तचतुर्दशदन्ता तथा वा श्यामतालुका ॥ ७

---

* इतःपरं विशेषत इत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके वर्तते ।

---

१ ग. घ. मण्डले स्ना° । ङ. च. मण्डपे स्ना° । २ ग. महत् । ३ ग. शुभान् । ३ ग. °म् । आस्यप्रदीर्घस्फु° ।
४ क. या । अस्नानाविल° ।

षडुन्नता सुपार्श्वोरुः पृथुपञ्चसमायता । अष्टायतशिरोग्रीवा या राजन्सा सुलक्षणाः॥ ८

मनुरुवाच—

षडुन्नताः के भगवन्के च पञ्च समायताः । आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥९

मत्स्य उवाच—

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षी श्रोणी च वसुधाधिप । षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥ १०
कर्णौ नेत्रे ललाटं च पञ्च भास्करनन्दन । समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्ना च सक्थिनी ॥
चत्वारश्च स्तना राजञ्ज्ञेया ह्यष्टौ मनीषिभिः । शिरो ग्रीवायताश्चैते भूमिपाल दश स्मृताः॥
तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् । उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गूलकम्बलम् ॥ १३
महाकटितटस्कन्धं वैदूर्यमणिलोचनम् । प्रवालगर्भशृङ्गाग्रं सुदीर्घपृथुवालधिम् ॥ १४
नवाष्टादशसंख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः । मल्लिकाक्षश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धनधान्यदः॥
वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च॥ १६
*मद्रिणस्ताम्रपृष्ठश्च शबलः पञ्चवालकैः । पृथुकर्णो महास्कन्धः श्लक्ष्णरोमा च यो भवेत्
रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ॥ १७
श्वेतोदरः कृष्णपार्श्वो ब्राह्मणस्य तु शस्यते । स्निग्धो रक्तेन वर्णेन[3] क्षत्रियस्य प्रशस्यते॥
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मनः । यस्य प्रागायते शृङ्गे भूमुखाभिमुखे सदा॥
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वः सर्वार्थसाधकः । मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ॥२०
श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः । करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ॥ २१
सर्वपादसितो यश्च द्विपादश्वेत एव च । कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसंनिभः॥२२
आकर्णमूलं श्वेतं तु मुखं यस्य प्रकाशते । नन्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ॥२३
श्वेतं तु जठरं यस्य भवेत्पृष्ठं च गोपतेः । वृषभः स समुद्राक्षः सततं कुलवर्धनः ॥ २४
मल्लिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुंगवः । कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ॥
अतसीपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः । एते धन्यास्तथाऽधन्यान्कीर्तयिष्यामि ते नृप॥२६
कृष्णताल्वोष्ठवदना रूक्षशृङ्गशफाश्च ये । अव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रसिंहनिभाश्च ये ॥
ध्वाङ्क्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसंनिभाः । कुण्ठाः काणास्तथा खञ्जाः केकराक्षास्तथैव च
विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्यास्तथा गृहे ॥ २९
मोक्तव्यानां च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् । स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च तथा मेघौघनिस्वनाः ॥ ३०
महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः । महोरस्का महोच्छ्राया महाबलपराक्रमाः ॥
शिरःकर्णौ ललाटं च वालधिश्चरणास्तथा ॥ ३१
नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रभासिनाम् । श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः
भूमौ कर्षति लाङ्गुलं प्रलम्बस्थूलवालधिः । पुरस्तादुद्यतो नीलो वृषभश्च प्रशस्यते ॥ ३३

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—मणिभद्रस्तनपृष्ठः सलवः पञ्चकालक इति ।

---

१ ङ. °न्यकृत् । व° । २ क. ख. च । शृङ्गिण° । ग. च । भद्रि° । ३ ग. °ङ्गे तूत्तराभि° । ४ ग. घ. °ष्ठद-शना । ५ ग. ङ. °प्रभसमानि° । ६ ग. कुब्जा । ७ ङ. च. °रवर्णाश्च । ८ ङ. न्द्रसपभम् । श्वे° । ९ घ. °सिच । श्वे° ।

शक्तिध्वजपताकाढ्या येषां राजी विराजते। अनड्वाहस्तु ते [1]धन्याश्चित्रसिद्धिजयावहाः ॥
प्रदक्षिणं निवर्तन्ते स्वयं ये विनिवर्तिताः । समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्[2]ते यूथवर्धनाः ॥ ३५
रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि । शफैः प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥ ३६
एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः । धारिताश्च तथा मुक्ता धनधान्यप्रवर्धनाः ॥
चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥ ३८
वृष एव स मोक्तव्यो न[3] संधार्यो गृहे भवेत् । तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥ ३९
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । गौरीं चाप्युद्वहेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एवं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षं[4] गतश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥ ४१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वृषभलक्षणं नाम सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०९४५ ॥

अथाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ततः स राजा देवेशं पप्रच्छामितविक्रमः । पतिव्रतानां माहात्म्यं तत्संबद्धां कथामपि ॥ १

मनुरुवाच—

पतिव्रतानां का श्रेष्ठा कया मृत्युः पराजितः । नामसंकीर्तनं कस्याः कीर्तनीयं सदा नरैः ॥
सर्वपापक्षयकरमिदानीं कथयस्व मे ॥ २

मत्स्य उवाच—

वैलोम्यं धर्मराजोऽपि नाऽऽचरत्यथ योषिताम् । पतिव्रतानां धर्मज्ञ[7] पूज्यास्तस्यापि ताः सदा
अत्र ते वर्णयिष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् । यथा विमोक्षितो भर्ता मृत्युपाशगतः स्त्रिया ॥
मद्रेषु शाकलो राजा बभूवाश्वपतिः पुरा । अपुत्रस्तप्यमानोऽसौ पुत्रार्थी सर्वकामदाम् ॥[11]
आराधयति सावित्रीं लक्षितोऽसौ द्विजोत्तमैः । सिद्धार्थकैर्हूयमानां सावित्रीं प्रत्यहं द्विजैः
शतसंख्यैश्चतुर्थ्यां तु[12] मासाद्दशदिने गते । काले तु दर्शयामास[13] स्वां तनुं मनुजेश्वरम् ॥

सावित्र्युवाच—

राजन्भक्तोऽसि मे नित्यं[14] दास्यामि त्वां सुतां सदा । तां दत्तां मत्प्रसादेन पुत्रीं प्राप्स्यसि शोभनाम् ॥ ८
एतावदुक्त्वा सा[15] राज्ञः प्रणतस्यैव पार्थिव । जगामादर्शनं देवी खे[16] तथा नृप चञ्चला ॥ ९
मालती नाम तस्याऽऽसीद्राज्ञः पत्नी पतिव्रता । सुषुवे तनयां काले सावित्रीमिव रूपतः ॥
सावित्र्या[17] हुतया दत्ता तद्रूपसदृशी तथा । सावित्री च भवत्वेषा जगाद नृपतिर्द्विजान् ॥

---

१ ग. ङ. धन्यावित्तसि° । २ ङ. °स्ते ह्यर्थवर्ध° । ३ ग ङ. न स धा° । ४ ग. मोक्षे गतिं नाहम° । ङ. मोक्षे विधिं वाऽस्यतवामि° । ५ ङ. °च । पातिव्रत्येन देवेश क° । ६ ग. °ता चका सेव्या क° । ७ ङ. °मेज्ञः पूज्यः सत्यं पतिः स° । च. °मज्ञः पूज्यः पतिः स° । ८ ङ °शसितः । ९ ङ. च. °यतसा° । १० ङ. च. °द्धा वै हूयमाना सा सावित्री प्र° । ११ ङ. °जैः । जपैस्तोत्रैश्च° । १२ क. ख. तु दशमासगते दिने । का° । १३ ङ. °स सोवाच म° । १४ ग. °त्वं प्राप्स्यसे तनयां द्विज। स वै धर्मप्रसादेनपुत्रीं प्राप्स्यति शो° । ङ. °त्वं प्राप्स्यसे तनयां द्विजाः । तां । १५ ङ. सा देवी तं नृपं ब्रह्मणः प्रिया । ज° । १६ ङ. खे तु सौदामिनी यथा । मालव्या ना° । १७ ङ. च. °त्र्या प्रीतया ।

* नामाकुर्वन्द्विजश्रेष्ठाः सावित्रीति नृपोत्तम। कालेन यौवनं प्राप्ता ददौ सत्यवते पिता ॥
नारदस्तु ततः प्राह राजानं दीप्ततेजसम् ॥ १२
संवत्सरेण क्षीणायुर्भविष्यति नृपात्मजः। सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते चिन्तयित्वा नराधिपः ॥
तथाऽपि प्रददौ कन्यां द्युमत्सेनात्मजे शुभे। सावित्र्यपि च भर्तारमासाद्य नृपमन्दिरे ॥ १४
नारदस्य तु वाक्येन दू[1]यमानेन चेतसा। शुश्रूषां परमां चक्रे भर्तृश्वशुरयोर्वने ॥ १५
राज्याद्भ्रष्टः सभार्यस्तु नष्टचक्षुर्नराधिपः। न तुतोष समासाद्य राजपुत्रीं तथा स्नुषाम् ॥१६
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यं तथा सत्यवता द्विजाः[2]। श्वशुरेणाभ्यनुज्ञाता तदा राजसुताऽपि सा ॥ १७
चक्रे त्रिरात्रं धर्मज्ञा प्राप्ते तस्मिंस्तदा दिने। दारुपुष्पफलाहारी सत्यवांस्तु ययौ वनम् ॥१८
श्वशुरेणाभ्यनुज्ञाता याचनाभङ्गभीरुणा। सावित्र्यपि जगामाऽऽर्ता सह भर्त्रा महद्वनम् ॥
चेतसा दूयमानेन गूहमाना महद्भयम्। वने पप्रच्छ भर्तारं द्रुमांश्चासदृशांस्तथा ॥ २०
आश्वासयामास स राजपुत्रीं क्लान्तां वने पद्मविशालनेत्राम्।
संदर्शनेनाथ द्रुमद्विजानां तथा मृगाणां विपिने नृवीरः ॥ २१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्याने सावित्रीवनप्रवेशो नामाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १०९६६ ॥

अथ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सत्यवानुवाच—

वनेऽस्मिञ्शाद्वलाकीर्णे सहकारं मनोहरम्। नेत्रघ्राणसुखं पश्य वसन्ते रतिवर्धनम् ॥ १
वनेऽप्यशोकं दृष्ट्वैनं रागवन्तं सुपुष्पितम्। वसन्तो हसतीवायं मामेवाऽऽयतलोचने ॥ २
दक्षिणे दक्षिणेनैतां पश्य रम्यां वनस्थलीम्। पुष्पितैः किंशुकैर्युक्तां ज्वलितानलसप्रभैः ॥
सुगन्धिकुसुमामोदो वनराजिविनिर्गतः। करोति वायुर्दा[3]क्षिण्यमावयोः क्लमनाशनम् ॥ ४
पश्चिमेन विशालाक्षि कर्णिकारैः सुपुष्पितैः। काञ्चनेन विभात्येषा वनराजी मनोरमा ॥ ५
अतिमुक्तलताजालरुद्धमार्गा वनस्थली। रम्या सा चारुसर्वाङ्गि कुसुमोत्करभूषणा ॥ ६
मधुमत्तालिझङ्कारव्याजेन वरवर्णिनि। चापाकृष्टिं करोतीव कामः पान्थजिघांसया ॥ ७
फलास्वादलसद्वक्त्रपुंस्कोकिलविनादिता। विभाति चारुतिलका त्वमिवैषा वनस्थली ॥
कोकिलश्चूतशिखरे मञ्जरीरेणुपिञ्जरः। गदितैर्व्यक्ततां याति कुलीनश्चेष्टितैरिव ॥ ९
पुष्परेणुविलिप्ताङ्गीं प्रियामनुसरन्वने। कुसुमं कुसुमं याति कूजन्कामी शिलीमुखः ॥ १०
मञ्जरीं सहकारस्य कान्तां[6] चञ्च्वग्रखण्डिताम्। स्वदते बहुपुष्पेऽपि पुंस्कोकिलयुवा वने ॥
काकः प्रसूतां वृक्षाग्रे स्वामेकाग्रेण चञ्चुना। काकीं संभावयत्येष पक्षाच्छादितपुत्त्रकाम्[7] ॥
भूभागं निम्नमासाद्य दयितासहितो युवा। नाऽऽहारमपि चाऽऽदत्ते कामाक्रान्तः कपिञ्जलः

---

* एतदर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ङ. °मानापतिव्रता । शु° । २ ग. घ. °ने । चारुपुष्पफलाहारः स° । ३ ग. क्षिण्या दाव° । ४ क. ख. ग. पार्श्वे जि° । ५ ङ. च. °सुमाकु° । ६ क. ख. °न्तावच्चाग्रपीडिता° । ७ क. ख °पुत्रिका° ।

कलविङ्कस्तु रमयन्प्रियोत्सङ्गं समास्थितः । मुहुर्मुहुर्विशालाक्षि उत्कण्ठयति कामिनः ॥
*वृक्षशाखां समारूढः शुकोऽयं सह भार्यया । करेण लम्बयञ्छाखां करोति सफलामिव ॥
+वनेऽत्र पिशिताखादतृप्तो निद्रामुपागतः । शेते सिंहयुवा कान्ता चरणान्तरगामिनी ॥
व्याघ्रयोर्मिथुनं पश्य शैलकंदरसंस्थितम् । ययोर्नेत्रप्रभालोके गुहा भिन्नेव लक्ष्यते ॥ १७
अयं द्वीपी प्रियां लेढि जिह्वाग्रेण पुनः पुनः । प्रीतिमायाति च तया लिह्यमानः स्वकान्तया ॥
उत्सङ्गकृतमूर्धानं निद्रापहृतचेतसम् । जन्तूद्धरणतः कान्तं सुखयत्येव वानरी ॥ १९
भूमौ निपतितां रामां मार्जारो दर्शितोदरीम् । नखैर्दन्तैर्दशत्येष न च पीडयते तथा ॥ २०
शशकः शशकी चोभे संसुप्ते पीडिते इमे । संलीनगात्रचरणे कर्णैर्व्यक्तिमुपागते ॥ २१
स्नात्वा सरसि पद्माढ्ये नागस्तु मदनप्रियः । संभावयति तन्वङ्गि मृणालकवलैः प्रियाम् ॥ २२
कान्तप्रोथसमुत्थानैः कान्तमार्गानुगामिनी । करोति कवलं मुस्तैर्वराही पोतकानुगा ॥ २३
वृढाङ्गसंधिर्महिषः कर्दमाक्ततनुर्वने । अनुव्रजति धावन्तीं प्रियामुद्धतमुत्सुकः ॥ २४
पश्य चार्वङ्गि सारङ्गं त्वं कटाक्षविभावनैः । सभार्यं मां हि पश्यन्तं कौतूहलसमन्वितम् ॥ २५
पश्य पश्चिमपादेन रोही कण्डूयते मुखम् । स्नेहार्द्रभावात्कर्षन्ती भर्तारं शृङ्गकोटिना ॥ २६
द्रागिमां चमरीं पश्य सितवालामगच्छतीम्× । अन्वास्ते चमरः कामी मां च पश्यति गर्वितः
आतपे गवयं पश्य प्रहृष्टं भार्यया सह । रोमन्थनं प्रकुर्वाणं काकं ककुदि वारयन् ॥ २८
पश्याजं भार्यया सार्धं न्यस्ताग्रचरणद्वयम् । विपुले बदरीस्कन्धे बदराशनकाम्यया ॥ २९
हंसं सभार्यं सरसि विचरन्तं सुनिर्मलम् । सुमुक्तस्येन्दुबिम्बस्य पश्य वै श्रियमुद्वहन् ॥ ३०
सभार्यश्चक्रवाकोऽयं कमलाकरमध्यगः । करोति पद्मिनीं कान्तां सुपुष्पामिव सुन्दरि ॥ ३१
मया फलोच्चयः सुभ्रु त्वया पुष्पोच्चयः कृतः । इन्धनं न कृतं सुभ्रु तत्करिष्यामि सांप्रतम् ॥ ३२
त्वमस्य सरसस्तीरे द्रुमच्छायां समाश्रिता । क्षणमात्रं प्रतीक्षस्व विश्रमस्व च भामिनि ॥ ३३

सावित्र्युवाच—

एवमेतत्करिष्यामि मम दृष्टिपथस्त्वया । दूरं कान्त न कर्तव्यो बिभेमि गहने वने ॥ ३४

मत्स्य उवाच—

ततः स काष्ठानि चकार तस्मिन्वने तदा राजसुतासमक्षम् ।
तस्या ह्यदूरे सरसस्तदानीं मेने च सा तं मृतमेव राजन् ॥ ३५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्याने वनदर्शनं नाम नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११००१ ॥

---

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो ङ. च. पुस्तकयोः—क्षुद्रशाखां समारूढः शुकोऽयं सहकान्तया । हरणे लम्बमानोऽसौ करोति सफलां गिरम्, इति । + अत्रश्लोकेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—वनेभपिशिताखादतृप्तो निभृतसन्मदः । कान्तः सिंहयुवा कान्तां गतभीर्भावयत्ययम्, इति । × छन्दोनुरोधान्नुमभावः ।

१ ग. प्रियां विटपमा° । २ ख. ग. घ °फलं शिरः । व° । ३ ङ. जम्बूद्धरणलुब्धाऽपि भावय° । ४ ग. घ. प्रियां बद्धचतुष्ककः । ङ. प्रियां तद्बद्धचतुष्ककः । ५ ग. °ङ्गं त्वत्कटाक्षनिभवने । स° । ६ ग. घ. ङ. °र्यं मम प° । ७ ग. °ना । दाडिमे च° । ८ क. ख. घ. प्रकृष्टं । ९ ग. °म् । सशुक्रस्ये° । १० ङ. सुशुक्रस्ये° । ११ ग. °पथास्त्वया । दूरं नाथ न गन्तव्यं वि° । १२ ग. °दानीमनेहसा संभृत° ।

अथ दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

तस्य पाटयतः काष्ठं जज्ञे शिरसि वेदना । स वेदनार्तः संगम्य भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ १
आयासेन ममानेन जाता शिरसि वेदना । तमश्च प्रविशामीव न च जानामि किंचन ॥ २
त्वदुत्सङ्गे शिरः कृत्वा स्वप्तुमिच्छामि सांप्रतम् । राजपुत्रीमेवमुक्त्वा तदा सुष्वाप पार्थिव ॥
तदुत्सङ्गे शिरः कृत्वा निद्रयाऽऽविललोचनः । पतिव्रता महाभागा ततः सा राजकन्यका ॥ ४
ददर्श धर्मराजं तु स्वयं तं देशमागतम् । नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरधरं प्रभुम् ॥ ५
विद्युल्लतानिबद्धाङ्गं सतोयमिव तोयदम् । किरीटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ६
हारभारार्पितोरस्कं तथाऽङ्गदविभूषितम् । तथाऽनुगम्यमानं च कालेन सह मृत्युना ॥ ७
स तु संप्राप्य तं देशं देहात्सत्यवतस्तदा । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं पाशबद्धं वशं गतम् ॥ ८
आकृष्य दक्षिणामाशां प्रययौ सत्वरं तदा । सावित्र्यपि वरारोहा दृष्ट्वा तं गतजीवितम् ॥ ९
अनुवव्राज गच्छन्तं धर्मराजमतन्द्रिता । कृताञ्जलिरुवाचाथ हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रूषया चैव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ ११
सर्वे तस्याऽऽदृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः
यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् । तेषां च नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ १३
तेषामनुपरोधेन पारतन्त्र्यं यदा चरेत् । तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥
त्रिष्वप्येतेषु कृत्यं हि पुरुषस्य समस्यते ॥ १४

यम उवाच—

कृतेन कामेन निवर्तयाऽऽशु धर्मो न तेभ्योऽपि हि उच्यते च ।
ममोपरोधस्तव च क्लमः स्यात्तथाऽधुना तेन तव ब्रवीमि ॥ १५
गुरुपूजारतिर्भर्ता त्वं च साध्वी पतिव्रता । विनिवर्तस्व धर्मज्ञे ग्लानिर्भवति तेऽधुना ॥ १६

सावित्र्युवाच—

पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिरेव परायणम् । अनुगम्यः स्त्रिया साध्व्या पतिः प्राणधनेश्वरः ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः । अमितस्य प्रदातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ १८
नीयते यत्र भर्ता मे स्वयं वा यत्र गच्छति । मयाऽपि तत्र गन्तव्यं यथाशक्ति सुरोत्तम ॥ १९
पतिमादाय गच्छन्तमनुगन्तुमहं यदा । त्वां देव न हि शक्ष्यामि तदा त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥
मनस्विनी तु यैं काचिद्वैधव्याक्षरदूषिता । मुहूर्तमपि जीवेत मण्डनार्हा ह्यमण्डिता ॥ २१

यम उवाच—

पतिव्रते महाभागे परितुष्टोऽस्मि ते शुभे । विना सत्यवतः प्राणैर्वरं वरय मा चिरम् ॥ २२

सावित्र्युवाच—

---

१ ग. °दनां तु स° । २ क. ख. घ. °ण्डलैश्च वि° । ३ ङ. °स्कं विचित्राङ्ग° । ४ च. °म् । महता परिवारेण का° । ५ ङ. °था कालेन महता सुप्तो दृष्टः स मृ° । ६ ङ. च. °मश्नुते । ७ घ. धर्मे न तेऽन्योऽपि । ८ ङ. ते कोऽपि । ९ क. ख. °र्भक्ता त्वं । १० ङ. च. या वाचा वैध° । ११ ङ. च. °वेयं म° ।

विनष्टचक्षुषो राज्यं चक्षुषा सह कारय । च्युतराज्यस्य धर्मज्ञ श्वशुरस्य महात्मनः ॥ २३

यम उवाच—

दूरे पथे गच्छ निवर्त भद्रे भविष्यतीदं सकलं त्वयोक्तम् ।
ममोपरोधस्तव च क्लमः स्यात्तथाऽधुना तेन तव ब्रवीमि ॥ २४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्याने प्रथमवरलाभो नाम दशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११०२५ ॥

अथैकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सावित्र्युवाच—

कुतः क्लमः कुतो दुःखं सद्भिः सह समागमे । सतां तस्मान्न मे ग्लानिस्त्वत्समीपे सुरोत्तम ॥ १
साधूनां वाऽप्यसाधूनां सन्त एव सदा गतिः । नैवासतां नैव सतामसन्तो नैवमात्मनः ॥ २
विषाग्निसर्पशस्त्रेभ्यो न तथा जायते भयम् । अकारणजगद्वैरिखलेभ्यो जायते यथा ॥ ३
सन्तः प्राणानपि त्यक्त्वा परार्थं कुर्वते यथा । तथाऽसन्तोऽपि संत्यज्य परपीडासु तत्पराः ॥ ४
त्यजत्यसूनयं लोकस्तृणवद्यस्य कारणात् । परोपघातशक्तास्ते परलोकं तथाऽसतः ॥ ५
निकायेषु निकायेषु तथा ब्रह्मा जगद्गुरुः । असतामुपघाताय राजानं ज्ञातवान्स्वयम् ॥ ६
नरान्परीक्षयेद्राजा साधून्संमानयेत्सदा । निग्रहं चासतां कुर्यात्स लोके लोकजित्तमः ॥ ७
निग्रहेणासतां राजा सतां च परिपालनात् । एतावदेव कर्तव्यं राज्ञा स्वर्गमभीप्सुना ॥ ८
राजकृत्यं हि लोकेषु नास्त्यन्यज्जगतीपते । असतां निग्रहादेव सतां च परिपालनात् ॥ ९
राजभिश्चाप्यशास्तानामसतां शासिता भवान् । तेन त्वमधिको देवो देवेभ्यः प्रतिभासि मे
जगत्तु धार्यते सद्भिः सतामग्र्यस्तथा भवान् । तेन त्वामनुयान्त्या मे क्लमो देव न विद्यते

यम उवाच—

तुष्टोऽस्मि ते विशालाक्षि वचनैर्धर्मसंगतैः । विना सत्यवतः प्राणाद्वरं वरय मा चिरम् ॥

सावित्र्युवाच—

सहोदराणां भ्रातॄणां कामयामि शतं विभो । अनपत्यः पिता प्रीतिं पुत्रलाभात्प्रयातु मे ॥
तामुवाच यमो गच्छ यथागतमनिन्दिते । और्ध्वदेहिककार्येषु यत्नं भर्तुः समाचर ॥ १४
नानुगन्तुमयं शक्यस्त्वया लोकान्तरं गतः । पतिव्रताऽसि तेन त्वं मुहूर्तं मम यास्यसि ॥
गुरुशुश्रूषणाद्भद्रे तथा सत्यवता महत् । पुण्यं समर्जितं येन नयाम्येनमहं स्वयम् ॥ १६
एतावदेव कर्तव्यं पुरुषेण विजानता । मातुः पितुश्च शुश्रूषा गुरोश्च वरवर्णिनि ॥ १७
तोषितं त्रयमेतच्च सदा सत्यवता वने । पूजितं विजितः स्वर्गस्त्वयाऽनेन चिरं शुभे ॥ १८
तपसा ब्रह्मचर्येण अग्निशुश्रूषया शुभे । पुरुषाः स्वर्गमायान्ति गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १९
आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः । न चैऽतेप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

---

१ क. ख. °राष्ट्रस्य । २ क. ख. °रणं ज° । ३ ङ. च. °नं कृत° । ४ ग. °कवि° । ५ ङ. °भो । पितुश्चापुत्रतादोषः पु° । ६ ङ. °तं निर्जितः स्वर्गस्तदाऽनै° । ७ क. ख. घ. °जः । नार्तेनाप्य° । ८ क. ख. ग. °ह्मणा न ।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः। माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता वै मूर्तिरात्मनः
जन्मना पितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् । न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य तु सर्वदा । तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २३
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न च तैरननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २४
त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः। त एव च त्रयो वेदास्तथैवोक्तास्त्रयोऽग्नयः
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माता दक्षिणतः स्मृतः । गुरुराहवनीयश्च साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥
त्रिषु प्रमाद्यते नैषु त्रींल्लोकाञ्जयते गृही । दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ २७

कृतेन कामेन निवर्त भद्रे भविष्यतीदं सकलं त्वयोक्तम् ।
ममोपरोधस्तव च क्लमः स्यात्तथाऽधुना तेन तव ब्रवीमि ॥ २८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्याने द्वितीयवरलाभो नामैकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११०५३ ॥

अथ द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सावित्र्युवाच—

धर्मार्जने सुरश्रेष्ठ कुतो ग्लानिः क्लमस्तथा । त्वत्पादमूलसेवा च परमं धर्मकारणम् ॥ १
धर्मार्जनं तथा कार्यं पुरुषेण विजानता । तल्लाभः सर्वलाभेभ्यो यदा देव विशिष्यते ॥ २
धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गो जन्मनः फलम् । धर्महीनस्य कामार्थौ वन्ध्यासुतसमौ प्रभो॥
धर्मादर्थस्तथा कामो धर्माल्लोकद्वयं तथा । धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्रक्वचनगामिनम् ॥ ४
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति । एको हि जायते जन्तुरेक एव विपद्यते ॥ ५
धर्मस्तमनु यात्येको न सुहृन्न च बान्धवाः । क्रिया सौभाग्यलावण्यं सर्वं धर्मेण लभ्यते
ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रशर्वेन्दुयमार्काग्न्यनिलाम्भसाम् । वस्वश्विधनदाद्यानां ये लोकाः सर्वकामदाः
धर्मेण तानवाप्नोति पुरुषः पुरुषान्तक । मनोहराणि द्वीपानि वर्षाणि सुसुखानि च ॥ ८
प्रयान्ति धर्मेण नरास्तथैव नरगण्डिकाः । नन्दनादीनि मुख्यानि देवोद्यानानि यानि च ॥ ९
तानि पुण्येन लभ्यन्ते नाकपृष्ठं तथा नरैः । विमानानि विचित्राणि तथैवाप्सरसः शुभाः ॥
तैजसानि शरीराणि सदा पुण्यवतां फलम् । राज्यं नृपतिपूजा च कामसिद्धिस्तथेप्सिता ॥
संस्काराणि च मुख्यानि फलं पुण्यस्य दृश्यते । रुक्मवैदूर्यदण्डानि चण्डांशुसदृशानि च ॥
चामराणि सुराध्यक्ष भवन्ति शुभकर्मणाम् । पूर्णेन्दुमण्डलाभेन रत्नांशुकविकाशिना ॥ १३
धार्यतां याति च्छत्रेण नरः पुण्येन कर्मणा । जयशङ्खस्वरौघेण सूतमागधनिःस्वनैः ॥ १४
वरासनं सभृङ्गारं फलं पुण्यस्य कर्मणः । वरान्नपानं गीतं च भृत्यमाल्यानुलेपनम् ॥ १५
रत्नवस्त्राणि मुख्यानि फलं पुण्यस्य कर्मणः । रूपौदार्यगुणोपेताः स्त्रियश्चातिमनोहराः ॥ १६

---

१ ङ. °नः । यं माता पि° । २ ङ. °भ्यो नित्यमेव । ३ घ. ङ. त्रिवर्ग । ४ ग. ङ. च. °को नयत्येनं° । ५ ग. °वाः । रूपसौ° । ६ ङ. सुमहान्ति च । च. सु बहूनि च । ७ ग. °थैवामरगण्डिकः । न° । ङ. थैवामरचन्दनाः । न° । ८ ङ. कार्याणि° । ९ ङ. °ते । वस्त्राणि रुक्मं वैडूर्यचन्द्रांशु° । १० ग. घ. ङ. च । नृत्य° । ११ घ. ङ. दिव्यानि ।

वासाः प्रासादपृष्ठेषु भवन्ति शुभकर्मिणाम् । सुवर्णकिङ्किणीमिश्रचामरापीडधारिणः ॥
वहन्ति तुरगा देव नरं पुण्येन कर्मणा । * हैमकक्षैश्च मातङ्गैश्चलत्पर्वतसंनिभैः ॥ १८
खेलद्भिः पादविन्यासैर्यान्ति पुण्येन कर्मणा । सर्वकामप्रदे देवसर्वाघदुरितापहे ॥ १९
वहन्ति भक्तिं पुरुषाः सदा पुण्येन कर्मणा । तस्य द्वाराणि यजनं तपो दानं दमः क्षमा ॥ २०
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम् । स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम् ॥ २१
गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानां च पूजनम् । इन्द्रियाणां जयश्चैव ब्रह्मचर्यममत्सरम् ॥ २२
तस्माद्धर्मः सदा कार्यो नित्यमेव विजानता । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ २३
बाल एव चरेद्धर्ममनित्यं देव जीवितम् । को हि जानाति कस्याद्य मृत्युरेवाऽऽपतिष्यति ॥ २४
पश्यतोऽप्यस्य लोकस्य मरणं पुरतः स्थितम् । अमरस्येव चरितमत्याश्चर्यं सुरोत्तम ॥ २५
युवत्वापेक्षया बालो वृद्धत्वापेक्षया युवा । मृत्योरुत्सङ्गमारूढः स्थविरः किमपेक्षते ॥ २६
तत्रापि विन्दतस्त्राणं मृत्युना तस्य का गतिः । न भयं मरणादेव प्राणिनामभयं क्वचित्
तत्रापि निर्भयाः सन्तः सदा सुकृतकारिणः ॥ २७

यम उवाच—

तुष्टोऽस्मि ते विशालाक्षि वचनैर्धर्मसंगतैः । विना सत्यवतः प्राणान्वरं वरय मा चिरम् ॥

सावित्र्युवाच—

वरयामि त्वया दत्तं पुत्राणां शतमौरसम् । अनपत्यस्य लोकेषु गतिः किल न विद्यते ॥ २९

यम उवाच—

कृतेन कामेन निवर्त भद्रे भविष्यतीदं सफलं यथोक्तम् ।
ममोपरोधस्तव च क्लमः स्यात्तथाऽधुना तेन तव ब्रवीमि ॥ ३०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्याने तृतीयवरलाभो नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११०८३ ॥

अथ त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सावित्र्युवाच—

धर्माधर्मविधानज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक । त्वमेव जगतो नाथः प्रजासंयमनो यमः ॥ १
कर्मणामनुरूपेण यस्माद्यमयसे प्रजाः । तस्माद्वै प्रोच्यसे देव यम इत्येव नामतः ॥ २
धर्मेणेमाः प्रजाः सर्वा यस्माद्रञ्जयसे प्रभो । तस्मात्ते धर्मराजेति नाम सद्भिर्निगद्यते ॥३
सुकृतं दुष्कृतं चोभे पुरोधाय यदा जनाः । त्वत्सकाशं मृता यान्ति तस्मात्त्वं मृत्युरुच्यसे ॥
कालं कलार्धं कलयन्सर्वेषां त्वं हि तिष्ठसि । तस्मात्कालेति ते नाम प्रोच्यते तत्त्वदर्शिभिः ॥
सर्वेषामेव भूतानां यस्मादन्तकरो महान् । तस्मात्त्वमन्तकः प्रोक्तः सर्वदेवैर्महाद्युते ॥ ६
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रथमः परिकीर्तितः । तस्माद्वैवस्वतो नाम्ना सर्वलोकेषु कथ्यसे ॥ ७
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे गृह्णासि प्रसभं जनम् । तदा त्वं कथ्यसे लोके सर्वप्राणहरेति वै ॥ ८

---

* एतच्श्लोकद्वयं न क. ख पुस्तकयोः ।

---

१ ग. कर्मणाम् । २ क. ख. °र्मिणः । सु° । ३ क. ख. घ. °नुमर° । ४ ङ. च. मृत्युः श्येनः प° । ५ ङ. च. °त्युभीत° । ६ क. ख. °रणं चैव । ७ ङ. °लं कालेन कल° । च. °लं सर्वार्थकल° । ८ ग. भवान् । ९ क. ख. प्रथमं ।

तव प्रसादाद्देवेश त्रयीधर्मो न नश्यति। तव प्रसादाद्देवेश धर्मे तिष्ठन्ति जन्तवः ॥
तव प्रसादाद्देवेश संकरो न प्रजायते॥ ९
सतां सदा गतिर्देव त्वमेव परिकीर्तितः। जगतोऽस्य जगन्नाथ मर्यादापरिपालकः॥ १०
पाहि मां त्रिदशश्रेष्ठ दुःखितां शरणागताम्। पितरौ च तथैवास्य राजपुत्रस्य दुःखितौ ॥

यम उवाच—

स्तवेन भक्त्या धर्मज्ञे मया तुष्टेन सत्यवान्। तव भर्ता विमुक्तोऽयं लब्धकामा व्रजाबले ॥
राज्यं कृत्वा त्वया सार्धं वत्सराशीतिपञ्चकम्। नाकपृष्ठमथाऽऽरुह्य त्रिदशैः सह रंस्यते ॥
त्वयि पुत्रशतं चापि सत्यवाञ्जनयिष्यति। ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥
मुख्यास्त्वन्नाम्न पुत्रास्ते भविष्यन्ति हि शाश्वताः। पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः। भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः
स्तोत्रेणानेन धर्मज्ञे कल्यमुत्थाय यस्तु माम्। कीर्तयिष्यति तस्यापि दीर्घमायुर्भविष्यति॥

मत्स्य उवाच—

*एतावदुक्त्वा भगवान्यमस्तु प्रमुच्य तं राजसुतं महात्मा ।
अदर्शनं तत्र यमो जगाम कालेन सार्धं सह मृत्युना च ॥ १८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे साविञ्युपाख्याने सत्यवज्जीवितलाभो नाम त्रयोदशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९०१ ॥

अथ चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

सावित्री तु ततः साध्वी जगाम वरवर्णिनी। पथा[3] यथागतेनैव यत्राऽऽसीत्सत्यवान्मृतः॥
सा समासाद्य भर्तारं तस्योत्सङ्गगतं शिरः। कृत्वा [4]विवेश तन्वङ्गी लम्बमाने दिवाकरे॥२
सत्यवानपि निर्मुक्तो धर्मराजाच्छनैः शनैः। उन्मीलयंत नेत्राभ्यां प्रास्फुरच्च नराधिप ॥३
ततः प्रत्यागतप्राणः प्रियां वचनमब्रवीत्। क्वासौ प्रयातः पुरुषो यो मामप्यपकर्षति ॥ ४
न जानामि वरारोहे कश्चासौ पुरुषः शुभे। वनेऽस्मिश्चारुसर्वाङ्गि सुप्तस्य च दिनं गतम्॥
उपवासपरिश्रान्ता दुःखिता भवती मया । अस्मद्दुर्हृदयेनाद्य पितरौ दुःखितौ तथा ॥
द्रष्टुमिच्छाम्यहं सुभ्रु गमने त्वरिता भव ॥ ६

सावित्र्युवाच—

आदित्येऽस्तमनुप्राप्ते यदि ते रुचितं प्रभो। आश्रमं तु प्रयास्यावः श्वशुरौ हीनचक्षुषौ ॥७
यथावृत्तं च तत्रैवं तव वक्ष्याम्यथाऽऽश्रमे । एतावदुक्त्वा भर्तारं सह भर्त्रा तदा ययौ ॥ ८

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके–स धर्मराजा भगवान्विमुच्य तं राजसूनुं च तदा महात्मा । अदर्शनं तत्र जगाम काले कालेन सार्धं सह मृत्युना चेति ।

१ क. ख. वर्षाण्यशी॰ । २ क. ख. ॰त्राख्या भ॰ । ३ ङ. ॰था गतेनैव ४ च. विशत तन्व॰ । ५ ग. ङ. ॰मलि ने॰ । ६ ग. ङ. च. कर्षिता । ७ च. चिरं । ८ ध. रुचिरं । ९ ङ. ॰न प्रवक्ष्यामि तवाऽऽश्र॰ ।

आससादाऽऽश्रमं चैव सह भर्त्रा नृपात्मजा । एतस्मिन्नेव काले तु लब्धचक्षुर्महीपतिः॥ ९
द्युमत्सेनः सभार्यस्तु पर्यतप्यत भार्गव। प्रियपुत्रमपश्यन्वै स्नुषां चैवाथ कर्शिताम् ॥ १०
आश्वास्यमानस्तु तथा स तु राजा तपोधनैः। ददर्श पुत्रमायान्तं स्नुषया सह काननात्॥
सावित्री तु वरारोहा सह सत्यवता तदा। ववन्दे तत्र राजानं सभार्यं क्षत्रपुंगवम् ॥ १२
परिष्वक्तस्तदा पित्रा सत्यवान्राजनन्दनः। अभिवाद्य ततः सर्वान्वने तस्मिंस्तपोधनान्॥
उवास तत्र तां रात्रिमृषिभिः सर्वधर्मवित् । सावित्र्यपि जगादाथ यथावृत्तमनिन्दिता ॥
व्रतं समापयामास तस्यामेव तदा निशि। ततस्तूर्यैस्त्रियामान्ते ससैन्यस्तस्य भूपतेः ॥१५
आजगाम जनः सर्वो राज्यार्थाय निमन्त्रणे । विज्ञापयामास तदा तत्र प्रकृतिशासनम्॥
विचक्षुषस्ते नृपते येन राज्यं पुरा हृतम्। अमात्यैः स हतो राजा भवांस्तस्मिन्पुरे नृपः ॥
एतच्छ्रुत्वा ययौ राजा बलेन चतुरङ्गिणा। लेभे च सकलं राज्यं धर्मराजान्महात्मनः॥ १८
भ्रातॄणां तु शतं लेभे सावित्र्यपि वराङ्गना । एवं पतिव्रता साध्वी पितृपक्षं नृपात्मजा ॥
उज्जहार वरारोहा भर्तृपक्षं तथैव च । मोचयामास भर्तारं मृत्युपाशवशं गतम् ॥ २०
तस्मात्साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववन्नरैः। तासां राजन्प्रसादेन धार्यते वै जगत्त्रयम्॥
तासां तु वाक्यं भवतीह मिथ्या न जातु लोकेषु चराचरेषु ।
तस्मात्सदा ताः परिपूजनीयाः कामान्समग्रानभिकामयानैः ॥ २२
*यश्चेदं शृणुयान्नित्यं सावित्र्याख्यानमुत्तमम्। स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे सावित्र्युपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११२४ ॥

अथ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं नु कृत्यतमं भवेत्। एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यग्वेत्ति यतो भवान्॥

मत्स्य उवाच—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकिना । सहायवरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम्॥ २
यद्प्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् । पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ ३
तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् । शूरान्कुलीनजातीयान्बलयुक्ताञ्छ्रियाऽन्वितान् ॥ ४
रूपसत्त्वगुणोपेतान्सज्जनान्क्षमयाऽन्वितान् । क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान्
हितोपदेशकालज्ञान्स्वामिभक्तान्यशोर्थिनः। एवंविधान्सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम्। कर्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भागशः ॥

---

* एतत्पद्यं घ. पुस्तके वर्तते ।

---

१ ङ. च. 'तस्तु रात्रियामान्ते शाल्वेभ्यस्त' । २ क. ख. ग. मोक्षया'। ३ घ. ङ. °ह सद्यः फलन्ति कामाः सकला अभीष्टाः स° । ४ ङ. च. °क्तान्क्रिया' । ५ ग. तान्समेतान्क्षम° । ङ. च. 'तान्संयुक्तान्क्षम' । ६ ग. ङ. च. °कान्राज्ञः स्वा° ।

कुलीनः शीलसंपन्नो धनुर्वेदविशारदः । हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता[3]
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते । कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहस्त्वृजुः ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् । राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ॥
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः । शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित्
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स स्यान्महीक्षितः । वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥१३
प्रांशवोऽशयनाः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः । राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः
अनाहार्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे । ताम्बूलधारी भवति नारी वाऽप्यथ तद्गुणा ॥ १५
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः । सांधिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देशरक्षिता । आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः॥१७
सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः । शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥ १८
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥ १९
निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः । हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भुवो भागविचक्षणः ॥ २०
बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः । शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः॥२१
अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदां वरः । सूपशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥२२
सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्गताः । सर्वे महानसे धार्याः कृत्तकेशनखा नराः ॥२३
समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्॥२४
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः समासदः । सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः॥२५
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै । शीर्षोपेतान्सुसंपूर्णान्समश्रेणिगतान्समान् ॥ २६
अक्षरान्वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः । उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २७
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तम । *वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ॥
अनाहार्ये[10] भवेत्सक्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम । पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ॥ २९
धर्माधिकारिणः कार्या जना दानकरा नराः । एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विधानवित् । विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥ ३२
आयद्वारेषु[11] सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः । व्ययद्वारेषु च तथा कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥ ३३
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे सुचिकित्सिते । अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः ॥
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा[12] । राजन्राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ३५
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः । क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ ३६

---

*न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ घ. °पन्नश्चतुर्वेदपरायणः । २ ङ. च. °क्षादिकुशलो नित्यं च श्ल° । ३ घ भाषणः । नि° । ४ ङ. °क्ता हितश्च यः । ५ क° ख. ग. °वो व्यायताः शू° । ६ ग. ङ. °विशेषवित् । बला° । ७ ग. ङ. च. °रणी भ° । ८ घ. °तः । वाक्योपवाक्यकुशलो देशभाषावि° । ९ ग. °क्ता वाक्येन । १० ग. °धिकरणे कार्या राज्ञो वाक्यक° । ङ. °धिकरणे कार्या ज्ञानाह्वान° । ११ घ. °तो यश्च द्रव्याणां च चिकित्सकः । अ° । १२ ग. °जा । समादाय स° ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थविरश्च विशेषतः । गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ ३७
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितविशारदः । अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥३८
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः । दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ ३९
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः । दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः॥४०
यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते विमुक्ते मुक्तधारिते । अस्त्राचार्यो निरुद्वेगः कुशलश्च विशिष्यते ॥ ४१
वृद्धः कुलोद्गतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तः पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ ४२
एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त ते पुरे । परीक्ष्य चाधिकार्याः स्यू राज्ञः सर्वेषु कर्मसु ॥
स्थापनाजातितत्त्वज्ञाः सततं प्रतिजागृताः ४३
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः । कर्माण्यपरिमेयानि राज्ञो नृपकुलोद्वह ॥ ४४
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥ ४५
नरकर्मविपर्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् । नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥ ४६
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता । पुरुषान्तरविज्ञानतत्त्वसारानिबन्धनात् ॥ ४७
बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रं पृथक्पृथक् । मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम्॥
क्वचिन्न कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् । निश्चयस्तु सदा मन्त्रे कार्य एकेन सूरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजिवनात् । एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥ ५०
ब्राह्मणान्पर्युपासीत त्रयीशास्त्रसुनिश्चितान् । नासच्छास्त्रवतो मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः
वृद्धान्हि नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् । तेभ्यः शिक्षेत विनयं विनीतात्मा च नित्यशः
समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥ ५२
बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः । वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ५३
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं त्वात्मविद्यां वार्तारम्भाश्च॥
लोकतः ॥ ५४
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः
यजेत राजा बहुभिः क्रतुभिश्च सदक्षिणैः । धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्राद्याहारयेद्बलिम् । स्यात्स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृबन्धुवत् ॥ ५७
आवृत्तानां गुरुकुलाद्द्विजानां पूजको भवेत् । नृपाणामक्षयो ह्येष विधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥
तं च स्तेना न वाऽमित्रा हरन्ति न विनश्यति । तस्माद्राज्ञा विधातव्यो ब्राह्मो वै ह्यक्षयो
विधिः ॥ ५९
समोत्तमाधमै राजा ह्याहूय पालयेत्प्रजाः । न निवर्तेत सङ्ग्रामात्क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ ६०

---

१ क. ख. °क्तः स्वासनश्च । २ घ °र्तुः स्थविरश्च । ३ च. वाग्मी । ४ ङ. च. °क्ते सर्वतः परिवारितः । ५ ङ. च. शुक्लः । ६ ग. °ते । पञ्चाशदधिका राजन्पुरुषाः सप्त ते पराः । अन्तः पुरचराकार्या रा° । ७ ङ. च सर्वाधिकाराः स्युः पुरुषाः सप्त ते पराः । अन्तः पुरचराका° । ८ ङ. च. राज्ञां भृगुकु° । ९ ङ. च. °मध्यानां पुरुषाणां नि° । १० ङ च. °जा व्यसनमाप्नु° । ११ ग. °त धर्मकर्मसु° । ङ. च. °त धर्मकर्मसु निश्चलान् । ना° । १२ च. °दाः । धनानि चैव । १३ श्च स्वराष्ट्रादाहरेद्ब° । १४ ङ. पूरको । १५ क. ख. °ते । ततस्ते° । १६ ङ. न च पश्य° । १७ ग. °जा व्याहृतः पा° ।

सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम्[1]। शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥६१
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम्। योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥ ६२
वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः। स्वधर्मप्रच्युतान्राजा स्वधर्मे स्थापयेत्तथा ॥ ६३
आश्रमेषु तथा कार्यमन्नं[2] तैलं च भाजनम्। स्वयमेवाऽऽनयेद्राजा सत्कृतान्नावमानयेत् ॥ ६४
तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च। निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत्[3] ॥ ६५
द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवैः। वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चाऽऽगताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु। गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ६७
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना। बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ ६९
वृकवच्चापि लुम्पेत शशवच्च विनिक्षिपेत्। दृढप्रहारी च भवेत्तथा शूकरवन्नृपः ॥ ७०
चित्राकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्तथा श्ववत्। तथा च मधुराभाषी भवेत्कोकिलवन्नृपः ॥७१
काकशङ्की भवेन्नित्यमज्ञातवसतिं वसेत्। नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥
वस्त्रं पुष्पमलंकारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ॥ ७२
न गाहेज्जनसंबाधं न चाज्ञातजलाशयम्[6]। अपरीक्षितपूर्वं च पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ७३
नाऽऽरोहेत्कुञ्जरं व्यालं नादान्तं तुरगं तथा। नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव देवोत्सवे वसेत् ॥
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मज्ञ त्राताऽश्रान्तो भवेन्नृपः। सद्भृत्याश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ॥
राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता। यथार्हं चाप्यसुभृतो राजा कर्मसु योजयेत् ॥
धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु शूरान्सङ्ग्रामकर्मसु। निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्रैव तथा शुचीन् ॥ ७७
स्त्रीषु षण्ढं[8] नियुञ्जीत तीक्ष्णं[9] दारुणकर्मसु। धर्मे चार्थे च कामे च नये च रविनन्दन ॥७८
राजा[10] यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षणम्[11]। समतीतोपदान्[12]भृत्यान्कुर्याच्छ[13]स्तवनेचरान् ॥
तत्पादान्वेषिणो[14] यत्तांस्तदध्यक्षांस्तु कारयेत्। एवमादीनि कर्माणि[15] नृपैः कार्याणि पार्थिव ॥
सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्रमः। कर्माणि पापसाध्यानि यानि राज्ञो नराधिप ॥
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तानि[16] त्यजेन्नृपः। नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ॥
यस्मिन्कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम्। तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियो-[17]
जयेत् ॥ पितृपैतामहान्भृत्यान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८३
विना दायादकृत्येषु[18] तत्र ते हि समागताः। राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य तु कृतान्नरान् ॥
नियुञ्जीत महाभाग[19] तस्य ते हितकारिणः ॥ ८४
परराजगृहात्प्राप्ताञ्जनसंग्रहकाम्यया। दुष्टान्वाऽप्यथवाऽदुष्टान्[20]नाश्रयीत प्रयत्नतः ॥ ८५

---

१ क. ख. पालनम्। २ ग. कार्यं चैलभाजनभोज॰। ङ. च. कार्यं तैलभाजनभोज॰। ३ ग ङ. च. ॰वच्चै-नम॰। ४ क. ख. ग. ॰लादपि। ५ ख. घ. ॰था सूक॰। ६ ग. ङ. च. ॰म्। नाप॰। ७ क. ख. ॰तायत्तो भ॰। ८ ङ. च. षण्डान्नियु॰। ९ ङ. च. तीक्ष्णान्दारु॰। १० ङ. तथा। ११ ग. ॰रीक्षितान्। स॰। १२ ग. समानीतोपधान्भृ॰। १३ ग. ङ. च ॰याद्वस्तिव॰। १४ ङ. तस्मादन्वेषणायत्तानध्यक्षांस्तत्रका॰। १५ ग ॰नि कृत्यानि यानि राज्ञां नृपोत्तम। स॰। १६ ङ. ॰स्मान्नाश्रयते नृपः। १७ ख. ॰निवेशयेत्। पि॰। १८ क. ख. ॰षु परीक्षां स्वकृतान्तराम्। १९ ङ. ॰भागांस्तस्य। २० ग. ङ. ॰ष्टान्नाश्र॰।

दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः । वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥ ८६
राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् । ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तयेत् ॥ ८७
कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्यान्नराधिप । न च वाऽसंविभक्तांस्तान्भृत्यान्कुर्यात्कथंचन ॥
शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पो निस्त्रिंश इति[1] चैकतः । भृत्या मनुजशार्दूल रुषिताश्च तथैकतः ॥ ८९
तेषां चारेण चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः । गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ॥
कथिताः सततं राजन्राजानश्चारचक्षुषः ॥ ९०
[2]स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान् । अनाहार्यान्क्लेशसहान्नियुञ्जीत तथा चरान्[3] ॥
जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथाऽज्ञातान्परस्परम् । वणिजो मन्त्रकुशलान्सांवत्सरचिकित्स-
कान् । तथा प्रव्राजिताकारांश्चारान्राजा वियोजयेत् ॥ ९२
नैकस्य राजा श्रद्दध्याच्चारस्यापि सुभाषितम् । द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तदा ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां च तावुभौ । तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावद्या राज्ञश्चारदर्शिता । चाराणामपि[4] यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥ ९५
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् । सर्वं[5] राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥ ९६
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते । विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ॥ ९७
* अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता । विरागजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥ ९८

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी[6] राज्ञां यतो[7] भास्करवंशचन्द्र ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥ ९९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राज्ञां सहायसंपत्तिर्नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११२२३ ॥

अथ षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

यथाऽनुवर्तितव्यं स्यान्मनो राज्ञोऽनुजीविभिः । तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
+ज्ञात्वा सर्वात्मना कार्यं स्वशक्त्या रविनन्दन । ×राजा यत्तु वदेद्वाक्यं श्रोतव्यं
तत्प्रयत्नतः । आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्त[8]व्यं तथा वचः ॥ २
अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि । रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं[9] तद्धितं भवेत् ॥ ३
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे[10] चेतसि पार्थिव । स्वार्थः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयं तु कथंचन ॥ ४
कार्यातिपातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः । न च हिंस्यं धनं किंचिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥ ५

---

* नैतदर्धं विद्यते । क. ख. पुस्तकयोः । + एतदर्धं नास्ति क. ख. पुस्तकयोः । × एतदर्धं क. ख. पुस्तकयोरेव वर्तते ।

---

१ क. ख. °ति चिन्तयेत् । भृ° । २ ङ. स्वदेशपरदेशज्ञाञ्ज्ञान° । ३ ग. नरान् । ४ ग. °पि चारित्र्यं ज्ञातव्यं च प्रयत्नतः । रा° । ५ क. ख. °तः तथा चरा° । ६ घ. ङ. लक्ष्मीः संजायते भा° । ७ क. ख. मता । ८ ग. °व्यं कदाचन । अ° । ९ क. ख. °यं यद्धि° । १० क. ख. °मे

नोपेक्ष्यस्तस्य मानश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् । राज्ञश्च न तथा कार्यं[1] वेषभाषितचेष्टितम् ॥ ६
राजलीला न कर्तव्या तद्विद्विष्टं[2] च वर्जयेत् । राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेषो विजानता ॥
द्यूतादिषु तथैवान्यत्कौशलं[3] तु प्रदर्शयेत् । प्रदर्श्य कौशलं चास्य राजानं तु विशेषयेत् ॥ ८
अन्तःपुरजनाध्यक्षैर्वैरिदूतैर्निराकृतैः[4] । संसर्गं न व्रजेद्राजन्विना पार्थिवशासनात् ॥ ९
निःस्नेहतां चावमानं प्रयत्नेन तु गोपयेत् । यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥ १०
नृपेण श्रावितं यत्स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम । न तत्संश्रावयेल्लोके तथा राज्ञोऽप्रियो[5] भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने वाऽन्यस्मिन्समुत्थाय त्वरान्वितः । किमहं करवाणीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥ १२
कार्यावस्थां च विज्ञाय कार्यमेव यथा भवेत् । सतत क्रियमाणेऽस्मिँल्लाघवं तु व्रजेद्ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः । न हास्यशीलस्तु भवेन्न चापि भृकुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा । आत्मसंभावितश्चैव न भवेत्तु कथंचन ॥ १५
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्तयेत्क्वचित् । वस्त्रमस्त्रमलंकारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥ १६
औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता[6] । नचैवात्यशनं कार्यं दिवा स्वप्नं न कारयेत् ॥ १७
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत्तु कथंचन । न च पश्येत्तु राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥ १८
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तदा । पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥ १९
जृम्भां निष्ठीवनं कासं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् । भृकुटिं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥ २०
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः । स्वगुणाख्यापने युक्त्या परमेव प्रयोजयेत् ॥ २१
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः । अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा । चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोऽनुजी-
विभिः ॥ २३
श्रुतेन[7] विद्याशीलैश्च[8] संयोज्याऽऽत्मानमात्मना । राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्धनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः । सचिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्यः कथं चन ॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथा यदि । हितं तथ्यं च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥ २६
चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना । भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥ २७
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता । त्यजेद्विरक्तं नृपतिं[9] रक्ताद्वृत्तिं[10] तु कारयेत् ॥ २८
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा । आशावर्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥ २९
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः । वाक्यं च समदं वक्ति वृत्तिच्छेदं करोति वै ॥
*प्रदेश[11]वाक्यमुदितो न[12] च संभावयेत्तथा । आराधनासु सर्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥ ३१
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च । लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसंकीर्तनेऽपि च ॥ ३२
दृष्टिं क्षिपति चान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि । विरक्तलक्षणं चैतच्छृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥ ३३

---

* इत आरभ्य करोति चेत्यन्तग्रन्थो ग. ङ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ङ. च. 'र्यं गतिभा° । २ ग. ङ. तद्द्वेषं च विव° । ३ ग. °शल्यं तु । ४ ग. 'रिभिः समागतैः । ५ ग. घ. ङ. राज्ञः प्रि° । ६ क. °ता । तत्रैवोपासनं । °ता । ख. तथैवात्मासनं । ७ क. ख. श्रुतिविद्यासुशी° । ८ ङ. च. याशिल्पैश्च । ९ क. °रक्तो नृपती रक्तो वृ° । १० ग. रक्ते व° । ११ घ. प्रवेश° । १२ क. ख. न संभावयतेऽन्यथा । आ° ।

दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चाऽऽदरात् । कुशलादिपरिप्रश्नं संप्रयच्छति चाऽऽसनम् ॥
विविक्तदर्शने चास्य रहस्येनं न शङ्कते । जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥ ३५
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते । उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा । इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्वह ॥
आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥ ३७

मित्रं न चाऽऽपत्सु तथा च भृत्यं त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
विभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ॥ ३८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मेऽनुजीविवर्तनं नाम षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११३६१ ॥

अथ सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् । रम्यमानतसामन्तं मध्यमं देशमावसेत् ॥ १
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः । किंचिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥ २
अदेवमातृकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् । करैरपीडितं चापि बहुपुष्पफलं तथा ॥ ३
अगम्यं परचक्राणां तद्वासगृहमापदि । समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥ ४
सरीसृपविहीनं च व्याघ्रतस्करवर्जितम् । एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥ ५
तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्षण्णामेकतमं बुधः । धनुर्दुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥ ६
वार्क्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव । सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥ ७
दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् । शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥ ८
गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् । सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत्पुरम् ॥ ९
चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्वायतवीथयः । एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् ॥
वीथ्यग्रे च द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥ ११
चतुर्थे त्वथ वीथ्यग्रे गोपुरं च विधीयते । आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥ १२
मुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च । अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥ १३
अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसन् । अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥ १४
राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाऽप्युदङ्मुखी । आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते
महानसं च धर्मज्ञ कर्मशालास्तथा पराः । गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः ॥ १७
मन्त्रिवेदविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च । तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥ १८
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥ १९

---

१ ग. प्रदापयति । २ क. ख. भृत्या भज° । ३ ङ. च. °क्राणामाराध्यं सहसा प° । ४ च. °र्यास्तत्रोपवी° ।
५ ग. °रद ।रणश्री° । ६ ग. °येद्द्रहम् । ७ ङ च शुक्तिहीनं । ८ ग. ङ. °द्रुशा । अ । ९ क. ख °यतत्र न क° ।
१० ग. °मुखी श्रे° । ११ घ. ङ च °ते । प्राङ्मुखा वाऽपि धर्मज्ञ प° ।

दक्षिणाभिमुखा वाऽथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च विशेषतः । धारयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव च ॥ २१
अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा । गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ॥
अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेवे दिवाकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ॥ २३
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः । योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥ २४
दद्यादावसथान्दुर्गे कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥ २५
आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः । कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ॥ २६
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥ २७
सहस्रघातिनो राजंस्तैस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ॥ २८
संचयश्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते । धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव ॥ २९
शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च । लगुडानां गुडानां च हुडानां परिघैः सह ॥ ३०
अश्मनां च प्रभूतानां मुद्गराणां तथैव च । त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणां च पार्थिव ॥ ३१
प्रासानां च सशूलानां शक्तीनां च नरोत्तम । परश्वधानां चक्राणां वर्मणां चर्मभिः सह ॥ ३२
कुद्दालरज्जुवेत्राणां पीठकानां तथैव च । तुषाणां चैव दात्राणामङ्गाराणां च संचयः ॥ ३३
सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां संचयश्चात्र चेष्यते । वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ॥
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च संचयः । गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च ॥ ३५
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह । गोचर्मपटहानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ॥ ३६
तथैवाभ्रपटानां च यवगोधूमयोरपि । रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः ॥ ३७
कलायमुद्गमाषाणां चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि ॥ ३८
शणसर्जरसं भूर्जं जतु लाक्षा च टङ्कणम् । राजा संचिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किंचन ॥
कुम्भाश्चाऽऽशीविषैः कार्या व्यालसिंहादयस्तथा । मृगाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम्
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्तव्यानि महाभाग यत्नेन पृथिवीक्षिता
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ॥
जीवकर्षभकाकोलमामलक्याटरूषकान् । शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी तथैव च ॥ ४३
माषपर्णी च मेदे द्वे शारिवे द्वे बलात्रयम् । वीरा श्वसन्ती वृष्या च बृहती कण्टकारिका ॥
शृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूर्दर्भरेणुका । मधुपर्णी विदार्यौ द्वे महाक्षीरा महातपाः ॥ ४५
धन्वनः सहदेवाह्वा कटुकैरण्डकं विषः । पर्णी शताह्वा मृद्वीका फल्गुखर्जूरयष्टिकाः ॥ ४६
शुक्रातिशुक्रकाश्मर्यश्छत्रातिच्छत्रवीरणाः । इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणिताद्याश्च सत्तम ॥
सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवा[11]श्वरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधूलिका[13] ॥
शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च । आत्मगुप्ता कट्फलाख्या दार्विका राजशीर्षकी[12] ॥
राजसर्षपधान्याकमृष्यप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुवल्लिका[14] ॥ ५०

१ ङ. च. कार्याः । २ ङ. च. °र्गे परव । ३ ग. घ. ङ. °यन्त्राः । ४ घ. कणपानां । ५ ग. °थैव पटहानां । ६ घ. ङ. °पट्टिकानां । ७ ङ. च. मेदा च महामेदाफलत्र° । ८ क. ख. वारा । ९ ग. °ह्वाद्राक्षा म° । घ. ङ. °ह्वाक्षुद्रा म° । १० ग. °न्वला सहदेव्या ह्वा । ङ. च. °न्वनास° । ११ ग. ङ. च. प्रियालं । १२ ङ. °जसारका । रा° । १३ ग. °शीर्षिका । १४ ग. °धुयष्टिका ।

शीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिह्वोरु[1]पुष्पिका[2] । पर्वतत्रपुसौ चोभौ[3] गुञ्जातकपुनर्नवे ॥ ५१
कसेरुका तु काश्मीरी बिल्वशालूककेसरम्[4] । शूकधान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि
क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं मज्जा वसाघृतम्[5] । नीपश्चारिष्टकक्षोडवातामासोमबाणकम्[6]॥५३
एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः । राजा संचिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः ॥ ५४
दाडिमाम्रातकौ चैव तिन्तिडीकाम्लवेतसम् । भव्यकर्कन्धुलकुचकरमर्दकरूषकम् ॥ ५५
बीजपूरकँकण्डूरे मालती राजबन्धुकम् । कौलकद्वयपर्णानि द्वयोराम्रातयोरपि ॥ ५६
पारावतं नागरकं प्राचीनारुकमेव च । कपित्थामलकं चुक्रफलं दन्तशठस्य च ॥ ५७
जाम्बवं नवनीतं च सौवीरकरुषोदके । सुरासवं च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ॥ ५८
शुक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमाम्लगणं द्विज । एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे॥
सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसामुद्रलोमकम् । कुप्यसौवर्चलाबिल्वं बालकेयं यवाह्वकम्॥ ६०
और्वं क्षारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः । एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे॥
पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् । कुबेरकं च मरिचं शिग्रुभल्लातसर्षपाः ॥ ६२
कुष्ठाजमोदा किणिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् । कारवी कुञ्चिका याज्या सुमुखा कलमालिका
फणिज्झकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसं तथा । कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला
अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा । जंया एरण्डकाण्डीरं शल्लकी हञ्जिका तथा ॥
सर्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च । *संगतानि च मूलानि यष्टिश्चातिविषाणि च
फलानि चैव हि तथा सूक्ष्मैला हिङ्गुपत्रिका ॥ ६६
एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञितः । राजा संचिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम ॥६७
मुस्तं चन्दनह्रीबेरकृतमालकदारवः । हरिद्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् ॥ ६८
दूर्वा पटोलकटुका दन्तीत्वक्पत्रकं त्वचा । +किराततिक्तभूतुम्बी विषा चातिविषा तथा॥
तालीसपत्रतगरं सप्तपर्णविकङ्कताः । काकोदुम्बरिका दिव्यास्तथा चैव सुरोद्भवा ॥ ७०
षड्ग्रन्था रोहिणी मांसी पर्पटश्चाथ दन्तिका । रसाञ्जनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिपेलवम् ॥
दुःस्पर्शा गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली । तुंषपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गुला
×रम्भा चैवाङ्कुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका । वेत्राग्रवेतसस्तुम्बी विषाणी लोध्रपुष्पिणी
मालतीकरकृष्णाख्या वृश्चिका जीविता तथा । पर्णिका च गुडूची च स गणस्तिक्तसंज्ञकः

---

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. घ. पुस्तकेषु । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके–केतकानि च युग्मानि यष्टराणि विषाणि च, इति । × एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके–रास्ना चैवाङ्कुशा भेतारस्येताहररेणुकेति ।

---

१ ग. ङ. °रुपत्रिका । उर्वारुत्र° । २ च. °का । कशेरुत्र° । ३ ङ. °भौ मुञ्जातकपुनर्भवौ । कालेरकं तु काश्मीरा विश्वासेनुकके° । ४ क. ख. °म् । तुषधा° । ५ ग. घ. ङ. शुक्रं । ६ घ. °म् । निष्कोचाभिष्णुकं क्षोडा वाता मांसोरुशाण° । ७ ग. °ककाण्डीरमा° । ङ. कजम्बीरमा° । ८ ग. कोटक° । ९ घ. °राम्लकयो° । १० घ कं बुक्काफ° । ११ ङ. °यद्राक्षा सा° । १२ क. ख. °चैलबिडंबा° । १३ ग. घ. कुठेरकं । १४ ग. च. मरिचं । १५ घ. °पाः । कृष्णाज° । ङ. पाः । शुण्ठ्याज° । १६ ङ. °याश्वासु° । १७ ङ. जपा । १८ ङ. च. °ङ्गु यावकम् । ए° । १९ ङ. °कसारणम् । ह° । २० ग. °कबन्धुक° । २१ ग. षड्गन्धा । २२ क. ख. रूषपर्णी । २३ ग. चैव कुसुम्भासा तारास्याजाह° । २४ ङ. च. लोध्रमञ्जरी । २५ ङ. °रतिक्ताख्या ।

एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे। अभयामलके चोभे तथैव च बिभीतकम् ॥७५
प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचाख्या चार्जुनासनाः। अनन्ता स्त्री तुवरिका श्योणाकं कट्फलं तथा
भूर्जपत्रं शिलापत्रं पाटलापत्रलोमकम्। समङ्गात्रिवृतामूलकार्पासगैरिकाञ्जनम् ॥ ७७
विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुमुदोत्पलम्। न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुकाः शिंशपा शमी॥
प्रियालपीलुकासारीशिरीषाः पद्मकं तथा। बिल्वोऽग्निमन्थः प्लक्षश्च श्यामाकं च बको
घनम् ॥ ७९
राजादनं करीरं च धान्यकं प्रियकस्तथा। कङ्कोलाशोकबदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥ ८०
एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च। एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः
प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठ राजा संचिनुयात्पुरे। * कीटाश्च मारणे योग्या व्यङ्गतायां तथैव च ॥ ८२
तातधूमाम्बुमार्गाणां दूषणानि तथैव च। धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि पार्थिव ॥
विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा। विचित्राश्चागदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ॥
रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः। कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥ ८५
भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव च विमानितान्। कुभृत्यान्पापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥

यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम्।
वणिग्जनैश्चाऽऽवृतमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥ ८७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राज्ञामोषध्यादिसंचयकथनं नाम सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११४४८ ॥

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः।

मनुरुवाच—

रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा। अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्मभृतां वर ॥ १

मत्स्य उवाच—

बिल्वाटकी यवक्षारं पाटला बाह्लिकोषणा। श्रीपर्णी शल्लकीयुक्तो निक्वाथः प्रोक्षणं परम्॥
सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम्। यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदकम् ॥ ३
कवचाभरणं छत्रं वालव्यजनवेश्मनाम्। शेलुः पाटल्यतिविषा शिग्रु मूर्वा पुनर्नवा ॥ ४
समङ्गा वृषमूलं च कपित्थवृषशोणितम्। महादन्तशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥ ५
लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा सममेला हरेणुका। यष्ट्याह्वा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिताः ॥६

---

* अत्रार्धेऽयं पाठो ग. पुस्तके—काष्ठांश्च मरणे योग्यानङ्गजानि तथैव चेति। * अत्रार्धस्थानेऽयं पाठो ङ. च. पुस्तकयोः कल्पाश्च मारणे योग्या वृषभाणां तथैव चेति।

---

१ ङ. पुनर्मामा। २ ग. लोष्टक°। ३ ग. काक्षतम्। वि°। ४ ग. ङ. °भी। पिप्पली पी°। ५ घ. कल्काश्च। ६ घ. वृषभाणां। ७ ग. °माश्मा°। ८ घ. चित्राः श्वापदा। ९ क. ख. °श्चाङ्गदा। १० ङ. च. विल्वाढकी। ११ क. ख. °षणाः। श्री°। १२ ग. श्रीपर्णा। १३ ग. गात्रं। १४ क. ख. °ट्लाति°। १५ ग. समंगात्रमूलत्वक्कपि°। १६ घ. ङ. °वृक्षमूलं त्वक्कपित्थं विष°। १७ ग. °मू। शक्रद°। घ. °मू। सहदेवाहरिद्रे द्वे प्रत्यक्षं बि°। १८ ग. ङ. मधुना।

निखनेद्गोविषाणस्थं सप्तरात्रं महीतले । ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥७
संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् । मनोह्वया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेतसर्षपाः ॥८
कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्पिताः । शुनो गोः कापिलायाश्च सौम्याक्षिप्तोऽ-
परो गदः ॥ ९
विषजित्परमं कार्यं मणिरत्नं च पूर्ववत् । मूषिका जतुका चापि हस्ते बद्ध्वा विषापहा ॥
हरेणुर्मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु । अक्षत्वक्सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्ववद्भुवि ॥११
वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः । श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्विषः
त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् । सूक्ष्मैला त्रिवृतापत्रं विडङ्गानीन्द्रवारुणी॥१३
मधुकं वेतसं क्षौद्रं विषाणे च निधापयेत् । तस्मादुष्णाम्बुना मात्रं प्रागुक्तं योजयेत्ततः॥
*विषभुक्तं जरं याति निर्विषं पित्तदोषकृत् । शुक्लं सर्जरसोपेतं सर्षपा एलवालुकैः ॥ १५
सुवेगा तस्करसुरौ कुसुमैरर्जुनस्य तु । धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १६
न तत्र कीटा न विषं दर्दुरा न सरीसृपाः । न कृत्या कर्मणां चापि धूपोऽयं यत्र दह्यते॥
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलैः । मूर्वैलावालुसरसानाकुलीतण्डुलीयकैः ॥ १८
क्वाथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतो हितः । रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान्वहन् ॥
विषैर्न बाध्यतेऽस्माच्च नरनारीनृपप्रियः । चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिणिहीकणनिम्बजैः ॥ २०
दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषार्दितम् । शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ॥
गोमूत्रघृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः । एकवीर महौषध्यः शृणु चातः परं नृप ॥ २२
वन्ध्या कर्कोटकी राजन्विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा । शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका
सोमा पिण्डा निशा चैव तथा दग्धरुहा च या । स्थले कमलिनी या च विशाली शङ्ख-
मूलिका ॥२४
चाण्डाली हस्तिमगधा गोऽजापर्णी कराम्भिका । रक्ता चैव महारक्ता तथा बर्हिशिखा च या
कोशातकी नक्तमालं प्रियालं च सुलोचनी । वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली
ईश्वरी शिवगन्धा च श्यामला वंशनालिका । जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका
वज्रकः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः । जीवानन्दा वसुच्छिद्रा नतनागरकण्टकौ ॥
नालं च जाली जाती च तथा च वटपत्रिका । कार्तस्वरं महानीला कुन्दुरुर्हंसपादिका ॥
मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके । सर्पाक्षी लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा
रुजापहा वृद्धिकरी तथा चैव तु शल्यदा । पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी॥

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. पुस्तकयोः ।

१ ङ. 'न सूक्ष्मचूर्णिताः । २ ग. °श्रं तिण्डिकानिद्रवा' । ३ ङ. °द्रं गोविषाणे नि' । ४ ङ. °दुष्टाम्बुना चात्र प्राग्भक्ष्यं यो° । च. °दुष्ठावनामन्त्रं प्राग्° । ५ ग. मात्राप्राग्भक्ष्ये यो' । ६ च. °तः । जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रता° । ७ ग. सुवेला । ङ. सुतैला । च. सुबिल्वा । ८ च. कीटाः सविषा नोन्दुरा । ९ ङ. °कापहा । वि° । १० घ. च. °ते साधु न° । ११ च. दष्टं । १२ ग सर्वविं° । १३ च शृङ्गवेरं तथैव च । व° । १४ घ. ङ. शतानन्दा । १५ ग. चिञ्चिणी । घ. पिडली । १६ च. गोचण्डाली च वत्सका । १७ ग ङ. वसुमती । १८ ग. ङ. °का । तालना जालपाला च त° । १९ ङ. राजमाना ।

तथाऽऽमलकवन्दाकं श्यामचित्रफला च या । [1]काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च॥
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी । गरुडी च तथा वेगा जले कुमुदिनी तथा ॥ ३३
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
*[3]विशिखाऽमरकन्या च कीटपक्षं विशेषतः । जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः॥ ३५
रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कृत्या वैतालनाशनाः । विशेषान्नरनागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः ॥ ३६
सर्पतित्तिरगोमायुबभ्रुमण्डुकजाश्च ये । सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवानरसंभवाः ॥
कपिञ्जला गजा वाजिमहिषैणभवाश्च ये ॥ ३७

इत्येवमेतैः सकलैरु[4]पेतैर्द्रव्यैःपरार्घ्यैः परिरक्षितः स्यात् ।
राजा वसेत्तत्र [5]गृहे सुशुभ्रे गुणान्विते लक्षणसंप्रयुक्ते ॥ ३८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽगदाध्यायो नामाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११४८६ ॥

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

राजरक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् । कारयेद्वा महीभर्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि मे ॥ १

मत्स्य उवाच—

शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं घृतप्लुतम् । क्षुद्[7]योगः कथितो राजन्मासार्धस्य पुरातनैः ॥ २
कशेरुफलमूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् । दूर्वाक्षीरघृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः परः ॥ ३
नरं शस्त्रहतं [8]प्राप्तो न तस्य मरणं भवेत् । कल्माषवेणुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ॥ ४
गृहे त्रिरपसव्यं तु क्रियते यत्र पार्थिव । नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥
कार्पासास्थ्नि[9] भुजङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्वासने धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥ ६
सामुद्रसैन्धवयवा विद्युद्दग्धा च मृत्तिका । तयाऽनुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दह्यते नृप ॥ ७
दिवा च दुर्गे रक्ष्योऽग्निर्वाति वाते विशेषतः । विषाच्च रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्तिं निबोध मे ॥
क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः । अन्नं वै प्राक्परीक्षेत वह्नौ चान्यतरेषु च ॥ ९
[10]वस्त्रं पुष्पमलंकारं भोजनाच्छादनं तथा । नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः ॥ १०
स्याच्चासौ वक्त्रसंतप्तः सोद्वेगं च निरीक्षते । विषदो[11]ऽथ विषं दत्तं यच्च तत्र [12]परीक्षते ॥ ११
स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा । प्रच्छादयति चाऽऽत्मानं लज्जते त्वरते तथा
भुवं विलिखति ग्रीवां तथा चालयते नृप । कण्डूयति च मूर्धानं परि[13]लेढ्याऽऽननं तथा ॥१३

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—वैषामरकतान्यत्र कोटीयक्षां विशेषतः इति ।

---

१ ङ. कङ्कोली । २ ग. घ. ङ. °री । तथा गरुडवेगा च ज° । ३ क. ख. विशेषान्मरकतादीनि की' । ४ क. ख. °पेतं द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरक्षितम् । रा° । ५ क. ख. गृहं सुशुभ्रं गुणान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् । इ' । ६ ङ °रश्वतथबी° । ७ ग. घ. उद्योगः । ङ. दुर्गेण । ८ ग. घ. प्राप्य । ९ क. ख. °सास्थ्ना भु' । १० ग. °त्रं छत्रम' । ङ. °त्रं पत्रम° । ११ ग. °दोषो वि° । ङ. °दोषनिषेधार्थं यत्र यत्र । १२ ग. परीक्ष्यते । ङ. निरीक्ष्यते । १३ ग. °रिलेह्याऽऽन' । ङ. °रिलेह्याधरं त° ।

क्रियासु त्वरितो राजन्विपरीतास्वपि ध्रुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥१४
समीपैर्विक्षिपेद्वह्नौ तदन्नं त्वरयाऽन्वितः । इन्द्रायुधसवर्णं तु रूक्षं स्फोटसमन्वितम् ॥ १५
एकावर्तं तु दुर्गन्धि भृशं चटचटायते । तद्धूमसेवनाज्जन्तोः शिरोरोगश्च जायते ॥ १६
सविषेऽन्ने विलीयन्ते न च पार्थिव माक्षिकाः । निलीनाश्च विपद्यन्ते संस्पृष्टे सविषे तथा॥१७
विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम । विकृतिं च स्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप ॥१८
गतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति । क्रौञ्चो मदमथाभ्येति कृकवाकुर्विरौति च ॥ १९
विक्रोशति शुको राजन्सारिका वमते ततः । चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥
मेहते वानरो राजन्ग्लायते जीवजीवकः । हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः पृषतश्चैव रोदिति ॥ २१
हर्षमायाति च शिखी विषसंदर्शनान्नृप । अन्नं च सविषं राजंश्चिरेण च विपद्यते ॥ २२
तदा भवति निःश्राव्यं पक्षपर्युषितोपमम् । व्यापन्नरसगन्धं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम्॥ २३
व्यञ्जनानां तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः । ससैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिता ॥
सस्यराजिश्च ताम्रा स्यान्नीला च पयसस्तथा । कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम ॥
धान्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च । मधुश्यामा च तक्रस्य नीला पीता तथैव च
घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः । हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथाऽरुणा ॥
फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते । प्रकोपश्चैव पक्वानां माल्यानां म्लानता तथा ॥२८
मृदुता कठिनानां स्यान्मृदूनां च विपर्ययः । सूक्ष्माणां रूपवलनं तथा चैवातिरङ्गता ॥ २९
श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां वै तथैव च । लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ॥ ३०
अनुलेपनगन्धानां माल्यानां च नृपोत्तम । विगन्धता च विज्ञेया वर्णानां म्लानता तथा
पीतावभासता ज्ञेया तथा राजञ्जलस्य तु ॥ ३१
दन्ता ओष्ठौ त्वचः श्यामास्तनुसत्त्वास्तथैव च । एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि नृपोत्तम ॥
तस्माद्राजा सदा तिष्ठेन्मणिमन्त्रौषधागदैः । उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ॥ ३३

प्रजातरोर्मूलमिहावनीशस्तद्रक्षणाद्राष्ट्रमुपैति वृद्धिम् ।
तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्वेण कार्या रविवंशचन्द्र ॥ ३४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे राजरक्षा नामैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११५२० ॥

अथ विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

राजन्पुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता । आचार्यश्चात्र कर्तव्यो नित्ययुक्तश्च रक्षिभिः॥१

---

१ घ. समिद्धे विक्षि° । २ ग. घ. °वर्तोऽथ दुर्गन्धिभृशं । ३ ङ. °ङ्गश्च परिकू° । ४ ग. घ. राजन्नचिरे° । ङ. च. राजन्नचिरेण विपच्यते । ५ ङ. च. °दा तराति । ६ ग. पङ्कप° । ङ. च. पक्वं प° । ५ ङ. °नशालि° । च. °नला-लि° । ८ ग. घ. ङ. °ता । रसस्य राजिस्ताम्रा । ९ ख. च सत्तनुः । ह° । १० घ. °तिरागता । ११ क. ख. दन्तकाष्ठत्व° । ११ ग. घ. ङ. च. °जपु° । १२ घ. च. चार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्ययुक्तैश्च रक्षणम् । ध° ।

धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत्। रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥ २
शिल्पानि शिक्षयेच्चैनं नाऽऽप्तैर्मिथ्याप्रियं वदेत्। शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत्
न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धावमानितैः। तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगोचरे ॥ ४
इन्द्रियैर्नापकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात्। गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥ ५
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम्। अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ ६
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत्। आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ॥ ७
मृगयापानमक्षांश्च वर्जयेत्पृथिवीपतिः। एतांस्तु सेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥ ८
बहवो नृपशार्दूल तेषां संख्या न विद्यते। * वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ९
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च। परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ॥ १०
अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं विवर्जयेत्। अर्थानां दूषणं चैकं तथाऽर्थेषु च दूषणम् ॥ ११
प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया। अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥ १२
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च। अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥ १३
कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च। + एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सादरं पृथिवीक्षिता ॥
एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः। कृत्वा भृत्यजयं राजा पौराञ्जानपदाञ्जयेत् ॥ १५
कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत्। बाह्याश्च विविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः
गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत्। पितृपैतामहं मित्रममित्रं च तथा रिपोः ॥ १७
कृत्रिमं च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते। तथाऽपि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाऽऽदृतः ॥ १८
स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च। कोशो मित्रं च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १९
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः। तन्मूलत्वात्तथाऽङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः॥
षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः। अङ्गेभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ॥ २१
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता। न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ॥ २२
न भाव्यं दारुणेनातितीक्ष्णादुद्विजते जनः। काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥ २३
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत्। भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ॥ २४
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम्। व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ॥ २५
लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्। शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रिक्तचेतसः ॥ २६
जना विरागमायान्ति सदा दुःसेव्यभावतः। स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ॥
वध्येष्वपि महाभाग भ्रूकुटिं न समाचरेत्। भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थूललक्ष्येण भूभुजा ॥ २८
स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी। अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ॥ २९
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत्। रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥ ३०

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—दिवास्वप्नं विषादं च दुर्गादीनामसत्क्रिया। इति। + एतस्मिन्नर्धेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—जेतव्यमरिषड्वर्गं सुतरां पृथिवीक्षितेति।

---

१ ङ. 'येदेवं नास्य मि°'। २ क. ख. नाप्तो मिथ्या। ३ घ. ङ. च. गोमुखे। इ°। ४ घ. °खावहम्। अ°। ५ ख. च. °ते। दिवास्वापं क्षितीशस्तु वि°। ६ ग. °रोपद्रवता नित्यं व°। ७ ग. आकराणां। घ. अकारणात्। ८ घ. ङ. च. 'ले भृत्यानाम°। ९ घ. ङ. त्रिविधा। १० ख. 'धीः। बन्त्रस्त'। ११ ङ. च. 'मुत्सिक्त°'।

अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते। राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं नृपोत्तम ॥ ३१
तस्यासंवृतमन्त्रस्य राज्ञः सर्वापदो ध्रुवम्। कृतान्येव तु कार्याणि ज्ञायन्ते यस्य भूपतेः ॥ ३२
नाऽऽरब्धानि महाभाग तस्य स्याद्वसुधा वशे। मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रः सुरक्षितः॥
कर्तव्यः पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा। मन्त्रवित्साधितो मन्त्रः संपत्तीनां सुखावहः ॥ ३४
मन्त्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः। आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ ३५
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः। न यस्य कुशलैस्तस्य वशे सर्वा वसुंधरा ॥ ३६
भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन। नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं राजा न बहुभिः सह ॥ ३७
नाऽऽरोहेद्विषमां नावमपरीक्षितनाविकाम्। ये चास्य भूमिजयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ३८
तानानयेद्वशे सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः। यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया ॥३९
तथा राज्ञा प्रकर्तव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता। मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्षया ॥ ४०
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः।भृतो वत्सो जातबलः[10] कर्मयोग्यो[11] यथा भवेत्
तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्मसहं भवेत्। यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ॥ ४२
संजातमुपजीवेत्तु विन्दते स महत्फलम्। राष्ट्राद्धिरण्यं धान्यं च महीं राजा सुरक्षिताम्४३
महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता। नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥४४
गोपितानि सदा कुर्यात्संयतानीन्द्रियाणि च। अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ॥ ४५
सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे। तयोर्दैवमचिन्त्यं च पौरुषे विद्यते क्रिया ॥ ४६
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तुर्लोकानुरागः परमो भवेत्तु।
लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतश्चापि परा च कीर्तिः ॥ ४७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मानुकीर्तने विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११५६७ ॥

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीहि मे। अत्र मे संशयो देव च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ १

मत्स्य उवाच—

स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम्। तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥ २
प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते। मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥ ३
येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम। पौरुषेण विना तेषां केषां चिद्दृश्यते फलम् ॥ ४
कर्मणा प्राप्यते लोके[13] राजसस्य[14] तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्

---

१ ग. ङ. च. ज्ञेयाः। २ ग. घ. °तार्थान्येव का°। ३ ङ. च. °भेदे भयं तथा। म°। ४ ग. घ. ङ. संयतानां। ५ घ. ङ भाषणेन। ६ घ. च. °नायका°। ७ ङ. च. °वः। तत्संभृतो जा°। ८ ग. °मेक्षमं भ°। ९ ङ. समाचरेत्। यो। च. समावहेत्। यो। १० ग. घ. स्वं। ११ ङ. °ति। सदा तमुपजीवन्ति वि°। १२ ङ. च. °षां कदाचिद्द°। १३ ङ. °के फलं राजसकर्मणः। कृ°। १४ घ. च. °जसैस्त त°।

पौरुषेणाऽऽप्यते[1] राजन्प्रार्थितव्यं[2] फलं नरैः। दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥ ६
तस्मा[3]त्त्रिकालं संयुक्तं दैवं तु सफलं भवेत्। पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिव ॥ ७
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ ८
कृषिवृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथं चन ॥ ९
तस्मात्स[4]दैव कर्तव्यं स[5]धर्मं पौरुषं नरैः। विपत्तावपि यस्येह परलोके ध्रुवं फलम् ॥ १०
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥ ११
त्यक्त्वाऽलसान्दैवपरान्मनुष्यानुत्थानयुक्तान्पुरुषान्हि लक्ष्मीः।
अन्विष्य यत्नाद्वृणुयान्नृपेन्द्र तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥ १२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे दैवपुरुषकारवर्णनं नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११५७९ ॥

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः।

मनुरुवाच—
उपायांस्त्वं समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते। लक्षणं च तथा तेषां प्रयोगं च सुरोत्तम ॥ १
मत्स्य उवाच—
साम भेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजेश्वर। उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ॥ २
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु। द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ॥ ३
तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते। * तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥ ४
महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः। सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ५
तथ्यं साम च कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम्। तथा तदुपचाराणां कृतानां चैव वर्णनम् ॥ ६
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम्। ए[6]वं साम्ना च कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥ ७
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः। तथाऽप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ॥ ८
अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम्। असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जयेत् ॥ ९
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्र[7]णीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः।
ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततं च राजन् ॥ १०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे सामबोधो नाम द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११५८९ ॥

---

* एतदर्धस्थान इमौ पाठौ ग. ङ. पुस्तकयोः—तत्र साधु प्रियं चैव सामसाध्या नरा मताः। तथा साधुकृतं तेन सामसाध्यो नरो मत इति ॥

१ ङ. 'प्यतो रा°। २ घ. ङ. °जन्मार्गित°। ३ ङ. °स्मा च कर्मणा युक्तो दैवं। ४ ङ. सदैवं। ५ क. ख. °न आचरेद्धर्ममुत्तमम्। त्य°। ६ ग. घ. ङ. °वं सान्त्वेन क°। ७ ग. °णीताः सत्ये स्थिता धर्मप°।

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः । तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥ १
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि बिभ्यति । ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भृशं ततः ॥ २
आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् । एवं हि भेदयेद्भिन्नान्यथावद्वशमानयेत् ॥ ३
संहता हि विना भेदं शक्रेणापि सुदुःसहाः । भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥ ४
स्वमुखेनाऽऽश्रयेद्भेदं भेदं परमुखेन च । परीक्ष्य साधु मन्येत भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५
सद्यः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः । भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राज्ञाऽर्थवादिभिः ॥
अन्तःकोपो बहिः कोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् । अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥ ७
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो महीभृतः । महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्नृप ॥ ८
अमात्यमन्त्रिणां चैव राजपुत्रे तथैव च । अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥ ९
बाह्यकोपे समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिवः । शुद्धान्तस्तु महाभाग शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥ १०
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति । सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद्रक्ष्यो महीभृता ११
परतः कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा । ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥ १२
रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथाऽऽत्मनः । ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितापिताः ॥ १३
तथाऽपि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा । ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयंकरः ॥ १४
न ज्ञातिमनुगृह्णन्ति न ज्ञातिं विश्वसन्ति च । ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥ १५

भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ ।
सुसंहतानां हि तदस्तु भेदः कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥ १६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे भेदप्रशंसा नाम त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११६०५ ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् । सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥ १
न सोऽस्ति राजन्दानेन वशगो यो न जायते । दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृणाम्
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्वा नृपोत्तम । प्रियो हि दानवाँल्लोके सर्वस्यैवोपजायते ॥ ३
दानवानचिरेणैव तथा राजा पराञ्जयेत् । दानवानेव शक्नोति संहतान्भेदितुं परान् ॥ ४
यद्यप्यलुब्धगम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः । न गृह्णन्ति तथाऽप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥

१ क. °स्माद्वाऽऽराध्यति । २-घ. °मुद्यम्य कु° । ३ ग. घ. च. राजार्थं° । ४ ख. साम्ना न कों° । घ. सामान्यको° ।

अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यान्यथा वशे। उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥ ६
दानं श्रेयस्करं पुंसां दानं श्रेष्ठतमं परम् । दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे ध्रियते सदा ॥ ७
न केवलं दानपरा जयन्ति भूर्लोकमेकं पुरुषप्रवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं सुदुर्जयं यो विबुधाधिवासः ॥ ८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मदानप्रशंसा नाम चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११६१३ ॥

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

न शक्या ये वशे कर्तुमुपायत्रितयेन तु । दण्डेन तान्वशी कुर्याद्दण्डो हि वशकृन्नृणाम् ॥ १
सम्यक्प्रणयनं तस्य तथा कार्यं महीक्षिता । धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥ २
तस्य सम्यक्प्रणयनं यथा कार्यं महीक्षिता । वानप्रस्थांश्च धर्मज्ञान्निर्ममान्निष्परिग्रहान् ॥
स्वदेशे परदेशे वा धर्मशास्त्रविशारदान् । समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ४
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाऽथ गुरुर्महान् । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेण तिष्ठति ॥ ५
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । इह राज्यात्परिभ्रष्टो नरकं च प्रपद्यते ॥ ६
तस्माद्राज्ञा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः । दण्डप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ ७
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति
बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा यतः । मात्स्यन्यायेन भक्ष्येरन्यदि दण्डं न पातयेत् ॥ ९
देवदैत्योरगगणाः सर्वे भूतपतत्त्रिणः । उत्क्रामयेयुर्मर्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥ १०
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च । सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥ ११
पूज्यन्ते दण्डिनो देवैर्न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः । न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्यमणावपि ॥
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । रुद्रमग्निं च शक्रं च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥
विष्णुं देवगणांश्चान्यान्दण्डिनः पूजयन्ति च । दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । राजदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥ १५
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि । एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ १६
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् । यस्माद्दण्डो दमयति दुर्मदान्दण्डयत्यापि ॥
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ १७

---

१ ङ. च. वशी । २ क. ख. °ण ससहा° । ३ घ. ङ च. तथा । ४ ग. निधानेन ५ क. पापहा । ६ ग. °विक्लवा नराः । मा° । घ. ङ. विक्लवा । ७ ग. ङ. पालये° । ८ ङ. °णाः सिद्धभू° । ९ ङ. सर्वातिक° । १० ङ. ब्राह्मणं ११ ग. पि° । पूज्यन्ते मानवैः कैश्चित्प्र° । १२ ङ. च. °जेत यदि । १३ च. °दृण्ज्यं दण्डय° । १४ क. °ति अदण्ड्यान्द° । ख. °ति अदण्ड्यान्दमय° । १५ च न्दमय° ।

दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतैर्भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
दत्तं कुमारे ध्वजिनीपतित्वं वरं शिशूनां च भयाद्बलस्थम् ॥ १८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे दण्डप्रशंसा नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११६३१ ॥

अथ षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंभुवा । देवभागानुपादाय सर्वभूतादिगुप्तये ॥ १
[*तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् । ततो भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥
यदाऽस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति । नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥ ३
+यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्ते काले प्रयच्छति । तथा राज्ञा विधातव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव प्रदृश्यते । तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ५
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यति मानवः । तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चन्द्रप्रतिमो नृपः ॥ ६
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु । दुष्टसामन्तहिंस्रेषु राजाऽऽग्नेयव्रते स्थितः ॥ ७
यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् । तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम्] ॥
इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च । चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोव्रतं नृपश्चरेत् ॥ ९
वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाऽभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामामिन्द्रव्रतं स्मृतम्
अष्टौ मासान्यथाऽऽदित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः । तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ १२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे राज्ञो लोकपालसाम्यनिर्देशो नाम षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११६४३ ॥

अथ सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

निक्षेप[5]स्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक् तथा । वस्त्रादिकसमस्तस्य तदा धर्मो न हीयते ॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानि[6]क्षिप्य याचते । तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ वा द्विगुणं धनम् ॥
उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः । ससहायः स हन्तव्यः प्रकामं विविधैर्वधैः ॥ ३
यो याचितं समादाय न तद्दद्याद्यथाक्रमम् । स निगृह्य बलाद्दाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम्
अज्ञानाद्यदि वा कुर्यात्परद्रव्यस्य विक्रयम् । निर्दोषो ज्ञानपूर्वं तु चोरवद्वधमर्हति ॥ ५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । + इत आरभ्य अध्यायान्तग्रन्थो क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ च. चक्रुः २ ङ. °त्वं बलं शिशौ तस्य भ° । ३ घ. ङ. तदा । ४ क. ख. राज्यं । ५ क. ख क्षेप्तस्य । ६ क. ख. °निक्षिप्य । ७ ङ. च. °ह्यो द्विगुणसा° । ८ ङ. °वद्दण्डम° ।

मूल्यमादाय यो विद्यां शिल्पं वा न प्रयच्छति। दण्ड्यः स मूल्यं सकलं धर्मज्ञेन महीक्षिता॥
द्विजभोज्ये तु संप्राप्ते प्रतिवेश्ममभोजयन्। हिरण्यमाषकं दण्ड्यः पापे नास्ति व्यतिक्रमः॥
आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानश्च स्वे गृहे। निष्कारणं न गच्छेद्यः स दाप्योऽष्टशतं दमम्॥
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः॥ ८
भृत्यश्चाऽऽज्ञां न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम्॥ ९
संगृहीतं न दद्याद्यः काले वेतनमेव च। अकाले तु त्यजेद्भृत्यं दण्ड्यः स्याच्छतमेव च॥ १०
यो ग्रामदेश[1]संस्थानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥ ११
क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहा[2]नुशयी भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तत्साम्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत वा॥ १२
परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नैव दापयेत्[3]। आददन्[4]न ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥ १३
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥
[5]अकन्यैवेति यः कन्यां ब्रूया[6]द्दोषेण मानवः। स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥ १५
यस्त्वन्यां दर्शयित्वाऽन्यां वोढुः[7] कन्यां प्रयच्छति। उत्तमं तस्य कुर्वीत राजा दण्डं तु साहसम्॥
व[8]रो दोषाननाख्याय यः कन्यां वरयेदिह। दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम्॥
प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति। दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः॥
सत्यंकारेण वा वाचा यु[10]क्तं पण्यमसंशयम्। लुब्धो ह्यन्यत्र विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति॥
दुहितुः शुल्कविक्रेता सत्यंकारात्तु संत्यजेत्। द्विगुणं दण्डयेदेनमिति धर्मो व्यवस्थितः॥
मूल्यैकदेशं दत्त्वा तु यदि क्रेता धनं त्यजेत्। स दण्ड्यो मध्यमं दण्डं तस्य पण्यस्य मोक्षणम्॥ २१
दुह्याद्धेनुं च यः पालो गृहीत्वा[11] भक्तवेतनम्। स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं चाप्यरक्षिता॥
दण्डं दत्त्वा तु विरमेत्स्वा[12]मितः कृतलक्षणः। बद्धः कार्ष्णायसैः पाशैस्तस्य कर्मकरो भवेत्
धनुःशतपरीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः। द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि नगरस्य तु कल्पयेत्॥ २४
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। छिद्रं वा[13] वारयेत्सर्वं श्वशूकरमुखा[14]नुगम्॥ २५
यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र कारयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणे॥ २६
अनिर्दशाहां गां सूतां वृषं देवपशुं तथा। छिद्रं वा[15] वारयेत्सर्वं[16] न दण्ड्यमनुरब्रवीत्॥ २७
अतोऽन्यथा विनष्टस्य दशांशं दण्डमर्हति*। पाल्यस्य पालकस्वामी विनाशे क्षत्रियस्य तु
भक्षयित्वोपविष्टस्तु द्विगुणं दण्डमर्हति। विंशं दण्ड्याद्दशगुणं विनाशे क्षत्रियस्य तु॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा[17]ऽपि समाहरन्। शतानि पञ्च दण्डः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥

* इतः परं सार्धश्लोको न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः।

१ घ. ङ. च. °शसंधानां। २ क. ख घ. °स्यो भ°। ३ ङ. °त्। अददाद्विवदंश्चैव। ४ क. ख. °दद्विदद°। ५ ग. अनवेक्ष्येति। घ. अनदोषवतीं क°। ६ घ. ङ. याद्द्वेषे°। ७ घ. ङ. वोढुं। ८ घ. ङ. वरे दोषमना°। ९ च. °रोऽप्येवं समाच्छाद्य यः। १० ङ. दत्त्वा। ११ ग. °त्वा तक्रवे°। १२ ग. ङ. °मिभिः कृ°। च. °मिना कृतरक्ष°। १३ ग. घ. ङ. वा धार°। १४ ङ. °खागतम्। य°। १५ ग. घ. ङ. वा धारये°। १६ घ. °र्वं निर्दण्ड्यान्मनु°। १७ ङ. वापीमपाहरेत्। श°।

सीमाबन्धनकाले तु सीमान्तं यो हि कारयेत् । तेषां संज्ञां ददानस्तु जिह्वाच्छेदमवाप्नुयात्
अथैनामपि यो दद्यात्संविदं वाऽधिगच्छति । उत्तमं साहसं दण्ड्य इति स्वायंभुवोऽब्रवीत्
वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः । अकार्यकारिणः सर्वान्प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
असत्येन प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । दानेन च धनेनैकं सर्पादीनामशक्नुवन् ॥ ३४
एकैकं स चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये । फलदानां च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥ ३५
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् । अस्थिमतां च सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे
पूर्णे वाऽनस्यवस्थातुं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ३६
किंचिद्देयं च विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामैर्विशुध्यति
अन्नादिजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः । फलपुष्पोद्भतानां च घृतप्राशो विशोधनम्
कृष्टानामोषधीनां च जातानां च स्वयं वने । वृथा छेदेन गच्छेत दिनमेकं पयोव्रती ॥ ३९
एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् । स्तेयदोषापहर्तॄणां श्रूयतां व्रतमुत्तमम् ॥ ४०
धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य तु । कूपवापीजलानां तु शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मतः । चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्य विशुद्धये
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु । पुष्पमूलफलानां तु पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ ४४
तृणकाष्ठद्रुमाणां तु शुष्कान्नस्य गुडस्य च । चैलचर्मामिषाणां तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम्
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयस्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नभुक् ॥
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ ४७
एतैर्व्रतैर्व्यपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः । अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ ४८
गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥
पैतृष्वस्रीयभगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च । भ्रातुर्दुहितरं चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५०
एताः स्त्रियस्तु भार्यार्थे नोपगच्छेत्तु बुद्धिमान् । *ज्ञातीनां च स्त्रियो यास्तु पतितानुगताश्च
याः ॥ ५१

अमानुषीषु पुरुषो उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥
मैथुनं च समालोक्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्
चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु
गच्छति ॥ ५४

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ५५
सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तत्तस्याः पावनं स्मृतम् ॥
यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः । +तद्भक्ष्यभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिवर्षैर्व्यपोहति ॥ ५७

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठः ख. पुस्तके—ज्ञातीश्च मातुलेयास्ते पतिता उपयन्ति य इति । * एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—जातियोनिषु ये यान्ति पतितास्ते पतन्त्यध इति । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—भिक्षाशी ऋग्जपी ।नित्यं त्रिभिर्मासैर्विमुच्यत इति ।

---

१ घ. °थारम्भे न गच्छेदाद्दिन° । ङ. °थारम्भान्न गच्छेदाद्दिन° । २ क. ख. °यकत्रेप° । ३ ङ. °र्यात्याऽऽत्मशु° । ४ ग. घ. °हं फलान्न° । ५ ङ. °जादिषु । पै° । ६ ङ. न. स्वसारं । ७ क. ख. च । मातुश्च भ्रातुरार्यायां ग° । ८ ङ. °तुरात्तस्य तां गत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । ए° । ९ ग. °ण्डालीं च स्त्रियं ग° । १० ख. घ. तदेकभु° ।

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्तुल्ययानाशनासनात् ॥ ५९
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ ६०
पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसंनिधौ ॥
दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्सदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥ ६२
निवर्तयेरंस्तस्मात्तु संभाषणसहासनम् । दायादस्य प्रमाणं च यात्रामेवं च लौकिकीम् ॥
*ज्येष्ठभावान्निवर्तेत ज्येष्ठावाप्तं च यत्पुनः । ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥
स्थापितां चापि मर्यादां ये भिन्द्युः पापकर्मिणः । सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा प्रथमसाहसम्
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विशतं राजञ्छूद्रस्तु वधमर्हति ॥ ६६
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्यस्याप्यर्धपञ्चाशच्छूद्रे
स्थापितां चापि मर्यादां ये भिन्द्युः पापकर्मिणः । सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा प्रथमसाहसम्
द्वादशको दमः ॥
क्षत्रियस्याऽऽप्नुयाद्वैश्यः साहसं पुनरेव च । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदनमाप्नुयात् ॥ ६८
पञ्चाशत्क्षत्रियो दण्ड्यस्तथा वैश्याभिशंसने । शूद्रे चैवार्धपञ्चाशत्तथा धर्मो न हीयते ॥ ६९
वैश्यस्याऽऽक्रोशने दण्डः शूद्रश्चोत्तमसाहसम् । शूद्राक्रोशे तथा वैश्यः शतार्धं दण्डमर्हति ॥
सवर्णाक्रोशने दण्ड्यस्तथा द्वादशकं स्मृतम् । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ ७१
एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यः प्रथमो हि सः
नामजातिगृहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः । निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ७३
धर्मोपदेशं शूद्रस्तु(स्य) द्विजानामभिकुर्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ ७४
श्रुतिं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च । वितथं च ब्रुवन्दण्ड्यो राज्ञा द्विगुणसाहसम् ॥ ७५
यस्तु पातकसंयुक्तः क्षिपेद्वर्णान्तरं नरः । उत्तमं साहसं दण्डः पात्यस्तस्मिन्यथाक्रमम् ॥ ७६
राज्ञो निवेशनियमं वितथं यान्ति वै मिथः । सर्वे द्विगुणदण्ड्यास्ते विप्रलम्भान्नृपस्य तु ॥ ७७
प्रीत्या मयाऽस्याभिहितं प्रमादेनाथवा वदेत् । भूयो न चैवं वक्ष्यामि स तु दण्डार्धभाग्भवेत् ॥
काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्धं चापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणं धनम्
मातरं पितरं ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्रोशयञ्छतं दण्ड्यः पन्थानं चार्दयन्गुरोः ॥ ८०
गुरुवर्ज्यं तु मानार्हं यो हि मार्गं न यच्छति । स दाप्यः कृष्णलं राज्ञस्तस्य पापस्य शान्तये ८१
एकजातिर्द्विजातिं तु येनाङ्गेनापराध्नुयात् । तदेव च्छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥ ८२
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमपशब्दयतो गुदम् ॥ ८३
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽप्यस्य कर्तयेत्
केशेषु गृह्णतो हस्तं छेदयेदविचारयन् । पादयोर्नासिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ ८५

* एतच्छ्लोकेऽयं पाठश्च पुस्तके—ज्येष्ठकार्यान्निवर्तेत ज्येष्ठलभ्यं च यत्पुनः । ज्येष्ठं संप्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽपि वेति ॥

१ घ. °नाध्यजनाद्यानादालापादश्च° । २ क. ख. °नादनुया° । ३ ग. °धौ । दद्याद्घट° । ४ ग. °द्दाशन° । ५ ङ. °वाप्यं च निर्वृतः । ज्येष्ठं समाप्नु° । ६ क. ख. °थग्दण्डनीया रा° । ७ ग. च. °देषु च° । ८ ग. क्षिपेत् । ९ ग. घ. च. °धन्यप्रभवो हि । १० च. °नं न त्यजेद्गुरोः । ११ ङ. च. °मधः श° । १२ घ. ङ. च. कर्णे । १३ घ. ङ. च. °वांस्य एकं चैवा° ।

त्वग्भेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च षण्निष्कान्निर्वास्यस्त्वस्थिभे-
दकः ॥ ८६
अङ्गभङ्गकरस्याङ्गं तदेवापहरेन्नृपः । दण्डपारुष्यकृद्दण्डयः समुत्थानव्ययं तथा ॥ ८७
अर्धपादकरः कार्यो गोगजाश्वोष्ट्रघातकः । पशुक्षुद्रमृगाणां च हिंसायां द्विगुणो दमः॥८८
पञ्चाशच्च भवेद्दण्डयस्तथैव मृगपक्षिषु । कृमिकीटेषु दण्डयः स्याद्रजतस्य च माषकम्॥८९
तस्यानुरूपं मूल्यं च प्रदद्यात्स्वामिने तथा । स्वस्वामिकानां सकलं शेषाणां दण्डमेव तु॥९०
वृक्षं तु सफलं छित्त्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं दण्डयेच्चैनं पथि सीम्नि जलाशये ॥ ९१
छेदनादफलस्यापि मध्यमं साहसं स्मृतम् । गुल्मवल्लीलतानां च सुवर्णस्य च माषकम् ॥ ९२
वृथाच्छेदी तृणस्यापि दण्डयः कार्षापणं भवेत् । त्रिभागं कृष्णला दण्डयाः प्राणिनस्ताडने
तथा ॥ ९३
देशकालानुरूपेण मूल्यं राजा द्रुमादिषु । तत्स्वामिनस्तथा दण्डया दण्डमुक्तस्तु पार्थिव९४
यत्रातिवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्डयो नाऽऽप्तश्चेत्प्राजको भवेत्॥
प्राजकश्च भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । नास्ति दण्डश्च तस्यापि तथा वै हेतुकल्पकः॥ ९६
द्रव्याणि यो हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्यात्ततो दमम् ॥
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च तां प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च संप्रतिपादयेत् ॥९८
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
तथा भक्ष्यान्नपानानां न तथाऽप्यधिके वधः । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ १०१
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य रसस्य च ॥ १०२
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च । मृन्मयानां च सर्वेषां मृदो भस्मन एव च ॥ १०३
कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । गोषु ब्राह्मणसंस्थासु महिषीषु तथैव च॥१०४
अश्वापहारकश्चैव सद्यः कार्योऽर्धपादकः । सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च १०५
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यद्वस्तुसंभवम् ॥१०६
अन्येषां लवणादीनां मद्यानामोदनस्य च । पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीलतासु च । अन्नेषु परिपूर्णेषु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकम् ॥
परिपूर्णेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ १०८
निरन्वये शतं दण्डयः सान्वये द्विशतं दमः । येन येन यथाङ्गेन स्तेनोऽन्येषु विचेष्टते ॥ १०९
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥ ११०
त्रपुसोर्वारुकौ द्वौ च तावन्मात्रं फलेषु च । तथा च सर्वधान्यानां मुष्टिग्राहेण पार्थिव ॥१११
शाके शाकप्रमाणेन गृह्यमाणे न दुष्यति । वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ॥ ११२
तृणं गोभ्यवहारार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् । अदेववाटिजं पुष्पं देवतार्थं तथैव च ॥ ११३
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति । शृङ्गिणं नखिनं राजन्दंष्ट्रिणं च वधोद्यतम् ॥ ११४

---

१ घ. ङ. च. हिंसाणां । २ ङ. च. दण्डः । ३ घ. ङ. च. 'मिने तथा दद्याद्दण्डमुक्तं च पार्थिवः । य' ।
४ घ. च. वै हितजल्पतः । द्र° ।

योहन्यान्न स पापेन लिप्यते मनुजेश्वर। गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥ ११५
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ११६
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्यु[1]स्तं मन्युमृच्छति। गृहक्षेत्राभिहर्तारस्त[2]थाऽगम्याभिगामिनः ॥
अग्निदो गरदश्चैव तथा चाभ्युद्यतायुधः। अभिचारं तु कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ॥ ११८
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः । *भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि वा स्यात्कुशी-
लवः ॥ ११९
प्रविशेत्प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयाद्द्विगुणं दमः। परस्त्रीणां तु संभाषे तीर्थेऽरण्ये गृहेऽपि वा॥१२०
नदीनां चैव संभेदे स सं[3]ग्रहणमाप्नुयात्। न संभा[4]षेत्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः[5] समाचरेत् ॥ १२१
प्रतिषिद्धे समाभाष्य सुवर्णं दण्डमर्हति। नैष चारणदारेषु विधिरात्मोपजीविषु ॥ १२२
सज्जयन्ति मनुष्यैस्ता निगूढं[6] वा चरन्त्युत । किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषेणापचारयन् ॥
प्रेष्यासु चैव सर्वासु गृहप्रव्रजितासु च। योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥ १२४
सकामां दूषयाणस्तु प्राप्नुयाद्द्विशतं दमम्। यश्च सं[7]रक्षकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ॥ १२५
पारदारिकवद्दण्ड्यो योऽपि स्यादवकाशदः । बलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्यां नरः क्वचित् ॥
वधो दण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः। रजस्तृतीयं या कन्या स्वगृहे प्रतिपद्यते ॥१२७
अदण्ड्या सा भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम्। स्वदेशे कन्यकां दत्त्वा तामादाय तथा व्रजेत्
परदेशे भवेद्वध्यः स्त्रीचोरः स यतो भवेत्। अद्रव्यां मृतपत्नीं तु संगृह्णन्नापरा[8]ध्नुते ॥ १२९
सद्रव्यां तां[9] संग्रहीता दण्डं तु क्षिप्रमर्हति । उत्कृ[10]ष्टं या भजेत्कन्या देया तस्यैव सा भवेत्[11] ॥
यच्चान्यं सेवमानां च संयतां वासयेद्गृहे। उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
जघन्यमुत्तमा नारी सेवमाना तथैव च ॥ १३१
भर्तारं लङ्घयेद्या स्त्री[12] ज्ञातिभिर्बलदर्पिता। तां[13] च निष्कासयेद्राजा सं[14]स्थाने बहुसंस्थिते ॥
हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। वासयेत्स्वैरिणीं नित्यं स[15]वर्णेनाभिदूषिताम्
ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात्। वासश्च मलिनं नित्यं शिखां संप्राप्नुयाद्दश ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविट्शूद्रयोषितः। व्रजन्दाप्यो भवेद्राज्ञा दण्डमुत्तमसाहसम् ॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे। मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमाद्भवेत् ॥
शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्ड्यो महीक्षिता। वैश्यस्तु द्विगुणं राजन्क्षत्रियस्त्रिगुणं तथा॥१३७
ब्राह्मणश्च भवेद्दण्ड्यस्तथा राजंश्चतुर्गुणम्। + अगुप्तासु भवेद्दण्डः सुगुप्तास्वधिको भवेत् ॥
माता पितृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृव्यजा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥
भ्रातृभार्यागमे पूर्वाद्दण्डस्तु द्विगुणो भवेत् ॥ १३९

---

* इत आरभ्य दम इत्यन्तग्रन्थः क. पुस्तक एव वर्तते । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—गुप्ताश्चेत्तद्भवेद्दण्ड अगुप्तास्वधिकं भवेदिति ।

---

१ घ. ङ. च. °न्युस्तमनुपृच्छ° । २ घ. ङ. च. °था पत्न्याभि° । ३ च. संग्राहमवाप्नु° । ४ ग. घ. ङ. च. °षेत्सहस्त्री° । ५ च. °द्धः पुमान्किल । यस्तु संभाषते स्त्रीभिः सु° । ६ घ. ङ. °ढं विचरन्त्यतः । किं° । ७ क. घ. च. संचारक° । ८ क. ख. ग. घ. °राध्यति । स° । ९ ग. घ. ङ. तां गृहाणस्तु दण्डमर्हति सत्तम । उ° । १० ङ. °त्कृष्टां यो भजेत्कन्यां दे° । ११ घ. °त् । जघन्यं से° । १२ घ. ङ. स्त्री स्वज्ञातिबल° । १३ घ. ङ. तां श्वभिः खादये° । १४ ग. सांस्थते सर्वसंसदि । हृ° । १५ ङ. सर्ववर्णेन दू° ।

* भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च । तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च ॥ १४०
इत्यगम्याश्च निर्दिष्टास्तासां तु गमने नरः । शिश्नस्योत्कर्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥ १४१
चण्डालीं च श्वपाकीं च गच्छन्वधमवाप्नुयात् ॥ १४२
तिर्यग्योनिं च गोवर्ज्यं मैथुनं यो निषेवते । वपनं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥ १४३
सुवर्णं च भवेद्दण्ड्यो गां व्रजन्मनुजोत्तम । वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेश्याशुल्कसमं पणम् ॥
गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति । वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डं च द्विगुणं तथा ॥ १४५
अन्यमुद्दिश्य यो वेश्यां नयेदन्यस्य कारणात् । तस्य दण्डो भवेद्राजन्सुवर्णस्य च माषकम् ॥
+ नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम् । राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते ॥
बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् । दद्युः पृथक्पृथक्सर्वे दण्डं च द्विगुणं परम् ॥ १४८
न माता न पिता न स्त्री न ऋत्विग्याज्यमानवाः । अन्योन्यं पतितास्त्याज्या योगे दण्ड्याः शतानि षट् ॥ १४९
पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कथं चन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ १५०
अधीयानोऽप्यनध्याये दण्ड्यः कार्षापणत्रयम् । अध्यापकश्च द्विगुणं तथाऽऽचारस्य लङ्घने
अनुक्तस्य भवेद्दण्डः सुवर्णस्य च कृष्णलम् । भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ॥
कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथं चन ॥ १५३
अतोऽन्यथा प्रहरतः प्राप्नुयाच्चोरकिल्बिषम् । दूतीं समाह्वयंश्चैव यो निषिद्धं समाचरेत् ॥ १५४
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा स दण्ड्यः पार्थिवेच्छया । वासांसि फलकैः श्लक्ष्णैर्निर्णिज्याद्रजकः शनैः ॥ १५५
अतोऽन्यथा हि कुर्वंस्तु दण्ड्यः स्याद्रुक्ममाषकम् । रक्षास्वधिकृतानां च प्रदेयं यैर्विलुप्यते ॥
कर्षकेभ्योऽर्थमादाय यः कुर्यात्करमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् ॥ १५७
ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् । निर्घृणाः क्रूरमनसः सर्वे कर्मापराधिनः ॥
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः । कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ॥
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च वध्यांस्तत्सेविनस्तथा । अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा
तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् । ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः ॥ १६१
एतान्सर्वान्पृथग्विद्यान्महापातकिनो नरान् । महापातकिनो वध्या ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥
कृतचिह्नं स्वदेशाच्च शृणु चिह्नाकृतिं ततः । गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ १६३
स्तेने तु श्वपदं तद्वद्ब्रह्महण्यशिराः पुमान् । असंभाष्या ह्यसंभोज्या असंवाह्या विशेषतः ॥
त्यक्तव्याश्च तथा राजञ्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः । महापातकिनो वित्तमादाय नृपतिः स्वयम् ॥

* इत आरभ्य वधमर्हति इत्यन्तग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके— नीत्वा भुक्त्वाऽन्यस्य दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

१ ङ. °न्यस्त्र का° । २ ङ. °नां भुञ्जता° । ३ घ. °थग्भागं द° । च. °थग्प्रासं द° । ४ ग. घ. ङ. च. °ज्यसू. नवः । अ° । ५ क. ग. प्राप्तं स्याच्चो° । ङ. प्राप्तः स्याद्घोर° । ६ क. ख. °त् । आच्छन्नं । ७ क. ख. °कृतैश्चैव प्र° । ८ ङ. घ्नन्ति । ९ क. ख. °ध्याद्विट्सेवि° । १० ङ. °थक्कुर्यान्म° । ११ घ. चिह्नकर्म त° । १२ घ. स्तेयकर्तुः पदं छिन्द्या ब्रह्महन्तुः शिरः पु° ।

अप्सु प्रवेशयेद्दण्डं वरुणायोपपादयेत् । सहोढं न विना चोरं घातयेद्धार्मिको नृपः ॥ १६६
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् । ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चोराणां भक्ष्यदायकाः ॥ १६७
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु राज्ञाऽधिकृताः सामन्ताश्चैव दूषकाः ॥
अभ्याघातेषु मध्यस्थाः क्षिप्रं शास्यास्तु चोरवत् । ग्रामघाते मठाभङ्गे पथि मोषाभिमर्दने ॥
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु संस्थितान् ।
अरीणामुपर्कर्तॄंश्च घातयेद्विविधैर्वधैः । संधिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन तु ॥
यस्तु पूर्वं निविष्टं स्यात्तडागस्योदकं हरेत् । आगमं चाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
कोष्ठागारायुधागारदेवागारविभेदकान् । पापान्पापसमाचारान्घातयेच्छीघ्रमेव च ॥ १७४
समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यम[10]नापदि[11] । स हि कार्षापणं दण्ड्यस्[12]तत्त्वमेध्यं च शोधयेत्[13] १७५
आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति न च शोध्यमिति स्थितिः ॥
प्रथमं साहसं दण्ड्यो यश्च मिथ्या चिकित्सते । पुरुषे मध्यमं दण्डमुत्तमं च तथोत्तमे[14] ॥ १७७
छत्रस्य ध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकाः । प्रतिकुर्युस्ततः सर्वे[16] पञ्च दण्ड्याः शतानि च ॥
अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा । मणीनामपि भेदेन दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥ १७९
समं च विषमं चैव कुरुते मूल्यतोऽपि वा । समाप्नुयात्स वै पूर्वं दमं मध्यममेव च ॥ १८०
बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् । कर्षन्तो यत्र दृश्यन्ते विकृताः पापकारिणः ॥
प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च भेदकम् । द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥
मूलकर्माभिचारेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः । अबीजविक्रयी[17] यश्च बीजोत्कर्षक[18] एव च ॥ १८३
मर्यादाभेदकश्चापि विकृतं[19] वधमाप्नुयात् । सर्वसंकरपापिष्ठं हेमकारं नराधिप ॥ १८४
अन्याये वर्तमानं च च्छेदयेल्लवशः क्षुरैः । द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुन्धताम् ॥ १८५
द्रव्याणां दूषको यस्तु प्रतिच्छन्नस्य विक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् ॥ १८६
राजा पृथक्पृथक्कुर्याद्दण्डं चोत्तमसाहसम् । शास्त्राणां यज्ञतपसां देशानां क्षेपको नरः ॥ १८७
देवतानां सतीनां[20] च उत्तमं दण्डमर्हति । एकस्य दण्डपारुष्ये बहूनां द्विगुणो दमः ॥ १८८
कलहो यद्गतो दाप्यो दण्डश्च द्विगुणस्ततः । मध्यमं ब्राह्मणं राजा विषयाद्विप्रवासयेत् ॥
लशुनं च पलाण्डुं च शूकरं ग्रामकुक्कुटम् । तथा पञ्चनखं[22] सर्वं भक्ष्यादन्यत्तु भक्षयेत् ॥ १९०
विवासयेत्क्षिप्रमेव ब्राह्मणं विषयात्स्वकात् । अभक्ष्यभक्षणे दण्ड्यः शूद्रो भवति कृष्णलम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां चतुस्त्रिद्विगुणं स्मृतम् । यः साहसं कारयति स दण्ड्यो द्विगुणं दमम् ॥
यस्त्वेवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् । संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥ १९३

---

१ ग. च चोराणां भक्ष्यभोज्यादिदा° । २ घ. भक्तदा° । ३ घ. सर्वदा । ४ ग. ङ. °पजप्तॄंश्च । ५ ङ छित्त्वा । ६ घ. पूर्वनिबद्धं तु तडा° । ७ घ. स्रवणं । ८ घ. भेत्ता । ९ क. ख. वेशासनम् । को° । १० घ. °मेध्यं नराधमः । स । ११ ग. °नातुरः । स° । १२ ङ. °स्तममे° । १३ क. ख. °त् । अजङ्गमोऽथ° । १४ ङ. °मे । संक्रमध्व° । घ. °मे । संक्रमाप्रामय° । १५ ग. क्रमस्य । १६ ग. घ. ङ. सर्वे । १७ ग. °क्रयाश्चैव बी° । १८ ग. घ. ङ. °जोत्कृष्टस्तथैव । १९ ख. °तं बन्धमा° । २० ग. घ. यतीनां । २१ घ. गृञ्जनं । २२ ग. °नखात्सर्वभक्ष्यादन्यत्र भक्षिणम् । वि° ।

पञ्चाशत्पणिको दण्डस्तयोः कार्यो महीक्षिता । अस्पृश्यं च स्पृशन्नार्यो ह्ययोग्यो योग्य-
कर्मकृत् ॥ १९५
पुंस्त्वहर्ता पशूनां च दासीगर्भविनाशकृत् । शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ॥ १९६
अव्रजन्बाढमुक्त्वा तु तथैव च निमन्त्रणे । एते कार्षापणशतं सर्वे दण्ड्या महीक्षिता ॥ १९७
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्दड्यस्तु कृष्णलम् । पितापुत्रविरोधे च साक्षिणां द्विशतो दमः ॥
स्यान्नरश्च तथाऽर्यः स्यात्तस्याऽप्यष्टशतो दमः ॥ १९८
*तुलाशासनमानानां कूटकृन्नानकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता च स दण्ड्यो दममुत्तमम् ॥
विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् । विकर्णनासिकां व्योष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमार्पयेत् ॥
ग्रामस्य दाहका ये च ये च क्षेत्रस्य वेश्मनः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना ॥
ऊनं वाऽप्यधिकं चापि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥
अभक्ष्येण द्विजं दूष्यं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धकम् ॥ २०३
मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरुं ताडयतस्तथा । राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २०४
यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दण्डयेद्द्विगुणं दमम् ॥
आह्वानकारी मध्यः स्यादनाह्वाने तथाऽऽह्वयन् । दाण्डिकस्य च यो हस्तादभियुक्तः पलायते
हीनः पुरुषकारेण तं दण्ड्याद्दाण्डिको धनम् । प्रेष्यापराधात्प्रेष्यैस्तु स दण्ड्यश्चार्धमेव च ॥
दण्डार्थं नियमार्थं च नीयमानेषु बन्धनम् । यदि कश्चित्पलायेत दण्डश्चाष्टगुणो भवेत् ॥
अनिन्दिते विवादे तु नखरोमावतारणम् । कारयेद्यः स पुरुषो मध्यमं दण्डमर्हति ॥ २०९
बन्धनं चाप्यवध्यस्य बलान्मोचयते तु यः । वध्यं विमोचयेद्यस्तु दण्ड्यो द्विगुणदण्डभाक्
दुर्दृष्टव्यवहाराणां सभ्यानां द्विगुणो दमः । राज्ञा त्रिंशद्गुणो दण्डः प्रक्षेप्य उदके भवेत् ॥
अल्पदण्डेऽधिकं कुर्याद्विपुले चाल्पमेव च । ऊनाधिकं तु तं दण्डं सभ्यो दद्यात्स्वकाद्गृहात्
यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य रक्षणे । अधर्मो नृपतेर्दृष्ट एतयोरुभयोरपि ॥ २१३
ब्राह्मणं नैव हन्यात्तु सर्वपापेष्ववस्थितम् । प्रवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्समग्रधनसंयुतम् ॥ २१४
न जातु ब्राह्मणं वध्यात्पातकं त्वधिकं भवेत् । यस्मात्तस्मात्प्रयत्नेन ब्रह्महत्यां विवर्जयेत् ॥
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो घ. च. पुस्तकयोः–तुलानां कूटकृत्स्तेनः पिशुनश्च विशेषत इति ।

---

१ क. ख. °स्तत्र का° । २ ग. °स्पृश्यां च स्पृशन्नरभियोग्ये यो° । ३ घ. °भधरस्तथा । शू° । ङ. °भंकर-स्तथा शू° । ४ ग. घ. मः । सान्तरश्च तयोर्यः । ५ क कृन्मान° । ग. °कृत्कन° । ६ ङ. विकृत्तकर्णनासोष्ठीं । ७ घ. °ष्ठीं गोभिः सह विवासये° । ८ ग. ङ. च. प्रवासयेत् । ९ ख. घ. खलस्य । १० ग. अभीक्ष्णेन । ११ ग. °ष्यन्दण्डय । १२ ख. °तुर्गां तु ता । १३ ग. °रुं लङ्घयितुस्त । १४ ग. राज्ञश्चैवास° । १५ ग. °नाहूतं त° । १६ क. ख. ङ. °न् । दण्डि° । १७ ग. घ. भीतः । १८ ग. प्रेष्योपचारप्रेष्य° । १९ घ. °ध्यस्य स दण्डश्चा° । २० ग. घ. चाथ वध्ये वा ब° । २१ ग. मध्ये । २२ क. ख. दण्डाद्द्विगुणभाग्भवेत् । दु° । २३ घ. दुर्दिष्ट° । २४ क. ख. ग. घ. °ष्टस्तथा वध्यस्य मोक्षणे ब्रा° । २५ ग. घ.° म् । सद्यो विवासयेद्रा° ।

ज्ञात्वाऽपराधं पुरुषस्य राजा कालं तथा चानुमतं द्विजानाम् ।
दण्ड्येषु दण्डं परिकल्पयेत्तु[1] यो यस्य युक्तः स समीक्ष्य कुर्यात् ॥ २१७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे दण्डप्रणयनं नाम सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११८६० ॥

अथाष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—
दिव्यान्तरिक्षभौमेषु या शान्तिरभिधीयते । तामहं श्रोतुमिच्छामि महोत्पातेषु केशव ॥१
मत्स्य उवाच—
अथातः संप्रवक्ष्यामि त्रिविधामद्भुतादिषु । विशेषेण तु भौमेषु शान्तिः कार्या तथा भवेत्
अभयाचान्तरिक्षेषु सौम्या दिव्येषु पार्थिव । विजिगीषुः परं राजन्भूतिकामस्तु यो भवेत्॥
विजिगीषुः परानेवमभियुक्तस्तथा परैः । तथाऽभिचारशङ्कायां शत्रूणामभिनाशने ॥ ४
भये महति संप्राप्ते अभया शान्तिरिष्यते । राजयक्ष्माभिभूतस्य क्षतक्षीणस्य चाप्यथ ॥५
सौम्या प्रशस्यते शान्तिर्यज्ञकामस्य चाप्यथ । भूकम्पे च समुत्पन्ने प्राप्ते चान्नक्षये तथा ॥ ६
अतिवृष्ट्यामनावृष्ट्यां शलभानां भयेषु च । प्रमत्तेषु[2] च चौरेषु वैष्णवी शान्तिरिष्यते ॥ ७
पशूनां मारणे[3] प्राप्ते नराणामपि दारुणे । भूतेषु दृश्यमानेषु रौद्री शान्तिस्तथेष्यते ॥ ८
वेदनाशे समुत्पन्ने जने जाते च नास्तिके । अपूज्यपूजने जाते ब्राह्मी शान्तिस्तथेष्यते ॥ ९
भविष्यत्यभिषेके च परचक्रभयेऽपि च । स्वराष्ट्रभेदेऽरिवधे रौद्री शान्तिः प्रशस्यते ॥ १०
त्र्यहातिरिक्ते[5] पवने भक्ष्ये सर्वविगर्हिते । वैकृते वातजे व्याधौ वायवी शान्तिरिष्यते ॥ ११
अनावृष्टिभये जाते प्राप्ते विकृतिवर्षणे । जलाशयविकारेषु वारुणी शान्तिरिष्यते ॥ १२
अभिशापभये प्राप्ते भार्गवी च तथैव च । जाते प्रसववैकृत्ये प्राजापत्या महाभुज ॥ १३
उपस्कराणां वैकृत्ये त्वाष्ट्री पार्थिवनन्दन । बालानां शान्तिकामस्य कौमारी च तथा नृप १४
कुर्याच्छान्तिमथाऽऽग्नेयीं संप्राप्ते वह्निवैकृते । आज्ञाभङ्गे तु संजाते तथा भृत्यादिसंक्षये ॥१५
अश्वानां शान्तिकामस्य तद्विकारे समुत्थिते । अश्वानां कामयानस्य गान्धर्वी शान्तिरिष्यते
गजानां शान्तिकामस्य तद्विकारे समुत्थिते । गजानां कामयानस्य शान्तिराङ्गिरसी भवेत् ॥
पिशाचादिभये जाते शान्तिर्वै नैर्ऋती स्मृता । अपमृत्युभये जाते दुःस्वप्ने च तथा स्थिते ॥
याम्यां तु कारयेच्छान्तिं प्राप्ते तु मारके[7] तथा । धननाशे समुत्पन्ने कौबेरी शान्तिरिष्यते ॥ १९
वृक्षाणां च तथाऽर्थानां वैकृते समुपस्थिते । भूतिकामस्तथा शान्तिं पार्थिवीं[8] प्रतियोजयेत् ॥
प्रथमे दिनयामे च रात्रौ वा मनुजोत्तम । हस्ते स्वातौ च चित्रायामादित्ये चाऽऽश्विने तथा ॥
अर्यम्णि सौम्यजातेषु[9] वायव्यां त्वद्भुतेषु च । द्वितीये दिनयामे तु रात्रौ च रविनन्दन ॥ २२

---

१ ङ. च. °त्तु पापस्य यथच्छमनं च. कु° । २ ग. घ. प्रवृत्तेषु । ३ ग. मारके । ४ ङ. ष्यते सर्वा यमशा° । ५ ग. °ने रक्तो सर्वदिगुत्थिते । वै° । घ. °ने रूक्षे सर्वदिगुत्थिते । वै° । ६ घ. त्याभिसं° । ७ क. ख. नरके । घ. ङ. मरके । ८ ङ. °वीं संप्रयो° । ९ ग. घ. °म्णि सोमजा° ।

पुष्याग्नेयविशाखासु पित्र्यासु भरणीषु च । उत्पातेषु तथा भाग आग्नेयीं तेषु कारयेत् ॥ २३
तृतीये दिनयामे च रात्रौ च रविनन्दन । रोहिण्यां वैष्णवे ब्राह्मे वासवे वैश्वदेवते ॥ २४
ज्येष्ठायां च तथा मैत्रे ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् । ऐन्द्री तेषु प्रयोक्तव्या शान्ती रविकुलोद्वह ॥
चतुर्थे दिनयामे च रात्रौ वा रविनन्दन । सार्पे पौष्णे तथाऽऽर्द्रायामहिर्बुध्न्ये च दारुणे ॥२६
मूले वरुणदैवत्ये ये भवन्त्यद्भुतास्तथा । वारुणी तेषु कर्तव्या महाशान्तिर्महीक्षिताम् ॥ २७
[*मित्रमण्डलवेलासु ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्तेषु च नान्यथा
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तेनोपयुज्यते ॥ २८

बाणप्रहारा न भवन्ति यद्वद्राजन् नृणां संनहनैर्युतानाम् ।
दैवोपघाता न भवन्ति तद्वद्धर्मात्मनां शान्तिपरायणानाम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तिर्नामाष्टविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११८८९ ॥

अथैकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—
अद्भुतानां फलं देव शमनं च तथा वद । + त्वं हि वेत्सि विशालाक्ष ज्ञेयं सर्वमशेषतः ॥ १
मत्स्य उवाच—
अत्र ते वर्णयिष्यामि यदुवाच महातपाः । अत्रये वृद्धगर्गस्तु सर्वधर्मभृतां वरः ॥ २
+ सरस्वत्याः सुखासीनं गर्गं स्रोतसि पार्थिव । पप्रच्छासौ महातेजा अत्रिर्मुनिजनप्रियम् ॥
अत्रिरुवाच—
नश्यतां पूर्वरूपाणि जनानां कथयस्व मे । नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्वं वदस्व माम् ॥ ४
गर्ग उवाच—
पुरुषापचारान्नियतमपरज्यन्ति देवताः । ततोऽपरागाद्देवानामुपसर्गः प्रवर्तते ॥ ५
दिव्यान्तरिक्षभौमं च त्रिविधं संप्रकीर्तितम् । ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरिक्षं निबोध मे ॥ ६
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेषस्तथैव च । गन्धर्वनगरं चैव वृष्टिश्च विकृता तु या ॥ ७
एवमादीनि लोकेऽस्मिन्नान्तरिक्षं विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभवो भौमो भूकम्पश्चापि भूमिजः
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्तितम् । भौमे त्वल्पफलं ज्ञेयं चिरेण च विपच्यते ॥ ९
[10] [11]
अभ्रजं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् । अद्भुते तु समुत्पन्ने यदि वृष्टिः शिवा भवेत् ॥ १०
सप्ताहाभ्यन्तरे ज्ञेयमद्भुतं निष्फलं भवेत् । अद्भुतस्य विपाकश्च विना शान्त्या न दृश्यते ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ पुस्तके नास्ति । + एतस्मिन्नर्धेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—यथा वेत्स्याम्यहं सम्यक्प्रब्रूहि वदतां वरेति । * न विद्यतेऽयं श्लोको ङ. पुस्तके ।

---

१ क. ख. °मेये वि° । २ ग. चित्रसु । ङ. °त्र्याजभ° । ३ ग. त्पाता ये त° । ४ क. ख. भाग्ये । ५ क. ख. श्वदेव° । ६ घ. मूल्ये । ७ ध. ङ. °ता । भिक्षम° । ८ घ. ङ. च. वर्तयि° । ९ क. °स्वत्ला सु° । घ. °स्वत्यामुपासी° । १० घ. °जं चाप्यफलदमल्पकालफ° । ११ ङ. °दं सान्त्या नैवोपश्याम्यति । अ° ।

त्रिभिर्वर्षैस्तथा ज्ञेयं सुमहद्भयकारकम्। राज्ञः शरीरे लोके च पुरद्वारे पुरोहिते ॥ १२
पाकमायाति पुत्रेषु तथा वै कोशवाहने। ऋतुस्वभावाद्राजेन्द्र भवन्त्यद्भुतसंज्ञिताः ॥ १३
शुभावहास्ते विज्ञेयास्तांश्च मे गदतः शृणु। वज्राशनिमहीकम्पसंध्यानिर्घातनिःस्वनाः १४
परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमयोदयाः। द्रुमोद्भेदकरस्नेहो बहुशः सफलोद्गमः॥ १५
गोपक्षिमधुवृद्धिश्च शुभानि मधुमाधवे। ऋक्षोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ॥ १६
कृष्णश्वेतं तथा पीतं धूसरध्वान्तलोहितम्। रक्तपुष्पारुणं सांध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ॥
सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत्। शक्रायुधपरीवेषं विद्युदुल्काधिरोहणम्॥१८
कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं ह्रसनं दारणं क्षितेः। नद्युदपानसरसां विधूनतरणप्लवाः॥ १९
शृङ्गिणां च वराहाणां वर्षासु शुभमिष्यते। शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ॥ २०
रक्षोभूतपिशाचानां दर्शनं वागमानुषी। दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः ॥ २१
उच्चैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः। दिव्यस्त्रीरूपगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ॥
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं वागमानुषी। गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ॥ २३
सस्यवृद्धी रसोत्पत्तिः शरत्काले शुभाः स्मृताः। हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम्
कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम्। चित्रगर्भोद्भवः स्त्रीषु गोजाश्वमृगपक्षिषु ॥
पत्राङ्कुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः॥ २५

ऋतुस्वभावेन विनाऽद्भुतस्य जातस्य दृष्टस्य तु शीघ्रमेव।
यथागमं शान्तिरनन्तरं तु कार्या यथोक्ता वसुधाधिपेन॥ २६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तिकोत्पत्तिर्नामैकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९१५ ॥

अथ त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

---

*गर्ग उवाच—

देवतार्चाः प्रनृत्यन्ति वेपन्ते प्रज्वलन्ति च। वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं तथा वसाम् ॥ १
आरटन्ति रुदन्त्येताः प्रस्विद्यन्ति हसन्ति च। उत्तिष्ठन्ति निषीदन्ति प्रधावन्ति धमन्ति च ॥
भुञ्जते विक्षिपन्ते वा कोशप्रहरणध्वजान् । अवाङ्मुखा वा तिष्ठन्ति स्थानात्स्थानं भ्रमन्ति च ॥ ३
वमन्त्यग्निं तथा[10] धूमं स्नेहं रक्तं तथा वसाम्। एवमाद्या हि दृश्यन्ते विकाराः सहसोत्थिताः ॥
लिङ्गायतनविप्रेषु तत्र[11] वासं न रोचयेत् ॥ ४
राज्ञो वा व्यसनं तत्र स च देशो विनश्यति। देवयात्रासु चोत्पातान्दृष्ट्वा देशभयं वदेत् ॥ ५

---

* एषोऽध्यायो न विद्यते ङ. च. पुस्तकयोः।

---

१ घ. ङ. च. पुरे दारे। २ घ. ङ. °मनोद°। ३ ङ. च द्रुमेभ्यो भवति स्ने°। ४ क. °फलद्रुमः। ५ घ. ङ. °म्। अनग्निज्वलनस्फोटधू°। ६ क. ख. घ. नद्योद°। ७ घ. °क्षोयक्षपि°। ङ. च. °क्षोयक्षादिसत्त्वानां। ८ ङ. °ताः। देवगन्धर्वरूपं च वि°। ९ च. °बुगजा°। १० घ. °न विप्रेषु। ११ घ. वासो न रोचते। रा°।

पितामहस्य हर्म्येषु तत्र वासं न रोचयेत् । पशूनां रुद्रजं ज्ञेयं नृपाणां लोकपालजम् ॥ ६
ज्ञेयं सेनापतीनां तु यत्स्यात्स्कन्दविशाखजम् । लोकानां विष्णुवस्विन्द्रविश्वकर्मसमुद्भ-
वम्] ॥ ७
विनायकोद्भवं ज्ञेयं गणानां ये तु नायकाः । देवप्रेष्यान्नृपप्रेष्या देवस्त्रीभिर्नृपस्त्रियः ॥ ८
वासुदेवोद्भवं ज्ञेयं ग्रहाणामेव नान्यथा । देवतानां विकारेषु श्रुतिवेत्ता पुरोहितः ॥ ९
देवतार्चां तु गत्वा वै स्नानमाच्छाद्य भूषयेत् । पूजयेच्च महाभाग गन्धमाल्यान्नसंपदा ॥ १०
मधुपर्केण विधिवदुपतिष्ठेदनन्तरम् । तल्लिङ्गेन च मन्त्रेण स्थालीपाकं यथाविधि ॥
पुरोधा जुहुयाद्वह्नौ सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ११

विप्राश्च पूज्या मधुरान्नपानैः सदक्षिणं सप्तदिनं नरेन्द्र ।
प्राप्तेऽष्टमेऽह्नि क्षितिगोप्रदानैः सकाञ्चनैः शान्तिमुपैति पापम् ॥ १२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तावर्चाधिकारो नाम त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९२७ ॥

अथैकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवांस्तद्राष्ट्रं पीड्यते नृपैः ॥ १
प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तदर्धं वाऽपि किंचन । प्राकारं तोरणं द्वारं नृपवेश्म सुरालयम् ॥ २
एतानि यत्र दीप्यन्ते तत्र राज्ञो भयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तदाऽपि नृपतेर्भयम् ॥ ३
अनैशानि तमांसि स्युर्विना पांशुरजांसि च । धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विंद्यान्महाभयम् ॥ ४
तर्डित्त्वनभ्रे गगने भयं स्याद्वृक्षवर्जिते । दिवा सतारे गगने तथैव भयमादिशेत् ॥ ५
ग्रहनक्षत्रवैकृत्ये ताराविषमदर्शने । पुरवाहनयानेषु चतुष्पान्मृगपक्षिषु ॥ ६
आयुधेषु च दीप्तेषु धूमायत्सु तथैव च । निर्गमत्सु च कोशाच्च सङ्ग्रामस्तुमुलो भवेत् ॥ ७
विनाऽग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । स्वभावाच्चापि पूर्यन्ते धनूंषि विकृतानि च
विकारश्चाऽऽयुधानां स्यात्तत्र सङ्ग्राममादिशेत् । त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः
समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैश्च घृतेन च । होमं कुर्यादग्निमन्त्रैर्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥ १०

दद्यात्सुवर्णं च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवं च ।
एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र ॥ ११

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तावग्निवैकृत्यं नामैकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९३८ ॥

---

१ ग. °धुनाऽन्नं° । २ ङ. °ष्ट्रे भृशमनिष्टदः । न° । च. °ष्ट्रे भृशमनिष्टकृत् । न । ३ ङ. °लेदाशु मार्गे वा तथार्धे वासिकेन च । प्रासादतो° । ४ क. ख. मांसं । ५ क. ख. तथाऽर्द्रं वा° । ६ ग. दह्यन्ते । ७ क. ख. विन्द्यान्म° । ८ ग. °ड्डिद्भमन्ते गगने भयं स्यान्मेधव° । ९ ङ. च °त् । अनारोप्याभिपू° । १० ङ. च. नृपेन्द्र ।

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपा देवचोदिताः । रुदन्तो वा हसन्तो वा स्रवन्तो वा रसान्बहून् ॥ १
अरोगा वा विना वातं शाखां मुञ्चन्त्यथ द्रुमाः । फलं पुष्पं तथाऽकाले दर्शयन्ति त्रिहायनाः
पूर्ववत्स्वं दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथाऽन्तरे । क्षीरं स्नेहं तथा रक्तं मधु तोयं स्रवन्ति च ॥ ३
शुष्यन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा पुनः । उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोत्थिताः
तत्र वक्ष्यामि ते ब्रह्मन्विपाकं फलमेव च । रोदने व्याधिमभ्येति हसने देशविभ्रमम् ॥ ५
शाखाप्रपतनं कुर्यात्सङ्ग्रामे योधपातनम् । बालानां मरणं कुर्युरकाले पुष्पिता द्रुमाः ॥ ६
स्वराष्ट्रभेदं कुरुते फलपुष्पमथान्तरे । क्षयः सर्वत्र गोक्षीरे स्नेहे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥ ७
वाहनापचयं मद्ये रक्ते सङ्ग्राममादिशेत् । मधुस्रावे भवेद्व्याधिर्जलस्रावे न वर्षति ॥ ८
अरोगशोषणं ज्ञेयं ब्रह्मन्दुर्भिक्षलक्षणम् । शुष्केषु संप्ररोहस्तु वीर्यमन्नं च हीयते ॥ ९
उत्थाने पतितानां च भयं भेदकरं भवेत् । स्थानात्स्थानं तु गमने देशभङ्गस्तथा भवेत् ॥ १०
ज्वलत्स्वपि च वृक्षेषु रुदत्स्वपि धनक्षयम् । एतत्पूजितवृक्षेषु सर्वं राज्ञो विपद्यते ॥ ११
पुष्पे फले वा विकृते राज्ञो मृत्युं तथाऽऽदिशेत् । अन्येषु चैव वृक्षेषु वृक्षोत्पातेष्वतन्द्रितः ॥ १२
आच्छादयित्वा तं वृक्षं गन्धमाल्यैर्विभूषयेत् । वृक्षोपरि तथा छत्रं कुर्यात्पापप्रशान्तये ॥ १३
शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुं चास्मै निवेदयेत् । रुद्रेभ्य इति वृक्षेषु हुत्वा रुद्रं जपेत्ततः ॥ १४
मध्वाज्ययुक्तेन तु पायसेन संपूज्य विप्रांश्च भुवं च दद्यात् ।
गीतेन नृत्येन तथाऽर्चयेत्तु देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥ १५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तौ वृक्षोत्पातप्रशमनं नाम द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९५३ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय. ।

गर्ग उवाच—

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादि भयं मतम् । अनृतौ तु दिवाऽनन्ता वृष्टिर्ज्ञेया भयानका ॥ १
अनभ्रे वैकृता चैव विज्ञेया राजमृत्यवे । शीतोष्णानां विपर्यासे नृपाणां रिपुजं भयम् ॥ २
शोणितं वर्षते यत्र तत्र शस्त्रभयं भवेत् । अङ्गारपांशुवर्षेषु नगरं तद्विनश्यति ॥ ३
मज्जास्थिस्नेहमांसानां जनमारभयं भवेत् । फलं पुष्पं तथा धान्यं परेणातिभयाय तु ॥ ४
पांशुजन्तूपलानां च वर्षतो रोगजं भयम् । * छिद्रे वाऽन्नप्रवर्षेण सस्यानां भीतिवर्धनम् ॥ ५

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—चित्रं तत्र प्रवर्षातः शस्यानामार्तिवर्धनम् । इति ।

१ क. ख. मूलं । २ क. ख. घ. कालं । ३ क. ख. घ. कुर्याद्बालानां फलपुष्पता । स्व° । ४ ग. °क्षणं परम् वा । ५ ङ. °स्त्वल्पेषु वृ° । ६ घ. ङ. °त् । मूलेभ्य इति षड्ढोमान्कृत्वा । ७ घ. °न्यं हिरण्यान्यभयानि तु । ८ ग. छिद्रमभ्रप्रवर्षं च स° । घ. छिद्रं समनुवर्षा च स° ।

विरजस्के रवौ व्यभ्रे यदा छाया न दृश्यते । दृश्यते तु प्रतीपा वा तत्र देशभयं भवेत् ॥ ६
निरभ्रे वाऽथ रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु । इन्द्रायुधं तथा दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥ ७
दिग्दाहपरिवेषौ च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं ब्रूयाद्देशोपद्रवमेव च ॥ ८

सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां यागस्तु कार्यो विधिवद्द्विजेन्द्र ।
धनानि गौः काञ्चनदक्षिणा च देया द्विजानामघनाशहेतोः ॥ ९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तौ वृष्टिवैकृतिप्रशमनं नाम त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९६२ ॥

अथ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

---

* गर्ग उवाच—

नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च । नद्यो ह्रदप्रस्रवाणि विरसाश्च भवन्ति च ॥ १
विवर्णं कलुषं तप्तं फेनवज्जन्तुसंकुलम् । स्नेहं क्षीरं सुरां रक्तं वहन्ते वाऽऽकुलोदकाः ॥ २
षण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभयं भवेत् । जलाशया नदन्ते वा प्रज्वलन्ति कथंचन ॥ ३
विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मञ्ज्वालाधूमरजांसि च । अखाते वा जलोत्पत्तिः सुसत्त्वा वा जलाशयाः
संगीतशब्दाः श्रूयन्ते जनमारभयं भवेत् । दिव्यमम्भोभयं सर्पिर्मधुतैलावसेचनम् ॥ ५
जप्तव्या वारुणा मन्त्रास्तैश्च होमो जले भवेत् ॥ ६

मध्वाज्ययुक्तं परमान्नमत्र देयं द्विजानां द्विजभोजनार्थम् ।
गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्तास्तथोदकुम्भाः सलिलाघशान्त्यै ॥ ७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तौ सलिलाशयवैकृत्यं नाम चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९६९ ॥

अथ पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मसंप्रसवास्तथा ॥ १
अमानुषा ह्यतुण्डाश्च संजातव्यसनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्[2] ॥ ३

विवासयेत्तान्नृपतिः स्वराष्ट्रात्स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः[3] ।
किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्प[4]णैश्च लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥ ४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तौ स्त्रीप्रसववैकृत्यं नाम पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९७३ ॥

---

* इत आरभ्याध्यायचतुष्टयं न विद्यते घ. पुस्तके ।

१ घ. 'त्तिः ससत्त्वा । ङ. 'त्तिः ससिन्धवो ज° । २ ग. च. 'त् । निर्वास° । ३ क. ख. °न्द्राः' । कल्पयेच्छ° । च. °न्द्राः । एवं कृतैर्ब्रा' । ४ क. ख. ग. 'र्पणं च लो° । ५ च. सत्यम् ।

अथ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

यान्ति यानान्ययुक्तानि युक्तान्यपि न यान्ति च । चोद्यमानानि तत्र स्यान्महद्भयमुपस्थि-
तम् ॥ १
वाद्यमाना न वाद्यन्ते वाद्यन्ते चाप्यनाहताः । अचलाश्च चलन्त्येव न चलन्ति चलानि च ॥
आकाशे तूर्यनादाश्च गीतगन्धर्वनिःस्वनाः । काष्ठदर्वीकुठारादि विकारं कुरुते यदि ॥ ३
गावो लाङ्गूलसंघैश्च स्त्रियः स्त्री च विघातयेत् । उपस्कारादिविकृतौ घोरं शस्त्रभयं भवेत्॥

वायोस्तु पूजां द्विजसक्तुभिश्च कृत्वा नियुक्तांश्च जपेच्च मन्त्रान् ।
दद्यात्प्रभूतं परमान्नमत्र सदक्षिणं तेन शमोऽस्य भूयात् ॥ ५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तावुपस्करवैकृत्यं नाम षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९७८ ॥

अथ सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः । अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति जलो-
द्भवाः ॥ १
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं वाशन्ति निर्भयाः । राजद्वारे पुरद्वारे शिवा चाप्यशिवप्रदा ॥ २
दिवा रात्रिंचरा वाऽपि रात्रावपि दिवाचराः । ग्राम्यास्त्यजन्ति ग्रामं च शून्यतां तस्य
निर्दिशेत् ॥ ३
दीप्ता वाशन्ति संध्यासु मण्डलानि च कुर्वते । वाशन्ति विस्वरं यत्र तदाऽप्येतत्फलं लभेत् ४
प्रदोषे कुक्कुटो वाशेद्धेमन्ते वाऽपि कोकिलः । अर्कोदयेऽर्काभिमुखी शिवा रौति भयं वदेत् ॥
गृहं कपोतः प्रविशेत्क्रव्यादो मूर्ध्नि लीयते । मधु वा मक्षिकाः कुर्युर्मृत्युर्गृहपतेर्भवेत् ॥ ६
प्राकारद्वारगेहेषु तोरणापणवीथिषु । केतुच्छत्रायुधाद्येषु क्रव्यादं प्रपतेद्यदि ॥ ७
जायन्ते वाऽथ वल्मीका मधु वा स्यन्दते यदि । स देशो नाशमायाति राजा वा म्रियते तथा ॥
मूषकाञ्छलभान्दृष्ट्वा प्रभूतं क्षुद्भयं भवेत् । काष्ठोल्मुकास्थिशृङ्गाढ्याः श्वानो मर्कटवेदनाः
दुर्भिक्षवेदना ज्ञेया काका धान्यमुखा यदि । जनानभिभवन्तीह निर्भया रणवेदिनः ॥ १०
काको मैथुनसक्तश्च श्वेतस्तु यदि दृश्यते । राजा वा म्रियते तत्र स च देशो विनश्यति ॥ ११
उलूको वाशते यत्र नृपद्वारे तथा गृहे । ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ १२
मृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्धोमं सदाक्षिणम् । देवाः कपोता इति वा जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः

१ ङ. °न्ति च चालिताः । आ° । २ ग. शत्रुभ° । ३ क. च. स्मृतम् । ४ ङ. च. पूजामिहवं च कुर्याद्वायोस्तु मन्त्रैर्जपमेव नित्यम् । दत्त्वा प्रभू° । ५ ग. स्वा तदुक्तां° । ६ ङ. च. °महव्यं स° । ७ ग. मक्षिकाः पटलं कु° । ८ ग. °नो मारकवेदकाः । दु° । ९ क. ख. ग. दृश्यते ।

गावश्च देया विधिवद्द्विजेभ्यः सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते शान्तिमुपैति पापं मृगैर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥ १४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तौ मृगपक्षिवैकृत्यं नाम सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ११९९२ ॥

अथाष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

गर्ग उवाच—

प्रासादतोरणाट्टालद्वारप्राकारवेश्मनाम् । निर्निमित्तं तु पतनं दृढानां राजमृत्यवे ॥ १
रजसा वाऽथ धूमेन दिशो यत्र समाकुलाः । आदित्यचन्द्रताराश्च विवर्णा भयवृद्धये ॥ २
राक्षसा यत्र दृश्यन्ते ब्राह्मणाश्च विधर्मिणः । ऋतवश्च विपर्यस्ता अपूज्यः पूज्यते जनैः ॥
नक्षत्राणि वियोगीनि तन्महद्भयलक्षणम् । केतूदयोपरागौ च च्छिद्रं वा शशिसूर्ययोः ॥
ग्रहर्क्षविकृतिर्यत्र तत्रापि भयमादिशेत् । स्त्रियश्च कलहायन्ते बाला निघ्नन्ति बालकान् ॥
क्रियाणामुचितानां च विच्छित्तिर्यत्र जायते । हूयमानस्तु यत्राग्निर्दीप्यते न च शान्तिषु ॥
पिपीलिकाश्च क्रव्यादा यान्ति चोत्तरतस्तथा । पूर्णकुम्भाः स्रवन्ते च हविर्वा विप्रलुप्यते
मङ्गल्याश्च(लाश्च)गिरो यत्र न श्रूयन्ते समन्ततः । क्षवथुर्बाधते वाऽथ प्रहसन्ति नदन्ति च ॥
न च देवेषु वर्तन्ते यथावद्ब्राह्मणेषु च । मन्दघोषाणि वाद्यानि वाद्यन्ते विस्वराणि च ॥
गुरुमित्रद्विषो यत्र शत्रुपूजारता नराः । ब्राह्मणान्सुहृदो मान्याञ्जनो यत्रावमन्यते ॥ १०
शान्तिर्मङ्गलहोमेषु नास्तिक्यं यत्र जायते । राजा वा म्रियते तत्र स देशो वा विनश्यति ॥
राज्ञो विनाशे संप्राप्ते निमित्तानि निबोध मे । ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥
ब्राह्मणस्वानि चाऽऽदत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । न च स्मरति कृत्येषु याचितश्च प्रकुप्यति ॥
रमते निन्दया तेषां प्रशंसां नाभिनन्दति । अपूर्वं तु करं लोभात्तथा पातयते जने ॥ १४
एतेष्वभ्यर्चयेच्छक्रं सपत्नीकं द्विजोत्तम । भोज्यानि चैव कार्याणि सुराणां बलयस्तथा ॥
सन्तो विप्राश्च पूज्याः स्युस्तेभ्यो दानं च दीयताम् ॥ १५

गावश्च देया द्विजपुंगवेभ्यो भुवस्तथा काञ्चनमम्बराणि ।
होमश्च कार्योऽमरपूजनं च एवं कृते पापमुपैति शान्तिम् ॥ १६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽद्भुतशान्तावुत्पातप्रशमनं नामाष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२००८ ॥

---

१ ग. घ. ङ. च्छिद्रता श° । २ ङ. च. व्यादाः प्रयान्ति चान्तरं तथा । ३ घ. °न्ति चान्तर° । ४ ङ. च. °तः । वेपथु° । ५ ख. ग. स्रवन्ति । ६ ग. च. °दोऽमांसाज्ञ° । ७ ङ °न्यान्यतो यत्रावमानिता । शा° । ८ ग. °मण्डल° । ९ ङ. च. °तश्चाभ्यसूयते । र° । १० च. नाधिगच्छति । ११ ग. °येद्विप्रं स° । ङ. च. °येच्छुक्रं ।

अथैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

ग्रहयज्ञः कथं कार्यो लक्षहोमः कथं नृपैः । कोटिहोमोऽपि वा देव सर्वपापप्रणाशनः॥ १
क्रियते विधिना येन यद्दृष्टं शान्तिचिन्तकैः । तत्सर्वं विस्तराद्देव कथयस्व जनार्दन ॥ २

मत्स्य उवाच—

इदानीं कथयिष्यामि प्रसङ्गादेव ते नृप । राज्ञां धर्मप्रसक्तेन प्रजानां च हितेप्सुना ॥ ३
ग्रहयज्ञः सदा कार्यो लक्षहोमसमन्वितः । नदीनां संगमे चैव सुराणामग्रतस्तथा ॥ ४
सुषमे भूमिभागे च दैवज्ञाधिष्ठितो नृपः । गुरुणा चैव ऋत्विग्भिः सार्धं भूमिं परीक्षयेत् ॥ ५
खनेत्कुण्डं च तत्रैव सुषमं हस्तमात्रकम् । द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥ ६
युग्मास्तु ऋत्विजः प्रोक्ता अष्टौ वै वेदपारगाः । कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपि वा ॥
वेद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च । सिकतापरिवेषाश्च ततोऽग्निं च समिन्धयेत् ॥ ८
गायत्र्या दशसाहस्रं मानस्तोकेन षड्गुणः । त्रिंशद्ग्रहाणां मन्त्रैश्च चत्वारो विष्णुदैवतैः ॥ ९
कूष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च कुसुमाद्यैस्तु षोडश । होतव्या दशसाहस्रं बाद्रैर्जातवेदसि ॥ १०
श्रियो मन्त्रेण होतव्याः सहस्राणि चतुर्दश । शेषाः पञ्चसहस्रास्तु होतव्यास्त्विन्द्रदैवतैः ॥
हुत्वा शतसहस्रं तु पुण्यस्नानं समाचरेत् । कुम्भैः षोडशसंख्यैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ॥ १२
स्नापयेद्यजमानं तु ततः शान्तिर्भविष्यति । एवं कृते तु यत्किंचिद्ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥ १३
तत्सर्वं नाशमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा स्मृता ॥ १४
हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रयुगानि च । अनडुद्गोशतं दद्यादृत्विजां चैव दक्षिणाम् ॥ १५
यथाविभवसारं तु वित्तशाठ्यं न कारयेत् । मासे पूर्णे समाप्तस्तु लक्षहोमो नराधिप ॥ १६
लक्षहोमस्य राजेन्द्र विधानं परिकीर्तितम् । इदानीं कोटिहोमस्य शृणु त्वं कथयाम्यहम्॥१७
गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नरेश्वर । नर्मदादेविकायास्तु तटे होमो विधीयते ॥ १८
तत्रापि ऋत्विजः कार्या रविनन्दन षोडश । सर्वहोमे तु राजर्षे दद्याद्विभेऽथवा धनम् ॥ १९
ऋत्विगाचार्यसहितो दीक्षां सांवत्सरीं स्थितः । चैत्रे मासे तु संप्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
प्रारम्भः करणीयो वा वत्सरं वत्सरं नृप । यजमानः पयोभक्षी फलाशी च तथाऽनघ ॥ २१
यवाँद्व्रीहयो माषास्तिलाश्च सह सर्षपैः । पालाशाः समिधः शस्ता वसोर्धारा तथोपरि ॥
मासेऽथ प्रथमे दद्यादृत्विग्भ्यः क्षीरभोजनम् । द्वितीये कृसरां दद्याद्धर्मकामार्थसाधनीम् ॥
तृतीये मासि संयावो देयो वै रविनन्दन । चतुर्थे मोदका देया विप्राणां प्रीतिमावहन् ॥ २४
पञ्चमे दधिभक्तं तु षष्ठे वै सक्तुभोजनम् । पूपाश्च सप्तमे देया ह्यष्टमे घृतपूपकाः ॥ २५

---

१ ङ. शास्त्राचि॰ । २ ग. ङ. सुसमे । ३ ङ. च. ॰मं तत्र मण्डपे । द्वि॰ । ४ ङ. च. सितवस्त्रैः परिवेष्ट्य त॰ । ५ घ. ॰रिधेयाश्च । ६ ङ. के षडेव च त्रिं॰ । ७ न. षण्मनुः । ८ क. ख. ॰ह्यदिम॰ । ९ ग. घ. ॰मायास्तु । ङ. च. ॰मायां तु षा॰ । १० ग. ङ. च. ॰स्रं तदा वै जात॰ । ११ ग. ॰श । षोडशः पञ्चसाहस्रा हो॰ । १२ ग. पुष्पस्नानं विधीयते । कु॰ । ङ. च. पुष्पस्नानं विनिर्दिशेत् । कु॰ । १३ घ. ॰डुहां श॰ । १४ ङ. ॰मासे तु लक्षहोमे न॰ । १५ ङ. वाऽवनीम् । ऋ॰ । १६ ग. ॰त्सरे वत्सरे नृ॰ । १७ ग. ॰वार्धास्तण्डुलाः शाल्यास्ति॰ । १८ ग. ङ. च. ॰द्यात्सर्वका॰ ।

षष्ट्योदनं च नवमे दशमे यवषष्टिका । एकादशे समाषं तु भोजनं रविनन्दन ॥ २६
द्वादश त्वथ संप्राप्ते मासे रविकुलोद्वह । षड्रसैः सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्वकामिकम् ॥ २७
देया द्विजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणाः । अहतवासःसंवीतो दिनार्धं होमयेच्छुचिः
तस्मात्सदोत्थितैर्भाव्यं यजमानैः सह द्विजैः । इन्द्राद्यादिसुराणां च प्रीणनं सार्वकामिकम्॥
कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् । सर्वदानानि देवानामग्निष्टोमं च कारयेत् ॥ ३०
एवं कृत्वा विधानेन पूर्णाहुतिः शते शते । सहस्रे द्विगुणा देया यावच्छतसहस्रकम् ॥ ३१
पुरोडाशस्ततः साध्यो देवतार्थे च ऋत्विजैः । युक्तो वसन्मानवैश्च पुनः प्राप्तार्चनान्द्विजान् ॥
प्रीणयित्वा सुरान्सर्वान्पितॄनेव ततः क्रमात् । कृत्वा शास्त्रविधानेन पिण्डानां च समर्पणम्॥
समाप्तौ तस्य होमस्य विप्राणामथ दक्षिणाम् । समां चैव तुलां कृत्वा बद्ध्वा शिक्यद्वयं पुनः
आत्मानं तोलयेत्तत्र पत्नीं चैव द्वितीयकाम् । सुवर्णेन तथाऽऽत्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ॥
तोलयित्वा ददेद्राजा वित्तशाठ्यविवर्जितः । ददेच्छतसहस्रं तु रूप्यस्य कनकस्य च ॥ ३६
सर्वस्वं वा ददत्तत्र राजसूयफलं लभत् । एवं कृत्वा विधानेन विप्रांस्तांश्च विसर्जयेत् ॥ ३७
प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं भवेत् ॥ ३८
एवं सर्वोपघाते तु देवमानुषकारिते । इयं शान्तिस्तवाऽऽख्याता यां कृत्वा सुकृती भवेत्॥३९
न शोचेज्जन्ममरणे कृताकृतविचारणे । सर्वतीर्थेषु यत्स्नानं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥
तत्फलं समावाप्नोति कृत्वा यज्ञत्रयं नृप ॥ ४०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे ग्रहयज्ञविधानं नामैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२०४८ ॥

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—
इदानीं सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥ १
मत्स्य उवाच—
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा । पार्ष्णिग्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥ २
योधान्मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतं च बलं मम । मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥ ३
अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् । पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य च व्रजेत्॥
चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा यात्रां यायान्नराधिपः । चैत्र्यां पश्येच्च नैदाघं हन्ति पुष्टिं च शार-
दीम् ॥ ५
एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्ष्यां नराधिपः । शत्रोर्वा व्यसने यायात्काल एव सुदुर्लभः ॥ ६
दिव्यान्तरिक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीडितं परम् । षडक्षपीडासंतप्तं पीडितं च तथा ग्रहैः ॥ ७
*ज्वलन्ती च तथैवोल्का दिशं यं च प्रपद्यते । भूकम्पोल्कादि संयाति यां च केतुः प्रसूयते॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—प्रज्वलन्तीभिरुल्काभिर्यस्य देशः प्रपीड्यते ।

---

१ क. °वासाः सं । २ ङ. °हुतिशतेन वा । स° । ३ ङ. तत्त्ववित् । ४ ङ. पुनश्च प्रेषयेद्द्विजा°। ५ ग. ङ. च. शुद्धस्य । ६ ख. °त् । दुष्टा योधा भृता भृत्याः सांप्रतं । घ. °त् । पुष्टा योधा भृता भृत्या संभृतं । ७ ग. घ. ङ. च. °त्र्यां नश्यति नै° । ८ ग. घ. °धिप । श° । ९ ग. °म् । यद्दक्षया वा सं° । ङ. च. °म् । यद्वृक्ष° ।

निर्घातश्च पतेद्यत्र तां यायाद्वसुधाधिपः। स्वबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥ ९
संभूतान्तरकोपं च क्षिप्रं प्रायादरिं नृपः। यूकामाक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाऽऽविलम् ॥ १०
नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथाऽमङ्गलवादिनम्। अपेतप्रकृतिं चैवं[3] निःसारं च तथा जयेत् ॥ ११
विद्विष्टनायकं सैन्यं तथा भिन्नं परस्परम्। व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाऽभियोजयेत् ॥ १२
सैनिकानां न शस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च। दुःस्वप्नानि च पश्यन्ति बलं तदभियोजयेत् ॥
उत्साहबलसंपन्नः स्वानुरक्तबलस्तथा। तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥ १४
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने। निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥ १५
ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च। प्रश्नकाले शुभे जाते परान्यायान्नराधिपः ॥ १६
एवं तु दैवसंपन्नस्तथा पौरुषसंयुतः। देशकालोपपन्नां तु यात्रां कुर्यान्नराधिपः ॥ १७
स्थले नक्रस्तु नागस्य तस्यापि सजले वशे। उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्षः स च तस्य दिवा वशे॥
एवं देशं च कालं च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत्। पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत्॥१९
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम्। खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ॥२०
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यथ। सेना पदातिबहुला यस्य स्यात्पृथिवीपतेः ॥ २१
अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः। गम्ये वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च॥ २२
किंचित्पङ्के तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः। रथाश्वबहुलो यायाच्छत्रुं समपथस्थितम् ॥
तमाश्रयन्तो बहुलास्तांस्तु राजा प्रपूजयेत्। खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुर्बन्धेन संस्थितः ॥२४
बन्धनस्थोऽभियोज्योऽरिस्तथा प्रावृषि भूभुजा। हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत्
यवसेन्धनसंयुक्तः कालः पार्थिव हैमनः। शरद्वसन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥२६

विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ दैवं त्रिकालं च तथैव बुद्ध्वा।
यायात्परं कालविदां मतेन संचिन्त्य सार्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥ २७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्तकालयोज्यचिन्ता नामचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२०७५ ॥

अथैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

मनुरुवाच—

ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च। सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ[10] त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥ १

मत्स्य उवाच—

अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ २

मनुरुवाच—

अङ्गानां स्पन्दनं चैव शुभाशुभविचेष्टितम्। तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्यां तद्विदो भुवि॥३

---

१ क. ख. °पः। सब°। २ ङ. च. °लं विनायकं तथा बल । ३ ङ. °व निराशं च तथा व्रजेत्। वि°। ४ ङ. °तः। ग्राम्यवृ°। च. °तः। सस्यवृ°। ५ ङ. °पथाश्रित°। ६ ग. °म्°। समा°। ७ ग. हुलांस्तदा राजाऽभि°। ८ क. ख. °जा हितदे°। ९ ङ. छ सर्वं वेत्सि यथातथम्। म°। १० ग हि धर्मवि ।

मत्स्य उवाच—

पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन । स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः[2] प्रियसंगमः॥
भृत्यलब्धिश्चाक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः । उत्कण्ठोपगमो[3] मध्ये दृष्टं राजन्विचक्षणैः॥ ५
दृग्बन्धने संगरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् । योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रियश्रुतिः॥ ६
नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे । कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगवृद्धिरथांसयोः॥
सुहृत्स्नेहश्च *बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः सद्यो जयो वक्षःस्थले भवेत्॥ ८
कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे[6] अन्त्रे चैव धनागमः॥
जानुसंधौ परैः संधिर्बलवद्भिर्भवेन्नृप । देशैकदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविनन्दन ॥ १०
उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप । सलाभं चाध्वगमनं भवेत्पादतले नृप ॥ ११
लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं स्फुरणवत्तथा । विपर्ययेण विहितः सर्वः स्त्रीणां फलागमः॥ १२
+अप्रशस्ते तदा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः । दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः॥
अतोऽन्यथा सिद्धिं प्रजल्पनात्तु फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।
अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात् ॥ १४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्तकदेहस्पन्दनं नामैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२०८९ ॥

अथ द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

स्वप्नाख्यानं कथं देव गमने प्रत्युपस्थिते । दृश्यन्ते विविधाकाराः कथं तेषां फलं भवेत्॥

मत्स्य उवाच—

इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने । नाभिं विनाऽन्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः॥ २
चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता ॥
उच्चात्प्रपतनं चैव दोलारोहणमेव च । अर्जनं पङ्क[11]लोहानां हयानामपि मारणम् ॥ ४
रक्तपुष्पद्रुमाणां च मण्डलस्य तथैव च । वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चाऽऽरोहणक्रिया ॥ ५
भक्षणं पक्षि[13]मत्स्यानां तैलस्य कृसरस्य च । नर्तनं[14] हसनं चैव विवाहो गीतमेव च ॥ ६
तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम् । स्रोतो[15]वगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा ॥ ७
पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ । मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च ॥ ८
शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्ययोः । दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानां च दर्शनम् ॥ ९

---

* सप्तम्यर्थे पञ्चमी ज्ञेया + एतदर्धं न विद्यत आदर्शपुस्तकेषु ।

---

१ ङ. °च । पूजाला° । २ ङ. भ्रूभाग प्रि° । च. भ्रूदेशे प्रि° । ३ ङ. °त्कण्ठाप° । ४ ग. ङ. °षिद्भोऽपा° ।
५ ग. ङ. च. °हृत्वं प्रियाप्ति° । ६ ङ. °शे मेढ्रे च मिथुना° । ७ क. ख. °प । दिशै° । ८ ङ. °ङ्गे शस्तं स्याद्वामपार्श्वतः ।
९ ङ °था सद्विजपूजनं च फ° । च. °था सद्द्विजजल्प° । १० घ. द्विरज° । ११ ङ. च. पद्मलोहानां तप्तानामपि धार° ।
१२ ग. ङ. चण्डालस्य । १३ च. पक्वमांसानां । १४ ङ. स्रोतसो रोधग° । १५ ग. °वरोध° ।

देवद्विजातिभूपालगुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणां च मैथुनम्॥१०
हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाऽभिभवस्तथा॥
फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणां चैव पातश्च गृहसंमार्जनं तथा॥१२
क्रीडा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः॥ १३
काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत्स्त्रीक्रीडनं तथा। स्नेहपानावगाहो च रक्तमाल्यानुलेपनम्॥ १४
एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्[१]। एषां संकथनं धन्यं भूयः प्रस्वापनं तथा
कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानां च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्॥
नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः॥ १७
षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके। चतुर्थे मासमात्रेण[२] पश्यतो नात्र संशयः॥१८
अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाऽशुभम्॥
पश्चाद्दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात्स्वप्नो न शस्यते
शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज॥२१
द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं[३] फलितोद्भव एव च॥ २२
सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च॥ २३
शक्रध्वजालिङ्गनं च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणां च वधक्रिया॥
जयो विवादे द्यूते च सङ्ग्रामे च तथा द्विज। भक्षणं चाऽऽर्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च
दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च। सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा॥ २६
अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा। मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम्॥२७
सिंहीनां हस्तिनीनां च वडवानां तथैव च। प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः॥२८
अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गस्रुतेन[४] वा। चन्द्राद्भ्रष्टेन वा राजञ्ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः २९
राज्याभिषेकश्च तथा छेदनं शिरसस्तथा। मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु॥ ३०
लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम्[५]। तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम्॥
हस्तिनीवडवानां च गवां च प्रसवो गृहे। आरोहणम[६]थाश्वानां रोदनं च तथा शुभम्॥ ३२
वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथाऽऽलिङ्गनमेव च। निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम्॥ ३३
जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम्। दर्शनं देवतानां च विमलानां तथाऽम्भसाम्॥३४

शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद्ध्रुवमर्थलाभम्।
स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ व्याधेर्विमोक्षं च तथाऽऽतुरोऽपि॥ ३५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्ते स्वप्नाध्यायो नाम द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः॥ १२१२४॥

---

१ ग. घ. ङ. °त्। तेषामक°। २ ग. °ण प्राप्यते। ना°। ३ घ. च. °त्वं पलि°। ङ. °त्वं पतितो°। ४ क. ख. शृङ्गाश्रिते°। ५ ङ. °म्। तीर्थे°। ६ ङ. च. °हणं गजाश्वा°।

अथ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

गमनं प्रति[1] राज्ञां तु संमुखादर्शने च किम् । प्रशस्तांश्चैव संभाष्य सर्वानेतांश्च कीर्तय ॥ १

मत्स्य उवाच—

औषधानि त्वयुक्तानि धान्यं कृष्णं च यद्भवेत् । कार्पासश्च तृणं राजन्शुष्कं गोमयमेव च ॥ २
इन्धनं च तथाऽङ्गारं गुडं तैलं तथाऽशुभम् । अभ्यक्तं मलिनं मुण्डं तथा नग्नं च मानवम् ॥ ३
मुक्तकेशं रुजार्तं च काषायाम्बरधारिणम् । उन्मत्तकं तथा सत्त्वं दीनं चाथ नपुंसकम् ॥ ४
अयःपङ्कस्तथा चर्म केशबन्धनमेव च । तथैवोध्दृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥ ५
चण्डालश्वपचाश्चैव राजबन्धनपालकाः । वधकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथैव च ॥ ६
तुषभस्मकपालास्थि भिन्नभाण्डानि यानि च । रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं शार्ङ्गिकमेव च
एवमादीनि चान्यानि अशस्तान्यभिदर्शने । अशस्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नभैरवजर्जरः ॥ ८
पुरतः शब्द एहीति शस्यते न तु पृष्ठतः । गच्छेति पश्चाद्धर्मज्ञ पुरस्तात्तु विगर्हितः ॥ ९
क्व यासि तिष्ठ मा गच्छ किं ते तत्र गतस्य तु । अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टास्ते विपत्तिकरा अपि ॥
ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादानां विगर्हितम् । स्खलनं वाहनानां च वस्त्रसङ्गस्तथैव च ११
निर्गतस्य तु द्वारादौ शिरसश्चाभिघातिता । छत्रध्वजानां वस्त्राणां पतनं च तथाऽशुभम् १२
दृष्टे निमित्ते प्रथममङ्गल्यविनाशनम् । केशवं पूजयेद्विद्वान्स्तवेन मधुसूदनम् ॥ १३
द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्गृहम् । अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गल्यानि तथाऽनघ ॥ १४
श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भास्तथैव च । जलजाः पक्षिणश्चैव मांसमत्स्याश्च पार्थिव १५
गावस्तुरंगमा नागा बद्ध एकः पशुस्त्वजः । त्रिदशाः सुहृदो विप्रा ज्वलितश्च हुताशनः ॥ १६
गणिका च महाभाग दूर्वा चाऽऽर्द्रं च गोमयम् । रुक्मं रूप्यं तथा ताम्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ ॥
औषधानि च धर्मज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा । नृवाह्यमानं यानं च भद्रपीठं तथैव च ॥ १८
खड्गं छत्रं पताका च मृदश्चाऽऽयुधमेव च । राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् ॥ १९
घृतं दधि पयश्चैव फलानि विविधानि च । स्वस्तिकं वर्धमानं च नन्द्यावर्तं सकौस्तुभम् ॥ २०
वादित्राणां सुखः शब्दो[10] गम्भीरः सुमनोहरः । गान्धारषड्जऋषभा ये च शस्तास्तथा स्वराः
वायुः सशर्करो रूक्षः सर्वत्र समुपस्थितः । प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्द्विज ॥ २२
अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः सुखावहः । रूक्षा रूक्षस्वरा भद्राः क्रव्यादाः परिगच्छताम्
मेघाः शस्ता घनाः स्निग्धा गजबृंहितनिःस्वनाः । अनुलोमास्तडिच्छिन्नैस्ताः[11] शक्रचापं तथैव च ॥ २४
अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेषप्रवर्षणे । अनुलोमा ग्रहाः शस्ता वाक्पतिस्तु विशेषतः ॥ २५
आस्तिक्यं श्रद्दधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् । शस्तान्येतानि धर्मज्ञ यच्च स्यान्मनसः प्रियम्

---

१ ङ. °ति याने तु सन्मुखे दर्शने बहु प्र° । २ ग. °भाष्यान्सर्वा° । ३ ङ. °डं सर्पिस्तथा । च. °डं सर्पिस्तथा । ४ क. ख. च । रक्ता° । ५ ग. ङ. मृतं सारकमे° । ६ क. ख. वाद्यश° । ७ ग. °घातनम् । छ° । ८ क. ख. बुद्ध । ९ क. ख. °णि सर्वे रुदितवर्जिताः । घृ° । १० ग. °र्वविघ्नसमन्वितः । ङ. °वं विघ्नसमुछ्रितः । ११ क. ख. °च्छन्नाः श° ।

मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयलक्षणम्। एकतः सर्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ॥ २७
यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः शुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।
मङ्गल्यलब्धिः श्रवणं च राजञ्ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥ २८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्ते मङ्गलाध्यायो नाम त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२१५२ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

राजधर्मस्त्वया सूत कथितो विस्तरेण तु । तथैवाद्भुतमङ्गल्यं स्वप्नदर्शनमेव च ॥ १
विष्णोरिदानीं माहात्म्यं पुनर्वक्तुमिहार्हसि । कथं स वामनो भूत्वा बबन्ध बलिदानवम् ॥ २
क्रमतः कीदृशं रूपमासील्लोकत्रये हरेः ॥

सूत उवाच—

एतदेव पुरा पृष्टः कुरुक्षेत्रे तपोधनः । शौनकस्तीर्थयात्रायां वामनायतने पुरा ॥ ३
यदा समयभेदित्वं द्रौपद्याः पार्थिवं प्रति । अर्जुनेन कृतं तत्र तीर्थयात्रां तदा ययौ ॥ ४
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे वामनायतने स्थितः । दृष्ट्वा स वामनं तत्र अर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५

अर्जुन उवाच—

किं निमित्तमयं देवो वामनाकृतिरिज्यते । वराहरूपी भगवान्कस्मात्पूज्योऽभवत्पुरा ॥
कस्माच्च वामनस्येदमिष्टं क्षेत्रमजायत ॥ ६

शौनक उवाच—

वामनस्य च वक्ष्यामि वराहस्य च धीमतः । त्यक्त्वाऽतिविस्तरं भूयो माहात्म्यं कुरुनन्दन
*पुरा निर्वासिते शक्रे सुरेषु विजितेषु च । चिन्तयामास देवानां जननी पुनरुद्भवम् ॥ ८
अदितिर्देवमाता च परमं दुश्चरं तपः । तीव्रं चचार वर्षाणां सहस्रं पृथिवीपते ॥ ९
आराधनाय कृष्णस्य वाग्यता वायुभोजना । दैत्यैर्निराकृतान्दृष्ट्वा तनयान्कुरुनन्दन ॥१०
वृथापुत्राऽहमस्मीति निर्वेदात्प्रणता हरिम् । तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परमार्थावबोधिनी॥
+देवदेवं हृषीकेशं नत्वा सर्वगतं हरिम् ॥ ११

अदितिरुवाच—

नमः सर्वार्तिनाशाय नमः पुष्करमालिने । नमः परमकल्याणकल्याणायाऽऽदिवेधसे ॥१२
नमः पङ्कजनेत्राय नमः पङ्कजनाभये । श्रियः कान्ताय दान्ताय दान्तदृश्याय चक्रिणे १३
नमः पङ्कजसंभूतिसंभवायाऽऽत्मयोनये× । नमः शङ्खासिहस्ताय नमः कनकरेतसे ॥ १४

---

* इतः प्रभृति कुरुनन्दनेत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—स्वामिनं देव• दैत्यानां गत्वा सर्वगतं हरिम् । इति । × इत उत्तरमेतदर्धं ग. पुस्तके—नमः कान्तपदान्ताय परमार्थाय चक्रिणे । इति ।

---

१ ग. सुखस्य । २ ङ. °तशान्तिश्च स्व° । ३ ग. °मनो व्यतिरिच्यते । ४ ङ. °तिरुच्यते । ५ क. ख. निवारिते । ६ घ. ङ. च. वाता हारा त्वभो° । ७ क. ख. ङ. °मः स्मृतार्ति° । ८ क. परमार्थाय ।

तथाऽऽत्मज्ञानविज्ञानयोगिचिन्त्यात्मयोगिने । निर्गुणायाविशेषाय हरये ब्रह्मरूपिणे॥ १५
जगत्प्रतिष्ठितं यत्र जगता यो न दृश्यते। नमः स्थूलातिसूक्ष्माय तस्मै देवाय शार्ङ्गिणे॥ १६
यं न पश्यन्ति पश्यन्तो जगदप्यखिलं नराः। अपश्यद्भिर्जगत्यत्र स देवो हृदि संस्थितः॥
तस्मिन्नेव विनश्येत यस्यैतदखिलं जगत्। तस्मै समस्तजगतामाधाराय नमो नमः ॥ १८
आद्यः प्रजापतिपतिर्यः प्रभूणां पतिः परः। पतिः सुराणां यस्तस्मै नमः कृष्णाय वेधसे॥
यः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च इज्यते कर्मभिः स्वकैः। स्वर्गापवर्गफलदो नमस्तस्मै गदाभृते॥ २०
यश्चिन्त्यमानो मनसा सद्यः पापं व्यपोहति। नमस्तस्मै विशुद्धाय पराय हरिवेधसे॥ २१
यं बुद्ध्वा सर्वभूतानि देवदेवेशमव्ययम्। न पुनर्जन्ममरणे प्राप्नुवन्ति नमामि तम् ॥ २२
यो यज्ञे यज्ञपरमैरिज्यते यज्ञसंज्ञितः। तं यज्ञपुरुषं विष्णुं नमामि प्रभुमीश्वरम् ॥ २३
गीयते सर्ववेदेषु वेदविद्भिर्विदां पतिः। यस्तस्मै वेदवेद्याय विष्णवे जिष्णवे नमः ॥ २४
यतो विश्वं समुत्पन्नं यस्मिंश्च लयमेष्यति। विश्वागमप्रतिष्ठाय नमस्तस्मै महात्मने ॥ २५
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं येन विश्वमिदं ततम्। मायाजालं समुत्तर्तुं तमुपेन्द्रं नमाम्यहम्॥ २६
यस्तु तोयस्वरूपस्थो बिभर्त्यखिलमीश्वरः। विश्वं विश्वपतिं विष्णुं तं नमामि प्रजापतिम्॥
यमाराध्य विशुद्धेन मनसा कर्मणा गिरा। तरन्त्यविद्यामखिलां तमुपेन्द्रं नमाम्यहम् ॥
विषादतोषरोषाद्यैर्[11]योऽजस्रं सुखदुःखजैः[12]। नृत्यत्यखिलभूतस्थस्तमुपेन्द्रं नमाम्यहम् ॥ २९
[*मूर्तं तमोऽसुरमयं तद्विधा[13] विनिहन्ति यः। रात्रिजं सूर्यरूपीव तमुपेन्द्रं नमाम्यहम् ॥ ३०
कपिलादिस्वरूपस्थो यश्चाज्ञानमयं तमः। हन्ति ज्ञानप्रदानेन तमुपेन्द्रं नमाम्यहम्]॥ ३१
यस्याक्षिणी चन्द्रसूर्यौ सर्वलोकशुभाशुभम्। पश्यतः कर्म सततमुपेन्द्रं तं नमाम्यहम्॥ ३२
यस्मिन्सर्वेश्वरे सर्वं सत्यमेतन्मयोदितम्। नानृतं तमजं विष्णुं नमामि प्रभवाप्ययम्॥ ३३
यच्च तत्सत्यमुक्तं मे भूयांश्चातो जनार्दनः। सत्येन तेन सकलाः पूर्यन्तां मे मनोरथाः ॥

शौनक उवाच—

एवं स्तुतः स भगवान्वासुदेव उवाच ताम्। अदृश्यः सर्वभूतानां तस्याः संदर्शने स्थितः॥

श्रीभगवानुवाच—

मनोरथांस्त्वमदिते यानिच्छस्यभिवाञ्छितान्। तांस्त्वं प्राप्स्यसि धर्मज्ञे मत्प्रसादान्न संशयः॥
शृणुष्व सुमहाभागे वरो यस्ते हृदि स्थितः। तमाशु व्रियतां कामं श्रेयस्ते संभविष्यति ॥
मद्दर्शनं हि विफलं न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३७

अदितिरुवाच—

यदि देव प्रसन्नस्त्वं मद्भक्त्या भक्तवत्सल। त्रैलोक्याधिपतिः पुत्रस्तदस्तु मम वासवः॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गग्रन्थो ग. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ङ. च °त्र यतो योगेन । २ च. °गदप्येदृश्यते हृ° । ३ ङ. °त्र यतो देवो हृ° । ४ क. ख. °तः । यस्मिन्नत्र पयश्चैव नद्यश्चैवाखि° । ५ °तिर्यस्मात्पितृणां परमः पतिः । सुराणां यः पतिस्त° । ६ ग. ङ. च. °संस्थितः । ७ ग. ङ. च. गतिः । ८ ग. च. विश्वोद्भवप्र° । ९ ङ. कृतम् । १० ङ. °यानालसमुत्पन्न यस्मिंश्च लयमेष्यति । विश्वाङ्गाय प्रविष्टाय तमु° । ११ ङ °यैरजेयं सु° । १२ ङ. °जैः । नित्यं निखिलभूतस्थं तमु° । १३ ङ. च. तद्विधा विनि° । १४ ख. °धान्विनि° । १५ क. ख. ग. °वाव्यय° ।

हृतं राज्यं हृताश्चास्य यज्ञभागा महासुरैः । त्वयि प्रसन्ने वरदे तान्प्राप्नोतु सुतो मम ॥
हृतं राज्यं न दुःखाय मम पुत्रस्य केशव । सापत्नाद्दायनिर्भ्रंशो बाधां नः कुरुते हृदि ॥

श्रीभगवानुवाच—

कृतः प्रसादो हि मया तव देवि यथेप्सितः । स्वांशेन चैव ते गर्भे संभविष्यामि कश्यपात् ॥
तव गर्भसमुद्भूतस्ततस्ते ये सुरारयः । तानहं निहनिष्यामि निवृत्ता भव नन्दिनि ॥ ४२

अदितिरुवाच—

प्रसीद देवदेवेश नमस्ते विश्वभावन । नाहं त्वामुदरे देव वोढुं शक्ष्यामि केशव ॥ ४३
*यस्मिन्प्रतिष्ठितं विश्वं यो विश्वं स्वयमीश्वरः । तमहं नोदरेण त्वां वोढुं शक्ष्यामि दुर्धरम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

सत्यमात्थ महाभागे मयि सर्वमिदं जगत् । प्रतिष्ठितं न मां शक्ता वोढुं सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ४५
किंत्वहं सकलाँल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् । जङ्गमान्स्थावरान्सर्वांस्त्वां च देवि सकश्यपान् ॥
धारयिष्यामि भद्रं ते तदलं संभ्रमेण ते ॥ ४६
न ते ग्लानिर्न ते खेदो गर्भस्थे भविता मयि । दाक्षायणि प्रसादं ते करोम्यन्यैः सुदुर्लभम् ॥ ४७
गर्भस्थे मयि पुत्राणां तव योऽरिर्भविष्यति । तेजसस्तस्य हानिं च करिष्ये मा व्यथां कृथाः ॥

शौनक उवाच—

एवमुक्त्वा ततः सद्यो यातोऽन्तर्धानमीश्वरः । साऽपि कालेन तं गर्भमवाप कुरुसत्तम ॥ ४९
गर्भस्थिते ततः कृष्णे चचाल सकला क्षितिः । चकम्पिरे महाशैलाः क्षोभं जग्मुस्तथाऽब्धयः
यतो यतोऽदितिर्याति ददाति ललितं पदम् । ततस्ततः क्षितिः खेदान्ननाम वसुधाधिप ॥ ५१
दैत्यानामथ सर्वेषां गर्भस्थे मधुसूदने । बभूव तेजसां हानिर्यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ५२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वामनप्रादुर्भावेऽदितिवरप्रदानं नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२२०४ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

निस्तेजसोऽसुरान्दृष्ट्वा समस्तानसुरेश्वरः । प्रह्लादमथ पप्रच्छ बलिरात्मपितामहम् ॥ १

बलिरुवाच—

तात निस्तेजसो दैत्या निर्दग्धा इव वह्निना । किमेते सहसैवाद्य ब्रह्मदण्डहता इव ॥ २
अरिष्टं किं नु दैत्यानां किं कृत्या वैरिनिर्मिता । नाशायैषा समुद्भूता यया निस्तेजसोऽसुराः

शौनक उवाच—

इति दैत्यपतिर्धीरः पृष्टः पौत्रेण पार्थिव । चिरं ध्यात्वा जगादेनमसुरेन्द्रं बलिं तदा ॥ ४

---

* न विद्यतेऽयं श्लोको ङ. च. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. हृतं स्वाम्यं य° । ङ. च. हृतश्चास्य यज्ञभागो म° । २ ग. °दनाच्च । प्रतिभ्रंशो बा° । ३ ङ. °विभ्रंशो ।
४ ख. ङ. दुरुपोत्तमम् । म° । ५ ग. घ. ङ. °निर्दग्धाः ।

प्रह्लाद उवाच—

चलन्ति गिरयो भूमिर्जहाति सहजां धृतिम् । सर्वे समुद्राः क्षुभिता दैत्या निस्तेजसः कृताः
सूर्योदये यथा पूर्वं तथा गच्छन्ति न ग्रहाः । देवानां च परा लक्ष्मीः कारणैरनुमीयते ॥ ६
महदेतन्महाबाहो कारणं दानवेश्वर । न ह्यल्पमिति मन्तव्यं त्वया कार्यं सुरार्दन ॥ ७

शौनक उवाच—

इत्युक्त्वा दानवपतिं प्रह्लादः सोऽसुरोत्तमः । अत्यन्तभक्तो देवेशं जगाम मनसा हरिम् ॥ ८
स ध्यानयोगं कृत्वाऽथ प्रह्लादैः[3] सुमनोहरम् । विचारयामास ततो यतो देवो जनार्दनः ॥ ९
स ददर्शोदरेऽदित्याः प्रह्लादो वामनाकृतिम् । अन्तःस्थान्बिभ्रतं सप्त लोकानादिप्रजापतिम्
तदन्तःस्थान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । साध्यान्विश्वांस्तथाऽऽदित्यान्गन्धर्वोरगरा-
क्षसान् ॥ ११
विरोचनं स्वतनयं बलिं चासुरनायकम् । जम्भं कुजम्भं नरकं बाणमन्यांस्तथाऽसुरान् १२
आत्मानुमुर्वीं गगनं वायुमम्भो हुताशनम् । समुद्रान्वै द्रुमसरित्सरांसि च पशून्मृगान् ॥१३
वयोमनुष्यानखिलांस्तथैव च सरीसृपान् । समस्तलोकस्रष्टारं ब्रह्माणं भवमेव च ॥
ग्रहनक्षत्रनागांश्च दक्षाद्यांश्च प्रजापतीन् ॥ १४
स पश्यन्विस्मयाविष्टः प्रकृतिस्थः क्षणात्पुनः । प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं बलिं वैरोचनिं तदा ॥

प्रह्लाद उवाच—

वत्स ज्ञातं मया सर्वं यदर्थं भवतामियम् । तेजसो हानिरुत्पन्ना तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ १६
देवदेवो जगद्योनिरयोनिर्जगदादिकृत् । अनादिरादिर्विश्वस्य वरेण्यो वरदो हरिः ॥ १७
परावराणां परमः परः परवतामपि । प्रमाणं च प्रमाणानां सप्तलोकगुरोर्गुरुः ॥ १८

प्रभुः प्रभूणां परमः पराणामनादिमध्यो भगवाननन्तः ।
त्रैलोक्यमंशेन सनाथमेव कर्तुं महात्माऽदितिजोऽवतीर्णः ॥ १९
न यस्य रुद्रो न च पद्मयोनिर्नेन्द्रो न सूर्येन्दुमरीचिमुख्याः ।[10]
जानन्ति दैत्याधिप यत्स्वरूपं स वासुदेवः कलयाऽवतीर्णः ॥ २०
योऽसौ कलांशेन नृसिंहरूपी जघान पूर्वं पितरं ममेशः ।
यः सर्वयोगीशमनोनिवासः स वासुदेवः कलयाऽवतीर्णः ॥ २१
यमक्षरं वेदविदो विदित्वा विशन्ति यज्ज्ञानविधूतपापाः ।
यस्मिन्प्रविष्टा न पुनर्भवन्ति[11] तं वासुदेवं प्रणमामि नित्यम् ॥ २२
भूतान्यशेषाणि यतो भवन्ति यथोर्मयस्तोयनिधेरजस्रम् ।
लयं च यस्मिन्प्रलये प्रयान्ति तं वासुदेवं प्रणमाम्यचिन्त्यम् ॥ २३
न यस्य रूपं न बलप्रभावौ न यस्य भावः परमस्य पुंसः ।
विज्ञायते शर्वपितामहाद्यैस्तं वासुदेवं प्रणमाम्यजस्रम् ॥ २४

---

१ घ. स्थितिम् । २ ख. घ. च. °दयो य° । ३ ङ. °दः स्वमनो हरिम् । वि° । ४ ङ. तो देवदेवं जनार्दनम् । सं । ५ ग. °न् । देवान्म° । ६ क. ख. परंपरा° । ७ ग. घ. °रापरा° । ८ ग. घ. प्रभुः प्रमाणं मानानां । ९ ग. °निनेन्दुमरीचिर्न मनुर्मनुष्याः । जा° । १० ङ. °देवो भुवनेऽव° । ११ ग. घ. ङ. देवम् ।

रूपस्य चक्षुर्ग्रहणे त्वगिष्टा स्पर्शे ग्रहीत्री रसना रसस्य ।
श्रोत्रं च शब्दग्रहणे नराणां घ्राणं च गन्धग्रहणे नियुक्तम् ॥ २५
येनैकदंष्ट्राग्रसमुद्धृतेयं धराऽचलान्धारयतीह सर्वान् ।
यस्मिंश्च शेते सकलं जगच्च तमीशमाद्यं प्रणतोऽस्मि विष्णुम् ॥ २६
न घ्राणचक्षुःश्रवणादिभिर्यः सर्वेश्वरो वेदितुमक्षयात्मा ।
शक्यस्तमीड्यं मनसैव देवं ग्राह्यं नतोऽहं हरिमीशितारम् ॥ २७
अंशावतीर्णेन च येन गर्भे हृतानि तेजांसि महासुराणाम् ।
नमामि तं देवमनन्तमीशमशेषसंसारतरोः कुठारम् ॥ २८
देवो जगद्योनिरयं महात्मा स षोडशांशेन महासुरेन्द्र ।
स देवमातुर्जठरं प्रविष्टो हृतानि वस्तेन बलाद्वपूंषि ॥ २९

बलिरुवाच—

तात कोऽयं हरिर्नाम यतो नो भयमागतम् । सन्ति मे शतशो दैत्या वासुदेवबलाधिकाः ॥ ३०
विप्रचित्तिः शिबिः शङ्कुरयःशङ्कुस्तथैव च । अयः शिराश्वाश्वशिरा भङ्गकारी महाहनुः ॥
प्रतापः प्रघसः शुम्भः कुकुरश्च सुदुर्जयः । एते चान्ये च मे सन्ति दैतेया दानवास्तथा ॥ ३२
महाबला महावीर्या भूभारोद्धरणक्षमाः । एषामेकैकशः कृष्णो न वीर्यार्धेन संमितः ॥ ३३

शौनक उवाच—

पौत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा प्रह्लादो दैत्यपुंगवः । धिग्धिगित्याह स बलिं वैकुण्ठाक्षेपवादिनम् ॥

प्रह्लाद उवाच—

विनाशमुपयास्यन्ति मन्ये दैतेयदानवाः । येषां त्वमीदृशो राजा दुर्बुद्धिरविवेकवान् ॥ ३५
देवदेवं महाभागं वासुदेवमजं विभुम् । त्वामृते पापसंकल्पः कोऽन्य एवं वदिष्यति ॥ ३६
य एते भवता प्रोक्ताः समस्ता दैत्यदानवाः । सब्रह्मकास्तथा देवाः स्थावरानन्तभूमयः ॥ ३७
त्वं चाहं च जगच्चेदं साद्रिद्रुमनदीनदम् । समुद्रद्वीपलोकाश्च न समं केशवस्य हि ॥ ३८
यस्यातिवन्द्यवन्द्यस्य व्यापिनः परमात्मनः । एकांशेन जगत्सर्वं कस्तमेवं प्रवक्ष्यति ॥ ३९
ऋते विनाशाभिमुखं त्वामेकमविवेकिनम् । कुबुद्धिमजितात्मानं वृद्धानां शासनातिगम् ॥
शोच्योऽहं यस्य मे गेहे जातस्तव पिताऽधमः । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो देवदेवस्य निन्दकः ॥ ४१
[*तिष्ठत्वेषा हि संसारसंभूताघविनाशिनी । कृष्णे भक्तिरहं तावदवेक्ष्यो भवता न किम् ॥
न मे प्रियतमः कृष्णादपि देहो महात्मनः । इति जानात्ययं लोको न भवान्दितिजाधम ॥ ४३
जानन्नपि प्रियतरं प्राणेभ्योऽपि हरिं मम । निन्दां करोषि तस्य त्वमकुर्वन्गौरवं मम ॥ ४४
विरोचनस्तव गुरुर्गुरुस्तस्याप्यहं बले । ममापि सर्वजगतां गुरोर्नारायणो गुरुः ॥ ४५
निन्दां करोषि यस्तस्मिन्कृष्णे गुरुगुरोर्गुरौ । यस्मात्तस्मादिहैश्वर्यादचिराद्भ्रंशमेष्यसि ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. च. त्वगेषा स्प° । २ ग. ङ. संमतः । ३ ङ. °कुण्ठस्याप° । ४ ङ. मन्दा । ५ ङ. °वाक् । देव° । ६ ग. °श्च यच्चेदं यच्च नेङ्गितम् । य° । घ. °श्च यच्चेदं यच्च नेङ्गितम् । यस्या° । ७ ग. °श्रो दुरात्मा कु ननि. ८ च. °देवापमानकः । ९ ग. ङ. °दपेक्ष्यो । १० घ. गुहनां° ।